

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

СВОРАК СТЕПАН ДМИТРОВИЧ

УДК 37.01 (4 Укр.) (091)

ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В КОНТЕКСТІ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 40-х - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 60-х років
XX СТОЛІТТЯ

Спеціальність 07.00.01 - історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

*Науковий консультант -
КУЗЬМІНЕЦЬ О.В.
доктор історичних наук, професор*

Київ - 1999
З М І С Т

Вступ	3
Розділ I. Історіографія та джерела дослідження	20
Розділ II. Становлення радянської системи освіти в регіоні: традиції та проблеми	84
Розділ III. Трансформація загальноосвітньої школи: історичний, соціальний та національний аспекти	151
Розділ IV. Підготовка кадрів: статистичні та політичні параметри	213
Розділ V. Школа, педагогіка та політика: уроки історичного досвіду	288
Висновки	341
Список використаних джерел	356
Додаток А	382

ВСТУП

У поступальному розвитку будь-якого суспільства чи не головну роль поряд з іншими чинниками відіграє освіта. Її всеохоплюючий характер з відповідною системою закладів та установ не тільки забезпечує загальний рівень знань у суспільстві, сукупність знань, здобутих кожним громадянином у процесі навчання та піднесення їх рівня, а й передачу від покоління до покоління основних здобутків культури, досвіду, умінь та навичок. Вона покликана закласти основи вирішення проблеми поєднання громадянських та індивідуальних, загальнолюдських та групових інтересів і цінностей у формуванні світогляду людини.

Зважаючи на роль і місце освіти в житті суспільства, цілком логічним видається висновок, що поступальний розвиток, хай і з певними колізіями, забезпечується тими суспільствами, країнами, в яких створені і постійно удосконалюються найбільш ефективні освітні системи. У таких країнах освіта виступає своєрідним «локомотивом» економічного і суспільного розвитку. Водночас в умовах певної нестабільності, а то й кризових явищ, вона виступає і як своєрідний соціальний «амортизатор» суспільства. Не дивним отже є той факт, що в багатьох країнах світу, насамперед у тих, де своєчасно було помічене відставання освіти від запитів життя, потреба перебудови класичної освіти покликала до життя специфічну галузь науки - філософію освіти. Її творять як власне філософи, так і педагоги та історики, психологи й етнологи, соціологи і культурологи, політологи й економісти, тобто представники багатьох галузей знань, яких турбують проблеми педагогіки й освіти.

Починаючи з вісімдесятих років цього сторіччя, ідеї філософії освіти набувають все більшого визнання і в нашій країні, особливо актуалізувавшись за роки незалежності України[1]¹. В сучасних умовах, коли докорінне

¹ [1] Див.: Лутай В.С. Філософія сучасної освіти. - К., 1996; Клепко С.Ф. Інтегративна освіта і поліформізм знання. - Київ-Полтава-Харків, 1998;

реформування і розробка власної концепції освіти обтяжується гострою економічною кризою, філософське осмислення теорії і практики освіти з урахуванням історичного досвіду України актуальне як ніколи. Відомі українські вчені-педагоги І.Зязюн та Г.Сагач у праці «Краса педагогічної дії» цілком слушно відзначають: «Виросло вже декілька поколінь, повністю відчужених від української духовності, і, більш того, вони перестали знати і шанувати українську історію, звичаї, мораль свого народу, бо українські національні традиції зникли зі способу життя, зі шкільної освіти і виховання. Можна з достатнім підґрунтям говорити про виникнення нової етнічної спільноти, яка з великою умовністю може назватися спадкоємницею української духовності. І це «найбільше досягнення» радянської доктрини, визначального ідеологічного чинника успадкованої державності. Чи не тому відпущені адміністративні віжки повсюдно відзначилися вакханалією злочинності, жорстокості, зухвалого нехтування моральними нормами і тією скаженою пожадливістю наживи і спекуляції, яка не може вгамуватися навіть людською кров'ю» [2]¹.

Сьогодні учнівські колективи загальноосвітніх шкіл поповнили діти, які народилися в незалежній Україні. Якими громадянами молодшої суверенної країни вони стануть, як буде (і чи буде взагалі) подолано розрив зв'язків між поколіннями в соціально-економічному, політичному і духовному житті суспільства, вирішальною мірою залежатиме від того, як скоро буде розроблена і впроваджена у життя ефективна система освіти і виховання.

Цілком закономірна в нових історичних умовах буття українського народу зміна ідеології освіти є викликом часу, на який мають дати відповідь насамперед державні, освітянські структури, вчені та практики освітянської

Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії. - К., 1997; Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. - К., 1997; Кононенко П.П. Українознавство. - К., 1994.

¹ [2] Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії. - С. 58.

ниви. Орієнтуючись на світові здобутки в теорії та практиці освіти і виховання, чіткого осмислення вимагають визначення місця і суті освіти у житті суспільства, співвідношення суб'єктів освіти - учнів та вчителів; шляхів та способів формування нової освітньої системи, в якій урівноважувалися б технократична і гуманістична технології та діалектично співвідносились теорія і практика освіти, ідеалу освіти та його адекватності реальним результатам діяльності системи освіти в конкретно-історичний період.

Інтегрування освіти України у світову освітню систему, її демократизація та гуманізація можуть бути значно ускладнені без ретельного і постійного аналізу співвідношення та взаємодії освіти і педагогічних знань - загальної педагогіки, дидактики, методики. Водночас вирішення цих завдань було б непродуктивним без відновлення, збагачення і поступального розвитку освіти в країні на традиціях національної педагогіки. Їх успішне вирішення можливе на підставі звернення до власного історичного досвіду, його об'єктивної оцінки та врахування відповідних уроків. Лише уникаючи зайвої як ідеалізації, так і драматизації цього досвіду у певні історичні періоди, можна реально оцінити надбання та втрати дотеперішньої системи освіти в Україні, визначити перспективи її подальшого розвитку і підвищення ефективності. Саме з огляду на це у дисертаційній роботі розглядаються історичний та етнополітичний аспекти освіти у західноукраїнському регіоні у другій половині 40-х - першій половині 60-х рр.

Вибір теми дослідження в означених хронологічних рамках обумовлений насамперед тим, що проблема становлення та функціонування радянської системи освіти і виховання в цьому краї до цього часу залишалася не дослідженою. І не тому, що бракує праць з цієї теми (нижче автор робить їх аналіз), а тому, що методологічною засадою праць радянських дослідників

була марксистсько-ленінська теорія, а «державна ідеологія (марксизм-ленінізм), як зазначав О.Зінов'єв, претендуючи на роль вищої науки та задовольняючи до деякої міри потреби істеблішменту, виключала науковий підхід до радянського суспільства. Останній, з огляду ідеологічної доктрини, виглядав злісним наклепом на радянський суспільний лад, як антирадянська діяльність. Науковий підхід став загрозливішим для системи, ніж будь-які атаки з боку відкритих ворогів» [3]¹. Радянські автори, в силу обставин, змушені були виконувати апологетичну щодо існуючої системи функцію. Позбавлені можливості доступу до всіх архівних (та й не тільки архівних) документів, вони нерідко змушені були вдаватися до замовчувань, вигідних режимові інтепретацій, а то й до фальсифікацій. То ж наявна з проблем освіти в західноукраїнському регіоні література (не складають винятку і публікації автора даного дослідження) [4]² позначена вказаною вадою. Така вада, на жаль, характерна для праць усіх радянських суспільствознавців.

Прагнучи осмислити специфіку взаємовідносин між владою і наукою в умовах панування комуністичного режиму і комуністичної ідеології, відомий російський дослідник М.Г.Ярошевський доходить висновку про репресовану в умовах СРСР науку. «Об'єктом репресій, - наголошує він, - виявилось наукове співтовариство в цілому, його ментальність, його життя у всіх його проявах. Мова має йти не тільки про репресованих вчених, але і про репресовані ідеї і напрями, наукові заклади і центри, книги і журнали, засекречені архіви» [5]³. Однак суть справи не тільки в цьому. Як складова частина радянської суспільно-політичної системи, радянська історична наука, як й інші гуманітарні

¹ [3] Зиновьев А. Горбачевизм //Согласие. - 1990. - № 5. - С. 5.

² [4] Див.: Сворак С.Д. Развитие народного образования на Украине в период завершения строительства социализма (1956-1961 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд.ист. наук. - К., 1986. - 26 с.

³[5] Ярошевский М.Г. Сталинизм и судьбы советской науки //Репрессированная наука. - М., 1991. - С. 10.

та суспільні науки, сама виступала засобом репресій. «Така її характеристика (як репресована - *Авт.*) в тоталітарному суспільстві стала сьогодні загальновідомою і, можна навіть сказати, майже загальновизнаною, - пише Ю.М.Афанасьєв. - Рідше розкривається друга характеристика історичної науки: будучи репресованою, вона і сама стала могутнім засобом репресій. Фальсифікуючи історію, деформує свідомість, насаджуючи міфи, історія поряд з суто репресивними органами притлумлювала, знищувала, примушувала. Ця сфера її активного функціонування не менш значима при визначенні місця і ролі історичної науки в радянському суспільстві. Іншими словами, вона не тільки страждала, але і заставляла страждати» [6]¹. У освітянській та педагогічній сферах діяльності такі «страждання» всіх суб'єктів освіти і виховання особливо згубні для суспільства.

Вибір теми наукового аналізу обумовлений ще й тим, що в західноукраїнському регіоні, який значно пізніше від інших українських земель потрапив під визначальний вплив цінностей російського, а потім і радянського, способу життя, національні традиції і звичаї, попри асиміляторські потуги держав-метрополій, мали більшу історичну тяглість та глибше коріння, а, отже, і їх ломка та насадження нової освітньо-виховної системи проходили в особливо складних суспільно-політичних умовах. Усе це актуалізує проблему дослідження, а в контексті становлення нової системи освіти в незалежній Україні досвід досліджуваного періоду та регіону може бути вельми повчальним. Отже, йдеться не тільки про пізнавальне, а й практично-політичне значення дослідження.

Об'єктом дисертаційного дослідження є етнологічний, етнополітичний аспект освітньої системи в її історичному розвитку у західноукраїнському

¹[6] Советская историография. Под общей редакцией академика Ю.Н.Афанасьева. - М., 1996. - С. 9.

регіоні у другій половині 40-х - першій половині 60-х рр. Розглядається вона як складова частина радянської політичної системи в контексті всього суспільно-політичного життя краю.

Предметом дослідження є сутнісні властивості та ознаки загальноосвітньої школи, детермінованої радянським соціалістичним способом життя.

Хронологічні рамки дослідження (друга половина 40-х - перша половина 60-х рр.) обумовлені тим, що саме в цей історичний період у суспільно-політичному житті СРСР сталінський тоталітарний режим, привнесений і в західноукраїнський регіон у 1939-1945 роках у зв'язку з приєднанням до УРСР Західної України (1939 р.), Північної Буковини і частини Бессарабії (1940 р.) та Закарпаття (1945 р.), зазнав певної лібералізації після смерті Сталіна, але з 1965р. набирає чітких рис неосталінізму.

Метою дисертаційного дослідження є з'ясування місця і ролі освітньо-виховної системи в суспільно-політичному житті краю у часовому вимірі «сталінізм - неосталінізм», що сприяє глибшому усвідомленню декларованих і реальних змін у радянській політичній системі в цілому. Адже вплив суспільно-політичного життя на систему освіти, її кількісні і якісні параметри, з одного боку, та зворотній вплив цієї системи (робота загальноосвітньої, середньої спеціальної і вищої школи) на суспільно-політичне життя, з другого боку, незаперечні. Тобто автор прагнув дослідити історичний та етнополітичний аспект освітньо-виховної системи в контексті суспільно-політичного життя, в нерозривному зв'язку і взаємозв'язку з тими процесами, що відбувалися в регіоні в сфері економіки, політики та духовності.

Реалізація означеної мети дослідження вимагала розв'язання ряду конкретних, взаємообумовлених завдань:

- окреслити історично усталену в західноукраїнському регіоні систему освіти, її традиції та особливості, обумовлені бездержавністю української нації, входженням цих земель до складу Австро-Угорщини, а з її розпадом - до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини;

- проаналізувати процес становлення радянської системи освіти в краї, базованої на засадах марксистсько-ленінської педагогіки;

- показати особливості будівництва радянської школи у перше повоєнне десятиліття, обумовлені відкритим протистоянням органів влади та національно-патріотичного підпілля;

- простежити сутнісну та структурну трансформацію загальноосвітньої школи в регіоні протягом досліджуваного періоду;

- здійснити аналіз кадрової політики партійно-радянського режиму в сфері народної освіти, її характерних рис та наслідків;

- простежити освітню, виховну та соціально-політичну спрямованість народної освіти досліджуваного періоду та винести відповідні уроки для сучасного періоду реформування освіти в Україні.

Методологія дослідження. Вибірковий аналіз значної частини авторефератів дисертаційних робіт у галузі гуманітарних і суспільних наук, підготовлених протягом 1991-1998 років, свідчить про певну недооцінку методологічних проблем історії. Наочно це проявилось в тому, що дослідники обмежувалися відмовою від принципу партійності історичної науки, класового підходу до оцінки історичних явищ, характерних для марксистсько-ленінської методології. Спеціальних праць з методології історичного пізнання обмаль. У всякому разі в списку рекомендованої літератури до своєї праці «Вступ до методології історії», виданої 1996 року, Л.О.Зашкільняк наводить праці лише Л.Г.Мельника (1977 і 1983 років видання) та А.В.Санцевича (1990 року

видання) [7]¹. До цього переліку слід додати ще публікації Н.Яковенко [8]² та В.Котигоренка [9]³.

Виходячи із загальних принципів наукового пізнання, Л.Зашкільняк у своїй праці виокремлює три складові частини методології:

«1) «Об'єктивна методологія» або уявлення про об'єкт і предмет пізнання в історії.

2) «Суб'єктивна методологія» або уявлення про суб'єкт пізнання (дослідника), його пізнавальні операції на шляху до створення наукових знань (історична гносеологія і логіка), теорію методів.

3) «Об'єктивно-суб'єктивна методологія» або уявлення про зміст, структуру та істинність історичних знань, їх місце в історичній свідомості і соціальні функції у соціумі» [7]⁴. На широкому історичному фоні, від періоду античності до ХХ століття включно, автор прослідковує парадигми історичних досліджень та їх зміни. Самою постановкою та спробою аналізу таких проблем як «предмет методології дослідження», «формування теоретичної історії», «об'єкт і предмет пізнання історії», «суб'єкт пізнання минулого», «рівні історичного дослідження», «характеристика історичних знань», «історична свідомість», автор, залучаючи праці і творчий досвід багатьох вчених світу, не тільки доводить, що методологія історії - особлива історична дисципліна, але й спонукає сучасних вітчизняних дослідників до її подальшого розвитку у контексті світових надбань.

¹ [7] Зашкільняк Л.О. Вступ до методології історії. - Львів: ЛОНМІО, 1996. - С. 93, 94.

² [8] Яковенко Наталія. До питання про методологію вивчення історії України //Генеза. - 1996. - № 1. - С. 118-123.

³[9] Котигоренко Віктор. Про цивілізаційне дослідження етнонаціональних процесів //Наукові записки. Інститут національних відносин і політології НАН України. - К., 1997. - Вип. 1. - С, 65-79.

⁴ [7] Зашкільняк Л.О. Вступ до методології історії. - С. 13.

Названа праця В.Котигоренка має більш практичне значення, у тому числі й для нашого дослідження. Ми погоджуємось з думкою, що евристичні можливості як «формаційного принципу» дослідження, що домінував у соціогуманітарних науках в СРСР, так і «цивілізаційного підходу», що широко використовується на Заході, а нині інтенсивно опановується дослідниками в Україні, є чимало спільного, і позитивного, і негативного. В.Котигоренко зазначає спорідненість обох підходів, по-перше, тим, що в основу цивілізаційного підходу «покладені технологічні фактори - розподіл і зміст праці та рівень розвитку техніки виробництва. А це - не що інше, як технологічний редукаціонізм, так само обмежений і обмежуючий, як і соціально-економічний редукаціонізм марксизму. Ці різновиди редукаціонізму споріднює, по-друге, абсолютизація поступальності історичного процесу, що проявляється в означенні кожної наступної стадії розвитку людства (формації чи цивілізації) як вищої за попередню.

По-третє, запропонований цивілізаційний принцип, так само як і формаційний підхід, є теоретичним узагальненням саме європейського історичного досвіду. І так само в його основу закладена очевидно помилкова ідея універсальності, неминучості повторення усім людством відповідних історії Європи етапів і властивостей суспільного (цивілізаційного) розвитку» [9]¹. Тобто, йдеться про те, що цивілізаційний підхід, чи формаційний, чи синергетичний, як і будь-який інший принцип чи спосіб дослідження не може мати (чи гарантувати) монополію на істину. Кожен з них - лише один із шляхів наукового пізнання, який не виключає інших підходів. До будь-якої теорії конкретного дослідницького підходу має застосовуватись загальне правило -

¹[9] Котигоренко Віктор. Про цивілізаційне дослідження етнонаціональних процесів. - С. 68.

визначати просторові і часові межі їхньої істинності і граничні допуски застосування як інструменту пізнання.

З огляду на відзначене, в процесі підготовки дисертаційного дослідження автор виходив з необхідності застосування широкого спектру відомих філософських, історичних, політологічних, етнологічних та інших підходів, з теоретичних розробок про природу історичного пізнання, діалектичну єдність національного і загальнолюдського, співвідношення одиничного, часткового і загального. Все це сприяло опрацюванню власної дослідницької концепції, власному баченню, опертому на всебічному вивченні функцій відібраних історичних фактів, взаємообумовленості всіх складових досліджуваної проблеми на синхронному, статичному, діахронному та динамічному рівнях. Тобто, йдеться не лише про використання наявних методологічних підходів для комплексного пізнання проблеми та підведення всіх зібраних різнопланових фактів під спільний знаменник, а й раціональну розробку методології на підставі власного творчого досвіду.

Аналіз становлення радянської системи освіти в західних областях УРСР, її функціонування у перші двадцять повоєнних років автор прагнув здійснювати на основі принципів об'єктивності, історизму, динамічності та детермінізму, тобто її закономірного зв'язку та причинної обумовленості всіма багатограними явищами суспільно-політичного, економічного й культурного життя цього регіону України.

У процесі дослідження автор прагнув позбутися впливу мартирологічної свідомості, досить поширеної в українському суспільстві у тому числі й за «допомогою» науково-популярних розвідок останнього часу з історії України, при інтерпретації історичних подій окресленого регіону та періоду. Висвітлення наслідків колонізаторської асиміляторської політики держав, до складу яких в

різні часи входили західноукраїнські землі, для суспільно-політичного життя краю, супроводжується спробою об'єктивного аналізу впливу на це життя не тільки чинників зовнішнього характеру (російських, польських та ін.), але і внутрішнього характеру, як всеукраїнських, так і місцевих.

Такий підхід сприяє глибшому усвідомленню причин, які обумовили політичну стратифікацію західноукраїнського суспільства у повоєнний період. Якщо певна частина населення краю прихильно ставилась до радянської політичної, з освітньою включно, системи, то інша, значно більша, частина цього населення, у перше повоєнне десятиліття особливо, чинила впертий опір цій системі. У наступне ж десятиріччя, надто ж після певної лібералізації всього радянського суспільства за часів Хрущова, переважна більшість населення регіону, досить таки «розчиненого» інонаціональним елементом, вимушена була змиритись з існуючими умовами, перейти на позиції конформізму, що особливо було характерним для інтелігенції, у тому числі й працівників народної освіти. Проте і в цей час невдоволення радянською системою проявлялось як з боку окремих дисидентів, так і інших категорій населення, найбільш радикально настроєні з яких вдавались до ідеологічних, а то й організаційно-політичних акцій протесту.

Концептуальні засади дисертації комплексного характеру ґрунтуються на основах історії, етнології та політології. Автор, дотримуючись проблемно-хронологічного викладу матеріалу, використовував метод як історико-порівняльного, так і системно-структурного аналізу. Системний підхід та метод перехресного вивчення документів, їх вірогідності та репрезентативності доповнювався методом контент-аналізу, широкого залучення статистичних даних. Все це, на нашу думку, забезпечує повноту та об'єктивність дослідження окресленої проблеми.

Вивчення і критичний аналіз матеріалів окреслених нами у першому розділі дисертації груп джерельної бази дозволили виробити власне бачення процесу становлення, суті, структури та спрямованості освітньої системи в західноукраїнському регіоні, у кількісних та якісних, історичних та етнополітичних вимірах простежити її розвиток у другій половині 40-х - першій половині 60-х рр. ХХ століття.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що:

■ на основі ретроспективного аналізу визначено історично усталену в західноукраїнських землях систему освіти на середину ХХ ст. Складалася вона впродовж віків, у тому числі і в умовах, коли західноукраїнські землі перебували на становищі внутрішніх колоній інших країн. Однак і в атмосфері асиміляційного тиску інонаціонального оточення українці регіону зуміли виробити, зберегти і вдосконалювати на засадах етнопедagogіки свою національну систему освіти й виховання як складову загальноєвропейської, але з виразними національними традиціями, важливішими з яких були високе пошанування знань, культури в цілому, національний патріотизм та християнські засади, поєднання родинного й громадянського виховання;

■ досліджується процес становлення в західних областях України радянської системи освіти. На відміну від Наддніпрянської України, де її утвердження мало вже більш як двадцятирічну історію, радянська освіта в західноукраїнських землях, що розпочалася ще в 1939-1940 роках, здійснювалась в особливих соціально-економічних і політичних умовах, свій відбиток на які наклали й традиції боротьби українства за рідну школу і, що особливо важливо, з рідною мовою навчання й виховання за часів австро-угорського, польського, румунського, чехословацького та німецького панування тут;

■ аналіз становлення й утвердження радянської системи освіти в краї здійснюється в її економічних, політичних, ідеологічних та духовних аспектах, у контексті всього суспільно-політичного життя;

■ на фоні загального політичного протистояння в західних областях УРСР, з одного боку, владних структур і офіційних державних освітянських органів, яким виявляла довіру та підтримку частина населення, та Організації українських націоналістів і Української повстанської армії, які виражали погляди та інтереси також значної частини населення, досліджуються й освітянські концепції протиборствуючих сил, їх соціальні, національні і особистісні пріоритети;

■ виявляються різнопланові чинники, які обумовили утвердження й домінуюче становище нової системи освіти, її кількісне зростання в досліджуваній період;

■ аналізується освітня політика партійно-радянського режиму, причини перманентного реформування системи навчання й виховання та його наслідки;

■ у загальному руслі кадрової політики комуністичної партії Радянського Союзу, з комуністичною партією України включно, досліджується діяльність партійних, радянських і освітянських органів як центральних, так і місцевих щодо підготовки, виховання, перепідготовки і розстановки кадрів народної освіти;

■ робота загальноосвітньої школи в регіоні розглядається у нерозривному зв'язку з концептуальними підходами до навчання й виховання радянської, марксистсько-ленінської педагогічної науки, яка й визначала спрямованість навчально-виховного процесу, його роль у житті суспільства і розвитку особи;

■ зважаючи на місце і роль освіти, загальноосвітньої школи в життєдіяльності будь-якого суспільства аналіз всіх складових освітньо-виховної системи провадився в історичному, етнологічному та етнополітичному зрізах.

Історіографічна та джерелознавча новизна дослідження обумовлюється інтегруючим підходом автора до аналізу наявних з теми чи близьких до теми дисертацій, публікацій, підготовлених в УРСР, Україні, українській діаспорі, та введенням до наукового обігу значної кількості нового фактичного матеріалу, що водночас забезпечує достовірність оцінок та висновків даної роботи.

Теоретична й практична значущість дисертації визначається аргументованою інтерпретацією історичного та етнополітичного аспектів загальноосвітньої школи в західноукраїнському регіоні у другій половині 40-х - першій половині 60-х рр., здійсненою на основі критичного осмислення широкої і різнопланової джерельної бази та на методологічних засадах, вільних від ідейно-політичної заданості.

Фактичний матеріал, оцінки й висновки дослідження можуть стати в нагоді авторам узагальнюючих праць з історії України, етнології, етнополітики, викладачам вищих навчальних закладів при розробці ними відповідних спецкурсів з окремих суспільних наук, учителям шкіл.

Апробація результатів дисертації. Наукові висновки та практичні рекомендації, зроблені дисертантом, апробовувались у виступах та доповідях на ряді наукових та науково-практичних конференцій різних рівнів. Серед них: Міжнародна наукова конференція на тему «ОУН - УПА у боротьбі з нацизмом та імперіалізмом», організована Братством Вояків УПА 27 квітня 1993 р. в м.Івано-Франківську; наукова конференція «Михайло Грушевський і Західна

Україна», присвячена 100-річчю початку діяльності М.Грушевського, що відбулась у Львівському університеті 26-28 жовтня 1994 р.; Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування національної самосвідомості студентів вузів і учнів загальноосвітніх шкіл», присвячена роковинам Олега Ольжича, проведена у Національному Педагогічному Університеті ім. М.Драгоманова (Київ, 1994); Всеукраїнська науково-практична конференція «Державність і духовність», присвячена 130-річчю від дня народження М.С.Грушевського, проведена в Києві під егідою Міністерства освіти України, НПУ ім.М.Драгоманова та Академії МВС України; наукова конференція «Українська Головна Визвольна Рада - речник об'єднання національних сил у боротьбі за УССД», що відбулася в Києві-Львові 15 липня 1994 р. і організована Братством Вояків УПА; українсько-польська наукова конференція «Львів: історія, населення, культура», проведена у Львівському університеті 18-20 травня 1994 р.; міжнародна науково-практична конференція «Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.», що відбулася у Прикарпатському університеті (м.Івано-Франківськ, 21-22 листопада 1997 р.); восьма Подільська історико-краєзнавча конференція, що відбулася в Кам'янці-Подільському у 1990 р.; міжнародна наукова конференція, організована і проведена науковцями Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова 4-5 травня 1995 р. «50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки» та ряд інших регіональних та обласних конференцій.

Крім наукових доповідей на конференціях дисертант апробував тему у виступах та доповідях перед членами Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка в Америці (Нью-Йорк, 27 травня 1995 р.) (див. газету «Свобода», 19 травня 1995 р.), Товариством Українських Інженерів Америки (відділ Нью-Джерсі) у Нью-Арку 20 травня 1995 р. (див. «Свобода», 16 травня 1995 р.), у доповіді

«Культурно-освітня і шкільна праця ОУН-УПА» на засіданні другого відділу ООЧСУ (Організації Оборони Чотирьох Свобід України) 20 травня 1995 р. у Нью-Йорку (див. «Національна трибуна», 14 травня 1995 р.).

Принципові положення, оцінки й висновки дисертаційного дослідження викладені у публікаціях автора загальним обсягом 48 друкованих аркушів, зокрема у двох монографіях, одна з яких - індивідуальна, трьох брошурах, і дванадцяти статтях у наукових журналах, чотирьох публікаціях у збірниках наукових праць, восьми матеріалах і тезах конференцій. Монографія докторанта «Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944-1964 рр.). - К., «Правда Ярославичів», 1998. - 238с. здобула позитивну оцінку в пресі (Див.: Кузьмінець О.В. Шкільництво в Прикарпатті //Освіта (м.Київ). - 3-10 лютого 1999 р.; Федик О., Федик І. Якби ми вчилися так як треба... //За вільну Україну (м.Львів). - 3 лютого 1999 р.; Правдива Л. Народна освіта під кутом етнополітики //Західний кур'єр (м.Івано-Франківськ). - 22 січня 1999 р.), Юрас І.І. Читальний зал: Рецензія на книгу С.Сворака «Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика». - К., 1998 //Постметодика (Полтава), 1999. - № 4.

Дисертаційна робота обговорювалась на засіданні кафедри історії педагогіки Прикарпатського університету ім. В.Стефаника, на засіданні кафедри історії України Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова та на засіданні відділу історії культури українського народу Інституту історії України НАН України і знайшла позитивну оцінку.

Структура дисертації обумовлена логікою наукового дослідження. Вона складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатку.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Проблеми історії загальноосвітньої школи в західноукраїнському регіоні перших повоєнних десятиріч привертали і привертають увагу багатьох вчених. До них звертались як радянські, так і зарубіжні історики, філософи, педагоги та психологи. Не претендуючи на всеохоплюючий аналіз наявної літератури, ми свідомо обмежуємо наше зацікавлення роботами, підготовленими лише дослідниками України та української діаспори. Тобто йдеться про спробу інтегрувати їхні праці в єдину українську історіографію. В силу ряду обставин такий підхід видається нам плідним.

Дослідники в Україні мали хоча і обмежений, але значно ширший доступ до різних джерел, надто ж архівних. Можливості зацікавлених цією проблемою дослідників з діаспори були мінімальними. Отже, фактологічне забезпечення досліджень тих і тих було різним. Різними були й їх методологічні підходи до аналізу проблем розвитку освіти як в Україні в цілому, так і в її західних областях. Вчені УРСР силою обставин змушені були дотримуватись принципу партійності, класового підходу у висвітленні досліджуваних процесів, явищ та фактів, натомість у представників діаспори при їх розгляді визначальними виявлялись позиції світоглядні. Крім того, якщо в поглядах дослідників із діаспори на проблеми освіти домінуючими були аспекти національні, то у вітчизняних - інтернаціональні. Ця обставина з огляду на суспільно-політичне становище в західноукраїнському регіоні в досліджуваний період, перше десятиріччя якого (1944-1954р.р.) позначене гострим політичним і збройним протиборством, має надзвичайно велике значення для розуміння, а, отже, й висвітлення процесу становлення та розвитку радянської системи освіти в краї. І, нарешті, не можна не враховувати й того факту, що ідеологічне протистояння в сфері суспільних наук набуло важливого складового глобального протиборства двох світових суспільно-політичних систем. То ж сподівання на взаємну об'єктивну оцінку публікацій тих і тих авторів в умовах «холодної війни» було марним. Лише тепер, коли постала і зміцнюється незалежна Українська держава, стає можливим як обмін літературою між науковими установами та окремими вченими України й українознавчими центрами діаспори, так і об'єктивний аналіз їх публікацій.

Зважаючи на доволі велику кількість робіт, в яких, з тією чи іншою мірою повноти, досліджується проблема становлення та розвитку радянської системи освіти в західних областях України у 1944-1964 р.р., доцільним буде, на нашу

думку, здійснити їх аналіз за кількома групами. До першої групи ми відносимо академічні, узагальнюючі видання УРСР; до другої - індивідуальні та колективні монографії, присвячені досліджуваній проблемі, а також окремі статті та брошури, що виділяються серед інших своєю науковою чи політичною оригінальністю, дисертаційні роботи; до третьої - роботи, опубліковані представниками української діаспори. Зрозуміло, що при аналізі робіт всіх груп наше зацікавлення, насамперед, спрямоване на досліджуваний період та регіон.

Поміж праць першої групи виділимо восьмитомну (у десятих книгах) «Історію Української РСР», підготовлену колективом авторів переважно з Інституту історії АН УРСР. У восьмому томі [10]¹ «Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945-70-ті роки)» подано фактичний матеріал про розширення мережі шкіл, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, збільшення кількості учнів і студентів в них, зростання фінансових витрат на освіту. Тут же визначається позитивна роль постанови Ради Міністрів УРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи шкіл робітничої молоді» (1953р.) щодо отримання освіти юнаками і дівчатами без відриву від виробництва та закону Верховної Ради Союзу РСР (грудень 1958р) «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР». Що ж до західних областей України, то в першій книзі тому фіксується, що «...в 1957/58 навчальному році із загальної кількості 6896 шкіл 6564 (95,2%) було з українською мовою навчання. У 114 школах навчання проводилося російською мовою, у 100 - угорською, в 103 - молдавською, в 12 - румунською і у 3 - польською» [11]². Цей факт подавався як розвінчування

¹ [10] Історія Української РСР у восьми томах, десяти книгах. - Т.8. - У 2-х кн. - К.: Наукова думка, 1979.

² [11] Історія Української РСР у восьми томах, десяти книгах. - Т.8. - У 2-х кн. - К.: Наукова думка, 1979, Кн.1. - С. 318.

злобних тверджень «зарубіжної пропаганди» про якийсь «занепад українських шкіл» на Україні, зокрема в західних областях республіки, про їх «русифікацію»[11]¹. Це власне і все про освіту в західному регіоні, на що спромоглися автори цього академічного видання. У другій книзі тому уже відсутній аналіз шкіл за мовами навчання, натомість твердиться, що «засобом міжнаціонального спілкування народів СРСР стала російська мова». І пояснювалося це «видатною роллю, яку відігравав і відіграє великий російський народ в ... економічному, політичному й культурному піднесенні країни, «фактичною поширеністю даної мови і її розвинутістю та досконалістю» [12]².

До питань освіти, зокрема її місця і ролі в комуністичному вихованні молоді, звертаються і автори «Нарисів історії Комуністичної партії України»[13]³. На відміну від вказаного тому «Історії Української РСР», в якому наведені статистичні дані щодо розвитку освіти (правда, починаючи з 1951 р.), в «Нарисах» і така конкретика відсутня. «Відбудовувалася і розширювалася сітка шкіл. Збільшувалася кількість вечірніх шкіл для робітничої молоді» - констатується в «Нарисах». - Це стало можливим завдяки втіленню в життя постанов ЦК КП(б)У «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи шкіл Української РСР»(1946р.), «Про стан загального обов'язкового навчання у школах Української РСР»(1947р.) [13]⁴. У характерному для подібних видань стилі тут відзначалося, що «визначним завоюванням соціалізму було запровадження в 1958 році обов'язкової восьмирічної освіти для дітей шкільного віку. Відповідно до вказівок ЦК Компартії України удосконалювалася

¹ [11] Там же.

² [12] Там же. - Кн. 2. - С. 508.

³ [13] Нариси історії Комуністичної партії України. - К.:Політвидав України, 1977.

⁴ [13] Там же. - С. 564.

робота вищих і середніх спеціальних закладів республіки, була розширена підготовка спеціалістів з вищою освітою - вчителів, лікарів, інженерів з окремих спеціальностей, економістів для сільського господарства» [13]¹. Проте спокійна констатація досягнутого в «Нарисах» поступається місцем жорстким формулюванням завдань на перспективу. «У Програмі (ухвалена XXII з'їздом КПРС у жовтні 1961 р. - *Авт.*) дістав відображення новий етап у розвитку національних відносин в СРСР, який характеризується дальшим розквітом і поступовим зближенням націй і народностей СРСР.. Розглядаючи стирання національних відмінностей як об'єктивний історичний процес, який має прогресивний характер, партія виступає проти штучного прискорення цього процесу. Разом з тим вона вважає неприпустимими будь-які спроби стримувати його, затримувати зближення націй» [13]² - таку мету переслідувала КПРС. У її досягненні особлива роль відводилась культурно-освітнім закладам, особливо ж всій системі освіти. І все ж, автори «Нарисів» вимушені були згадати: що «...реакційні сили старого світу намагалися щоб-то не було зірвати або загальмувати процес соціалістичного будівництва в західних областях України»; про потребу «рішучої боротьби проти всіляких проявів націоналізму і шовінізму» [13]³. Однак, будь-яких прикладів «рішучої боротьби» проти проявів шовінізму в досліджуваній нами період у виданнях академічного характеру виявити не вдалося.

З цієї ж першої групи видань зупинимось, бодай стисло, на узагальнюючій праці «Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі», підготовленої в Інституті суспільних наук Львівського університету.

¹ [13] Там же. - С. 613.

² [13] Нариси історії Комуністичної партії України. - С. 637.

³ [13] Там же. - С. 565; 638.

Останній розділ книги має промовисту назву: «Розквіт соціалістичної за змістом і національної за формою культури на західноукраїнських землях»[14]¹. У ньому подано багатий фактичний матеріал щодо становлення й розвитку радянської системи освіти в краї, відбудови й зростання мережі шкіл, запровадження загальної обов'язкової початкової, семирічної та середньої освіти, підготовки і перепідготовки вчительських кадрів. Однак, автори не змогли подати узагальнюючі дані, за якими можна було б простежити загальні тенденції розвитку освіти, мови, культури в цьому регіоні. Розгляд питань, що є предметом нашого зацікавлення, проводиться у відриві від суспільно-політичного життя, замовчується гостра політична боротьба навколо проблем соціалістичного будівництва в цьому регіоні України.

Такі ж недоліки властиві й колективній монографії «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР(1917-1967)». Розподіл шкіл за мовами навчання автори подають лише за один 1961/62 навчальний рік, що не дає повного уявлення про тенденції та їх наслідки в цій важливій справі [15]². Стан розвитку освіти в західних областях України розглядається в монографії дещо спрощено, про якусь специфіку в цьому регіоні й не згадується. Автори наводять значний фактичний матеріал, який характеризує кількісні й якісні показники змін в системі освіти за 50 років, однак в монографії немає жодного посилання на архівні джерела або ж статистичні збірники. Автори шість разів посилаються на журнал «Радянська школа», тричі - на збірник «Культурне будівництво в Українській РСР», водночас з 75 посилань на всю книгу, обсягом

¹ [14] Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі. - Львів: Вид-во Львівського унів-ту, 1968. - С.734-789.

² [15] Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР(1917-1967). - К.: Радянська школа, 1967. - С.116.

понад 35 друкованих аркушів, 42 цитати з творів К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна, Н.Крупської, А.Жданова і А.Макаренка. Тобто, спрямованість монографії цілком очевидна, в ній обґрунтовується марксистсько-ленінська концепція педагогічної науки в Україні. Звертаючи увагу на цей аспект книги, ми далекі від будь-яких звинувачень авторів, які за тих умов не мали права на вибір. Сьогодні ж, коли в Україні утверджується справді національна система освіти, формується концепція української педагогіки, звернення до історичного досвіду видається нам не зайвим. 1963 року побачила світ велика за обсягом (39,5 друк.арк.) робота В.Маланчука [16]¹, якій судилося зайняти помітне місце в історіографії історії України. За набором апологетичних політичних висновків і оцінок, окремих марксистсько-ленінських ідейно-теоретичних кліше, вона впродовж 20-ти років, аж до перебудовних часів середини 80-х років, залишалася своєрідним еталоном для суспільствознавців України, особливо ж для дослідників історії західноукраїнського регіону. У другій частині цієї книги «Комуністична партія - організатор боротьби за розв'язання національного питання в західних областях (1939-1953)» автор вимальовує чітку й прямолінійну картину «революційно-перетворюючої» діяльності партії у вказаний період, внаслідок якої возз'єднаний український народ досягнув вершин економічного й соціального прогресу. Проте, якщо в другій частині йшлося про «боротьбу» партії за розв'язання національного питання, то в третій частині - «Розквіт західних областей УРСР в братній сім'ї радянських народів - яскравий зразок торжества ленінської національної політики КПРС (1953-1961р.р.)» - зафіксовані кількісні показники економічного й культурного зростання західних областей, включаючи й сферу освіти. Було б

¹ [16] Маланчук В.Ю. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія - організатор розв'язання національного питання в західних областях України). - Львів, 1962.

антиісторичним з нашого боку заперечувати фактичний матеріал, що свідчив про значне нарощування економічного потенціалу західноукраїнського регіону, суттєві зрушення у розвитку культури - це природний історичний процес. Однак, в реферованій монографії і словом не мовиться про ту ціну, яку заплатив український народ, особливо населення західних областей УРСР, за соціалістичну перебудову краю. Вказану монографію можна сміливо віднести до однієї з перших, що поклали початок політизованому оспівуванню суспільствознавцями СРСР «славного десятиріччя»(1953-1963рр.), пов'язаного з ім'ям М.Хрущова. І навіть «прояви суб'єктивізму і волюнтаризму», за логікою В.Маланчука, не вплинули і не могли вплинути на «яскраві підсумки, величні перспективи» комуністичного будівництва в західних областях УРСР. Історикам, як й іншим суспільствознавцям, залишалось лише їх «правдиво» фіксувати. Яскравий зразок і спрямованість такого фіксування подавав автор реферованої монографії.

На такий стан української радянської історіографії, на її ідеологічно-апологетичну заангажованість ще 1957 р. звернув увагу професор Інституту вивчення СРСР (Мюнхен) Б.Крупницький [17]¹. Розглядаючи схему української історії М.Грушевського, автор писав: «Що найважливіше, ця схема дає нам ідею безперервності українського історичного процесу, бо ця схема є передусім історія народу, а народ живе завжди і при всяких обставинах, чи він має своє незалежне життя, чи входить до складу якоїсь чужої держави» [17]². Слідом за М.Грушевським Б.Крупницький доводить, що головною хибою традиційної схеми російської історії «є сполучення старої історії південних племен,

¹ [17] Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. - Мюнхен, 1957.

² [17] Там же. - С.12.

Київської держави, з Володимиро-Московським князівством 13-14 століть, так ніби це останнє було його продовженням. Тим часом Київська держава, право, культура - були утвором одної народності, української, Володимиро-Московська ж другої - великоруської. Київський період перейшов не у Володимиро-Московське (князівство - *Авт.*), а в Галицько-Волинське 13 ст., потім у Литовсько-Польське 14-16 ст. Володимиро-Московська держава не була спадкоємницею ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені» [17]¹.

Така інтерпретація українського та російського історичних процесів не була новою. Такі наукові позиції і до, і після М.Грушевського обстоювали чимало істориків. Ми ж акцентуємо увагу саме на цьому, тому що у перші повоєнні роки офіційна українська радянська історична наука головне своє завдання вбачала в розгромі послідовників школи М.Грушевського в західноукраїнському регіоні.

Б.Крупницький, посилаючись на праці істориків Росії та російських істориків радянської доби (М.Покровський, Г.Панкратова, Б.Греков, М.Нечкіна та ін.), звертав увагу на їхній постійний інтерес до періоду Київської Русі. «Цей інтерес центру до Київського періоду йде так далеко, - зауважував Б.Крупницький, - що росіяни не мають навіть охоти дослідити своє походження і заселення своєї основної території без огляду на південь. Вони готові пожертвувати початком своєї власної історії, аби тільки мати право на Київ, бо без Києва нема вихідного пункту для величчя і могутності Москви в історичній перспективі» [17]².

¹ [17] Там же.

² [17] Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. - Мюнхен, 1957. - С. 55.

Простежуючи зміну деяких акцентів у схемі історичного процесу українців і росіян, які вносилися Інститутом історії АН СРСР, Б. Крупницький показує, що історикам УРСР залишалося лише місцевими матеріалами «підкріплювати» таку схему та породжені політичними обставинами акценти в ній. Таку роль української радянської історичної науки автор підтверджує аналізом «Історії Української РСР», перший том якої вийшов 1953 р. Цей том, за Б.Крупницьким, присвячено «доведенню чотирьох тез: 1) вся історія України «нерозривно зв'язана з історією російського народу»; 2) вся історія України від часу трипільських поселень і по 1917 рік - це боротьба антагоністичних класів; 3) Київська Русь - один корінь для українців, білорусів і росіян, і від нього головний стовбур - Росія; 4) Україну завше рятувала Росія від іноземних загарбників, і тому «велике благодотворне значення для України мало створення у 18 ст. російської централізованої держави» [17]¹. Отримавши готову схему, зазначав Б.Крупницький, історики УРСР «ні кроку не робили праворуч і ліворуч і йшли шляхом, приписаним владою» [17]².

Інститутом історії АН СРСР перед істориками України ставилось завдання опрацювання проблеми соціалістичних націй. Координаційна Рада при Академії Наук СРСР на початку 1953 р. поклала на українських істориків зобов'язання опрацювати тему про «перемогу ленінсько-сталінської національної політики і формування української соціалістичної нації» [17]³. В умовах праці під диктат згори, - зазначав Б.Крупницький, - в умовах русифікації, проповідь дружби, з'єднання советських народів під проводом Москви здавалася чимось сміхотворним і нереальним. Ця проповідь аж надто

¹[17] Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. - Мюнхен, 1957. - С. 60-61.

² [17] Там же. - С. 62.

³ [17] Там же. - С. 50.

відходила від дійсності» [17]¹. Такий висновок автора реферованої книги повною мірою відноситься до періоду та регіону нашого дослідження.

Обов'язком істориків УРСР, покладеним на них АН СРСР, була і «охорона» історії України від спотворень. Причому, як відзначав Б.Крупницький, історики УРСР мали робити це із залученням праць таких істориків-професіоналів, як М.Костомаров, М.Максимович, Д.Багалій, О.Єфименко, показувати неприйнятність загально-історичних концепцій і методології цих істориків, «давати систематичну відсіч буржуазним фальсифікаціям історії України» [17]². У цьому зв'язку, доречним буде, на нашу думку, посилання на зреферовану вище книгу «Историография истории Украинской ССР», кожна з десяти глав якої закінчується спеціальним, останнім за числом параграфом, присвяченим «критиці буржуазної історіографії», починаючи від первіснообщинного ладу і закінчуючи сучасним періодом (книга видана у 1986 р. - *Авт.*) [18]³.

Б.Крупницький, розглядаючи інтерпретації радянськими істориками подій і явищ в історії України, основні контури яких визначались у Москві, робив цілком слушний висновок, що українські автори «мали розглянути український історичний процес як свого роду підбудову чи добудову до російського історичного процесу» [17]⁴. Що ж до ХХ століття, був переконаний Б.Крупницький, то історія України «перевертається» в історію більшовицької партії на фоні російсько-українських відносин. «Советсько-українська історіографія втратила власне обличчя, - писав він, - і так залишилося по

¹ [17] Там же. - С. 51-52.

² [17] Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. - Мюнхен, 1957. - С. 64.

³ [18] Историография истории Украинской ССР. - С.51, 84, 133, 182, 226, 291, 340, 388, 436, 513.

⁴ [17] Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. - С. 65.

сьогоднішній день» [18]¹. Цілком поділяючи такий висновок, можемо лише додати, що так залишалось аж до так званих перебудовних часів середини 80-х років.

Певне значення для розуміння суті й спрямованості системи освіти в західноукраїнському регіоні в досліджуваний нами період має праця літературного критика І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», що в рукописному вигляді тривалий час поширювалася в Україні, 1968 року опублікована українською мовою зарубіжними видавництвами «Пролог» і «Сучасність» та майже одночасно - англійською й французькою мовами у Лондоні і Монреалі, а згодом - італійською у Римі. В Україні праця І.Дзюби з передмовою і післясловом автора опублікована лише 1990 року [19]². Ще у рукописному вигляді вона стала предметом зацікавленого аналізу, щоправда не історіографів, а ЦК КПУ [20]³, наслідком чого і став «висновок» комісії ЦК КПУ щодо цієї праці.

Не зупиняючись на методологічних підходах автора до суті досліджуваної ним проблеми (сьогодні це не має жодного значення, хоча в кінці 60-х - на початку 70-х років, певно, лише націонал-комуністичний підхід певною мірою убезпечував автора від жорстокої кари режиму - *Авт.*), зупинимось на головних, з нашого погляду, висновках автора з огляду на тему нашого дослідження. Вони зводяться до того, що Радянський Союз економічно, політично й ідеологічно став спадкоємцем Російської імперії; в країні все потужніше під ширмою інтернаціоналізації розгортався процес русифікації й

¹ [17] Там же. - С. 68.

² [19] Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. - 1990. - № 5. - С. 95-130; № 6. - С. 128-143; № 7. - С. 87-108; № 8. - С. 89-107.

³ [20] Див.: Висновок комісії ЦК КП України про лист І.Дзюби та доданий до нього матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?», надіслані до ЦК КП України // Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1994.- с.384-393.

асиміляції неросійських народів; під впливом русифікаторської політики КПРС український народ втрачав свої риси як нація; повсюдне верховенство російської мови, її нав'язування у всіх сферах економічного й суспільно-політичного життя не тільки звужувало поле діяльності української мови, а й загрожувало її існуванню; нація, її свідомість, почуття, психіка, традиції - постійна, незмінна, рушійно-творча величина, тощо. Ці та інші висновки й оцінки переконливо аргументовані автором фактичним матеріалом з різноманітних джерел. Все це й обумовило висновок, до якого дійшла комісія ЦК КПУ: «Праця Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стала своєрідним каталізатором діяльності тих, хто підпадає під вплив буржуазної пропаганди, розділяє націоналістичні погляди, стоїть на ворожих, антирадянських позиціях, або скочується до них» [20]¹. Це, певно, єдиний висновок високої комісії щодо праці І.Дзюби, з яким не можна не погодитись.

Вихід книжки І.Дзюби мав великий резонанс у світі, на неї звернули увагу ряд зарубіжних газет і журналів, насамперед українських. А Степан Олійник в передмові до видання зауважив, що ця книжка «являє собою своєрідний докір новій українській еміграції, що протягом 20-літнього перебування за кордоном у відносно вільних умовах не спромоглася дати працю подібної сили і вартості»[20]².

Незважаючи на зазначені вище оцінки й висновки І.Дзюби, які різко контрастували з усталеними висновками радянських істориків, праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» не знайшла та й не могла знайти об'єктивної оцінки в українській історіографії. І не стільки тому, що не була

¹ [20] Див.: Висновок комісії ЦК КП України про лист І.Дзюби та доданий до нього матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?», надіслані до ЦК КП України // Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1994. - С. 392.

² [20] Там же. - С. 391.

відома суспільствознавцям України, а скільки тому, що не вписувалась в офіційну концепцію історичного розвитку українського народу. Більше того, її поява спричинила ще більш посилене фільтрування суспільствознавчих публікацій, серед яких зросла кількість тих, що спрямовувались на «рішуче викриття» ідеології і політики українського буржуазного націоналізму та націонал-комунізму [20]¹.

До першої групи видань ми включаємо й книги науковців незалежної України. Серед них виділимо збірник документів і матеріалів «Національні відносини в Україні у ХХ ст.», підготовлений в Інституті національних відносин і політології Національної академії наук України. З періоду нашого дослідження до збірника включено 31 документ, з них 23 мають безпосереднє відношення до предмету нашого аналізу. Більше того, опубліковані вперше, ці документи не тільки важливі для уточнення оцінок відомих процесів, явищ і фактів з історії західних областей, але й дають ключ для розгляду проблеми освіти в загальному контексті суспільно-політичного життя в регіоні. До таких документів, насамперед, слід віднести «Повідомлення прокурора УРСР ЦК КП(б)У про факти порушень радянської законності в західних областях України» від 24 лютого 1945 р., «Постанова ЦК КП(б)У про боротьбу проти націоналістичного руху в західних областях УРСР» від 24 липня 1945 р., «Доповідна записка Львівського обкому КПУ секретареві ЦК КПУ Л.Г.Мельникову про розповсюдження маніфестів Українського революційного центру» від 30 березня 1953 р., «Постанова пленуму ЦК КПУ про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. «Питання західних областей Української РСР» і доповідну записку Л.Берії до Президії ЦК КПРС» від 4 червня 1953 р., «Доповідна записка Комітету Державної Безпеки при Раді Міністрів УРСР і

¹ [20] Там же. - С. 394.

адміністративного відділу ЦК КПУ на ім'я секретаря ЦК КПУ О.І.Кириченка про економічну і політичну обстановку в селах західних областей України» від 4 квітня 1956р., «Постанова бюро Львівського обкому КПУ про викриття та ліквідацію націоналістичної групи Л.Лук'яненка та інших» від 9 червня 1961 р., «Інформація Львівського обкому КПУ першому секретареві ЦК КПУ М.В.Підгорному про активізацію націоналістичного руху та заходи по посиленню пропагандистської роботи серед трудящихся Львівської області» від 16 листопада 1961 р. та інші [21]¹. З цих документів видно, що усталені в радянській історіографії оцінки соціалістичних перетворень в західних областях України у досліджуваний нами період потребують суттєвих уточнень. Це певною мірою відноситься й до становлення та розвитку радянської системи освіти.

Названі документи дають підстави й для критичного аналізу методологічних засад дослідників в оцінці ними суспільно-політичних процесів у західних областях України та для формування нової методологічної концепції. У цьому ще раз переконуємось, звернувшись до ще одного документа з названого збірника документів і матеріалів. Йдеться про лист О.Я.Шумського Й.Сталіну від 18 жовтня 1945р. [21]². Заарештований 1933 р. у справі так званої «Української військової організації», О.Я.Шумський - один з колишніх лідерів боротьбистів - пише Й.Сталіну, що його (Сталіна) виступ з нагоди Перемоги над фашизмом, в якому народи СРСР розподілялися за розумом, характером та ін., особливі компліменти адресувалися російському народові, насторожили автора листа. Та особливо Шумський протестував проти виступу М.Хрущова з нагоди першої річниці визволення України.

¹ [21] Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1994. - С. 286-344.

² [21] Там же. - С. 277-278.

Зацитуємо це місце з листа мовою оригіналу: «Но Никита Хрущёв в своем малороссийском-лирическом экстазе затянул уже не только о старшинстве русского народа над украинским и о помощи младшему украинскому народу, а завыл о благодарности украинского народа русскому и за что же? Оказывается, за ясный ум, стойкий характер и твердую волю русского народа... Что же тогда представляет собой народ, от имени которого это говорится - украинский народ? Что он без ясного ума, без стойкого характера, без твердой воли? Народ безвольных, бесхарактерных дураков, которых спас умный, стойкий, русский народ, за что и приносится ему благодарность...

Это новая политическая линия в национальном вопросе. Это линия национально-политической кастрации украинского народа. Линия превращения Украины в политически-аморфное тело - в Малороссию» [21]¹. Попри високу емоційність листа, важко не погодитись з висновками О.Шумського. Проаналізований нами багатий фактичний матеріал дає підстави для підтвердження висновків О.Я.Шумського, які, у свою чергу, є складовою загальної методологічної концепції нашого дослідження.

Історію національних процесів, що відбувалися в Україні, як націотворчі закономірності, так і руйнівні тенденції, що призводили до стагнації національного розвитку, відбиває збірник документів і матеріалів «Національні процеси в Україні» [22]². На відміну від зреферованого вище збірника «Національні відносини в Україні у XX ст.», цей збірник включає документи й матеріали, що стосуються історичного періоду, починаючи від скіфських часів і завершуючи 1996 роком. Такий підхід упорядників збірника, з огляду на його назву, на нашу думку, навряд чи є обґрунтованим. Що ж стосується нашого

¹ [21] Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів. - С. 278.

² [22] Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Довідник. У 2 частинах.- К.: Вища школа, 1997.

дослідження у визначених географічних та історичних рамках, то до нього мають відношення дещо більше 20 документів і матеріалів. Вони сприяють більш повному усвідомленню різних аспектів суспільно-політичного життя в регіоні, проте лише кілька документів та матеріалів другої частини збірника (док. № 170, 171, 176, 189, 192, 204) безпосередньо розкривають окремі аспекти освітньо-виховної системи регіону.

В археографічному опрацюванні документів і матеріалів збірника упорядники, на жаль, відійшли від усталених норм, адже частина документів і матеріалів уже опублікована у згаданому збірнику «Національні відносини в Україні у ХХ ст.», тож посилалися на архівні фонди у таких випадках не зовсім коректно.

У 1946-1947 роках українському народові втретє за роки радянської влади (після 1921 р. і 1932-1933 рр.) довелося пережити голод. І хоч його масштаби і трагічні наслідки були дещо меншими, вони справили величезний вплив і на суспільно-політичне життя західних областей України. Вражаючі свідчення про цю народну трагедію подає збірник документів і матеріалів «Голод в Україні. 1946-1947» [23]¹. Тоталітарний режим всіляко приховував інформацію про голод, надто ж від населення західних областей, де в той час розпочалась колективізація сільського господарства. Тисячі мешканців східних і південних областей України в надії на порятунок від голодної смерті заповнили західноукраїнський регіон, значно менше вражений голодом. Серед них, як інформував ЦК КП(б)У Львівський обком партії, «есть такие лица, которые переезжая из села в село, распространяют среди крестьян провокационные слухи, направленные против колхозного строя о якобы имеющемся голоде в указанных областях, и что в колхозах на трудодни ничего

¹ [23] Голод в Україні. 1946-1947. Документи і матеріали. - Київ-Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1996.

не дали» [23]¹. За вказівками місцевих властей каральні органи заарештовували таких громадян і віддавали до судів за «антирадянські і наклепницькі розмови, спрямовані проти колгоспного ладу» [23]². Такі та подібні документи реферованого збірника значно збагатили джерельну базу нашого дослідження.

Увагу не лише суспільствознавців, але й широкої громадськості привернув ще один збірник документів і матеріалів [24]³, підготовлений науковцями Інституту українознавства ім. І.П.Крип'якевича у Львові. Серед інших видань такого характеру його виокремлює високий професійний рівень археографічного опрацювання. У передмові викладена концепція збірника документів і матеріалів, який супроводжує доволі широкий науково-довідковий матеріал, коментарі, список застарілих і маловживаних слів, список скорочених слів, покажчик імен та фотоілюстрації. Це документальне дослідження, підготовлене з позицій багатомірності історичного процесу, задовольняє природне прагнення читача самому розібратися в динамічних, часом гостродинамічних подіях, якими позначений суспільно-політичний, у тому числі й культурний розвиток у західноукраїнському регіоні.

До реферованого збірника включена значна частина документів і матеріалів, що мають безпосереднє відношення до проблеми нашого дослідження. Аналіз документів і матеріалів збірника дає підстави для висновків, що народна освіта в досліджуваній нами період надто повільно впроваджувала нові форми і методи навчання, відривалася від потреб життя,

¹ [23] Голод в Україні. 1946-1947. Документи і матеріали. - Київ-Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1996. - С. 31.

² [23] Там же. - С. 32.

³ [24] Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т.І (1939-1953). - К.: Наукова думка, 1995.

вимог гармонійного розвитку особи, нехтувала гуманітарною підготовкою кадрів. Домінуюче зростання кількісних показників розвитку народної освіти вступало у відверте протиріччя з якісними показниками навчання, наростало відчуження школи від суспільства і національної культури [24]¹.

Документи й матеріали збірника свідчать, що радянська система освіти, з одного боку, гарантувала обов'язкову початкову, потім семирічну (восьмирічну) й середню освіту. Розширювалася мережа шкіл, багато було зроблено для ліквідації неписьменності і малописьменності дорослого населення, зміцнювалася матеріально-технічна база вузів, їх кількість зростала. Однак, з другого боку, за документами й матеріалами збірника чітко прослідковується лінія на повну уніфікацію системи освіти, підведення її до відповідності ідеологічним догмам. У намаганні якнайшвидше добитися ознак соціалістичності культури, включаючи й освіту, тоталітарний режим вдавався до ідеологічного пресингу, у надуманій боротьбі проти українського буржуазного націоналізму свідомо дискредитував носіїв національної культури. На поступове зросійщення регіону спрямовувалась кадрова політика режиму, уніфікація навчальних планів та програм.

До збірника включено чимало документів і матеріалів, які відображають складнощі впровадження радянської системи освіти в західних областях України. У цих документах йдеться про боротьбу ОУН-УПА проти заходів радянської влади в сфері освіти, підтримку цієї боротьби з боку місцевого населення, в тому числі учнів та студентів, про насаджування російської мови та ін. [24]². Тобто, документи збірника охоплюють широке коло проблем наро-

¹ [24] Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т.І (1939-1953). - К.: Наукова думка, 1995. - С. 41.

² [24] Там же. - С. 306-307, 372-373, 623, 646-651.

дної освіти. Однак, у збірнику бракує документів та матеріалів щодо політичного фільтрування вчительських кадрів. У перше повоєнне десятиріччя це явище носило постійний і масовий характер. Та, певно, на час підготовки збірника такі матеріали зберігалися ще у так званих «окремих папках» архівних фондів і не були доступні упорядникам. Більш повному уявленню про становлення радянської системи освіти в краї сприяли б матеріали, що характеризували тогочасну педагогічну науку, її теоретичні (мета і засоби виховання) та практичні (форми виховання, устрій шкіл) аспекти, хоч і припускаємо, що упорядники такого завдання перед собою не ставили.

Серед видань, які ми відносимо до другої групи, виділяється ряд індивідуальних і колективних монографій та збірників статей. Різні аспекти досліджуваної нами проблеми як в історичному, так і в історико-педагогічному плані порушували, зокрема, Березняк Е.С., Бондар А.С., Грищенко М.М., Гриценко М.С., Гутянський С.К., Завадська О.Я., Колосова К.А., Кошарний І.Я., Моторнюк М.М., Присяжнюк К.Ф., Філіппов О.М., Шашло Т.М. та інші автори. Зайвим, певно, буде нагадування, що праці всіх названих авторів витримані в дусі марксистсько-ленінської методології, а, отже, мають чітку апологетичну спрямованість. Більшість порушених у них проблем розглядається крізь призму керівної ролі комуністичної партії, діяльності місцевих, вузівських і шкільних партійних організацій, узагальнення досвіду партії щодо вирішення питань народної освіти, її сутнісних, організаційних та матеріально-технічних аспектів. Та попри ідеологічну заангажованість робіт вказаних авторів, у них представлено надзвичайно багатий фактологічний матеріал. Серед них, з огляду на хронологічні та географічні рамки нашого дослідження, слід виділити окремі публікації І.Я.Кошарного та його ж дисертацію на

здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, захищену в 1972 році [25]¹. Автор досліджував проблему культурного будівництва в західних областях УРСР у 1939-1958 роках, то ж не дивно, що аспекти освіти висвітлені в його публікаціях лише як складова значно ширшої проблеми. До того ж Кошарний І.Я. обмежив своє дослідження 1939-1958 роками.

До проблем розвитку освіти в західноукраїнському регіоні на всеукраїнському фоні зверталися також К.Ф.Присяжнюк [26]² та О.Я.Завадська[27]³. Проте якщо в праці першого автора предмет наукового інтересу обмежується 1959-1964 роками, то другий автор розширює рамки дослідження спеціальною главою «Роль школи в соціалістичному будівництві», кидає ретроспективний погляд на весь період становлення й розвитку радянської загальноосвітньої школи, починаючи з 1917 року. У цілому ж у працях обох авторів йдеться про реформування системи освіти на основі ухваленого Верховною Радою СРСР у грудні 1958 р. «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». Слідуючи парадигмі, що в цьому законі знайшов втілення принцип поєднання навчання з життям, з продуктивною працею, сформульований у

¹ [25] Кошарний І.Я. Культурні перетворення в західних областях УРСР // В боротьбі за світлі ідеали комунізму. - Львів, 1970.; Кошарний І.Я.. Піднесення культурно-технічного рівня робітників західних областей Української РСР //Український історичний журнал. - 1964. - № 4. - С. 39-49; Кошарний І.Я. Розквіт соціалістичної за змістом і національної за формою культури на західноукраїнських землях. Освіта; Наука; Культурно-освітня робота //Торжество історичної справедливості. - С. 734-750; 778-784; Кошарний І.Я. Культурное строительство в западных областях Украинской ССР(1939-1958 гг): Автореферат диссертации д-ра истор.наук. - Львов, 1972; Кошарний І.Я. Рясні плоди дружби (Економічні і культурні перетворення у західних областях України за роки Радянської влади). - Львів: Каменярь, 1974; Кошарний І.Я. У сузір'ї соціалістичної культури. - Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському ун-ті, 1975.

² [26] Присяжнюк К.Ф. Новий етап в розвитку радянської школи на Україні. - К.: Радянська школа, 1966.

³ [27] Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма. - К.:Изд-во Киевского университета, 1968.

найважливіших документах комуністичної партії, автори у центр своїх досліджень і ставлять вплив рішень партії на удосконалення системи народної освіти. Такий підхід авторів обумовлював і спосіб, у який добирався конкретний матеріал для оцінок і висновків. Позначений він був виключно політично-кон'юнктурними підходами, а все, що не вписувалося в наперед визначену схему, авторами замовчувалось.

Спільним для реферованих робіт є те, що їх автори не лише обмежуються численним наведенням кількісних показників (це особливо характерно для праці О.Я.Завадської) розвитку системи освіти, її матеріально-технічного забезпечення, підготовки і перепідготовки вчительських кадрів, а й вдаються до вияснення суто педагогічних процесів, аналізують навчальні програми та учбові плани з тих чи тих предметів для окремих класів, аргументують доцільність їх частих змін та уточнень. Однак, вийти за межі усталеного в той час погляду на роль школи в суспільстві та вчителя в ній автори не змогли. Узагальнюючи досвід трудового виховання і політехнічного навчання, реорганізації шкільної мережі, підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів і перебудови навчально-виховної роботи, автори дотримувались концепції освіти, яку оприлюднив з'їзд вчителів України (14-16 квітня 1959 р.). Обговоривши доповідь Міністра освіти УРСР «Завдання шкіл і вчителів республіки в світлі рішень XXI з'їзду КПРС і Закону про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», з'їзд ухвалив звернення до всіх працівників освіти УРСР. У ньому, зокрема, зазначалось: «Піднесемо науково-методичний рівень і ефективність кожного уроку, лабораторної роботи, екскурсії! Широко використовуватимемо в навчально-виховних цілях місцевий матеріал з життя заводів, фабрик, радгоспів і колгоспів. Щоб забезпечити глибокий зміст

навчання і виховання, кожний з нас повинен стати справжнім майстром педагогічної справи, проявляти творчу ініціативу, систематично працювати над підвищенням свого ідейно-теоретичного рівня, фахової кваліфікації, оволодівати основами промислового і сільськогосподарського виробництва, широко застосовувати передовий досвід вчителів, педагогічну спадщину Н.К.Крупської, А.С.Макаренка та інших видатних педагогів» [28]¹. У руслі цієї, черговий раз задекларованої, концепції комуністичної освіти та виховання й викладали історію впровадження її в життя згадані автори.

Акцентуючи увагу на цій обставині, ми далекі від намірів применшувати ефективність і динамізм зазначеної концепції навчання й виховання. Успіхи радянської системи освіти загальновідомі. Однак, вона знецінювалась відкиданням ролі й місця у вихованні та навчанні національних аспектів, а її форсована інтернаціоналізація, рівнозначна зросійщенню, відривала систему освіти від загального контексту суспільно-політичного життя. Для західноукраїнського регіону неадекватність декларації і реальних процесів у житті була особливо рельєфною. То ж про «використання місцевого матеріалу» з життя заводів і фабрик, радгоспів і колгоспів у навчально-виховних цілях, без їх відповідного препарування, не могло бути й мови. Тому й у реферованих працях національні аспекти, особливо тенденції зросійщення школи в західних областях України, їх авторами обійдені.

Особливою заполітизованістю позначена колективна монографія «Розквіт народної освіти в західних областях України» [29]², видання якої приурочене до сорокаріччя включення західноукраїнських земель до складу

¹[28] З'їзд вчителів Української РСР. - К.:Радянська школа, 1960. - С.172.

² [29] Розквіт народної освіти в західних областях України. - К.: Радянська школа, 1979.

УРСР. Її скоріше можна було б характеризувати як посібник пропагандиста, ніж наукове дослідження.

Ключ до сприйняття монографії читачеві й пропагандисту автори заклали у вступному розділі «Щасливі навіки в дружній сім'ї народів-братів»: «Ленінська національна політика КПРС забезпечила інтернаціональне згуртування трудящих мас, зміцнила дружбу народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік (підкреслення наше - *Авт.*), яка стала могутньою рушійною силою радянського суспільства, невичерпним джерелом творчої енергії всіх радянських людей у боротьбі за перемогу соціалізму. Ленінська національна політика КПРС створила умови для всебічного розквіту радянських соціалістичних націй і дальшого їх зближення (підкреслення наше - *Авт.*). На основі суспільної власності на засоби і знаряддя виробництва, єдності економічного, соціально-політичного і культурного життя, марксистсько-ленінської ідеології, інтересів і комуністичних ідеалів робітничого класу в нашій країні склалася нова історична спільність людей - радянський народ (підкреслення наше - *Авт.*).

Завдяки братерській взаємодопомозі і співробітництву всіх радянських народів, особливо безкорисливій допомозі великого російського народу (підкреслення наше - *Авт.*), усі нації і народності СРСР за короткий строк змогли створити потужну промисловість, високо механізоване сільське господарство, передову культуру і науку» [29]¹.

Ми виділили ті основні компоненти, які властиві реферованій монографії і які мали бути в усіх суспільствознавчих публікаціях, в яких йшлося про радянську добу в історії України. У згаданому ключі відбиралися й відповідні факти.

¹ [29] Розквіт народної освіти в західних областях України. - С.20.

Той же фактичний матеріал, який міг би спонукати дослідника до інтерпретацій іншого характеру був, з одного боку, недоступний для нього, а, з другого боку, і зайвий в силу політичної заданості дослідження.

Промовисті й назви решти розділів монографії: «Великий Жовтень і народна освіта на західноукраїнських землях до возз'єднання з Радянською Україною», «Становлення і розвиток загальноосвітньої школи в період будівництва соціалізму», «Запровадження загальної середньої освіти молоді в умовах розвинутого соціалізму і будівництва комунізму», «Професійно-технічна освіта», «Вища і середня спеціальна освіта». Порушені в монографії окремі складові проблеми викладаються авторами спрощено, однобічно, ніби в реальному житті й не було якихось колізій. Виняток складає розділ другий монографії «Великий Жовтень і народна освіта на західноукраїнських землях до возз'єднання з Радянською Україною», в якому використані різноманітні документи та матеріали, проблема висвітлюється на широкому тлі суспільно-політичного, економічного й культурного життя, автори послуговуються більш широким спектром методів дослідження. На жаль, цього не можна сказати про решту розділів монографії.

Не втратив значення для дослідників історії розвитку народної освіти в Україні і збірник статей «Школа і життя» [30]¹, що вийшов з друку 40 років тому. Відкривала його стаття Міністра освіти УРСР, в якій він розповідав про впровадження виробничого навчання в школах республіки, його динаміку, професійну орієнтацію та кількісні параметри. Крім цього, авторами решти 78 статей виступали керівники партійних та освітянських органів, директори заводів і голови колгоспів, учні. Серед авторів збірника 16 представляли захід-

¹ [30] Школа і життя. - К.: Радянська школа, 1959.

ноукраїнський регіон. Вони розповідали про організацію виробничого навчання в тій чи іншій школі, зв'язок учнівських колективів з виробництвом, роботу учнівських бригад. 1959 року в УРСР у 4648 виробничих і 4409 ремонтно-будівельних учнівських бригадах працювало 297 914 школярів [30]¹. Можна порівнювати результати трудової діяльності учнівських бригад, як і їхню роль у вихованні та професійній орієнтації учнів, проте сам факт прилучення школярів до суспільно корисних справ, про які йдеться в збірнику, є знаменним. З огляду на сьогоднішній стан школи, з її виробничим навчанням, і економіки, з її реформуванням, зафіксовані в реферованому збірнику статей цифрові показники могли б стати предметом справді наукового аналізу теоретиків та істориків педагогічної науки незалежної України, потреба в якому очевидна.

У цілому ж, аналіз як історичної, так і педагогічної (історико-педагогічної) літератури стосовно теми нашого дослідження та його хронологічних і географічних рамок свідчить про те, що процес узагальнення набутого досвіду, його переосмислення все ще попереду, що в цьому плані зроблено лише перші кроки. У зв'язку з цим варто назвати праці А.М.Алексюка, В.К.Майбороди, П.П.Кононенка, М.Г.Стельмаховича, Б.М.Ступарика і В.Д.Моцюка, В.Г.Кузя, Ю.Ф.Руденка і З.О.Сергійчука, В.Ф.Паламарчука [31]². Праця В.К.Майбороди становить певний інтерес і для нашого дослідження тим, що в ній з цілісної структури національної освіти виокремлюється надзвичайно важлива її складова - проблема становлення і розвитку національної вищої педагогічної освіти в Україні. Автор досліджує еволюцію форм вищої педагогічної освіти,

¹ [30] Там же. - С.10.

² [31] Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки(1917-1985рр). - К.: Либідь, 1992; Алексюк А.М. Педагогіка вищої школи. Курс лекцій. - К., 1993; Ступарик Б.М., Моцюк В.Д. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772-1939). - Коломия: Вік, 1995.; Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчук З.О. Основи національного виховання. - Умань, 1993; Паламарчук І.Ф. Інноваційні процеси в педагогіці // Педагогічні інновації в сучасній школі. - К., 1994.

структуру, мережу навчальних педагогічних закладів, зміст та організацію навчання, формування контингенту студентів і педагогічних кадрів у різні періоди, у тому числі й у досліджуваний нами. Варто лише зазначити, що робота вийшла друком 1992 року і далеко не всі порушені в ній проблеми знайшли належне переосмислення.

Інші, названі вище, праці історико-педагогічного характеру цінні спробою винести з минулого досвіду відповідні уроки, що були б повчальними в процесі нинішнього докорінного реформування усієї системи освіти в Україні; повнішого прочитання праць А.Макаренка, К.Ушинського, В.Сухомлинського; повернути освітянам творчу спадщину визначних українських педагогів Г.Ващенко, С.Русової та інших, використати її при розробці концепції сучасної національної системи освіти й виховання. У цьому плані багатообіцяючою, на наш погляд, є праця В.С.Лутая «Філософія сучасної освіти» [32]¹, рекомендована Міністерством освіти України як навчальний посібник. У передмові читаємо: «При написанні цього першого посібника з філософії освіти автор намагався, наскільки це можливо, спиратися на найважливіші досягнення світової думки з даного предмету, а також включити в нього великий доробок з цієї проблематики видатних педагогів, філософів, психологів, інших вчених, релігійних діячів України і Росії» [32]². І треба відзначити, що автор успішно виконав окреслене завдання. Він не тільки обстоює синергетичну методологію пізнання, а й застосовує її при розв'язанні дослідницьких завдань. «Застосування синергетичної методології для вирішення цієї проблеми (взаємодії двох атрибутивних протилежних властивостей усього буття - руйнуючого і створюючого - *Авт.*) означає, що кожний результат конкретної педагогічної дії потребує негайного аналізу в плані

¹ [32] Лутай В.С. Філософія сучасної освіти. - К. - Магістр-S, 1996.

² [32] Там же. - С. 8.

його співвідношення з метою цієї дії. Причому, коли такий результат приходить в суперечність з метою дії, то це значить, що дана педагогічна дія, як створююча сила, вийшла за свою межу і претворилась у руйнуючу і що це потребує суттєвих корективів даного процесу педагогічної діяльності і тієї мети, яка його визначає» [32]¹. Однак, застосовуючи діалектико-синергетичну методологію до вирішення найважливіших проблем педагогіки, автор водночас досить толерантно ставиться до праць інших авторів, підготовлених на інших методологічних засадах, включає їх до списків рекомендованої літератури по кожному розділу своєї роботи.

У післямові реферованого посібника автор висловлює сподівання, що вихід його у світ «спонукає до написання інших варіативних курсів з філософії освіти, а, можливо, й до згуртування колективу авторів для написання розширеного підручника з філософії освіти, в якому більш систематизовано будуть викладені найважливіші досягнення як світової думки, так і найкращі розробки фахівців України» [32]². Підготовка такого видання вимагатиме від його авторів широкого залучення фактичного матеріалу, оцінок, висновків та рекомендацій дослідників з інших галузей науки, насамперед істориків, соціологів, етнологів, політологів та ін. У свою чергу дослідникам історії розвитку освіти, педагогічної мети та засобів її досягнення в конкретних історичних умовах стануть в пригоді й праці з теорії та історії педагогіки. Цим і корисна праця В.С.Лутая для нашого дослідження.

Не зважаючи на те, що в новітній українській історіографії бракує робіт, у яких безпосередньо розглядалася б проблема освіти в західноукраїнському регіоні у досліджуваний період, все ж з початку 90-х років, коли відбувся цілком закономірний повний розрив з старою методологією і виявилися якісно нові

¹ [32] Лутай В.С. Філософія сучасної освіти. - К. - Магістр-S, 1996. - С. 81.

² [32] Там же. - С. 255.

погляди дослідників на історію України, присвячені аналізу широкого спектру економічного, суспільно-політичного й духовного життя українського народу в повоєнний період, з'явилося ряд праць, які мають опосередковане відношення і до нашого дослідження. Значний науковий інтерес, зокрема, становлять праці В.Барана [33]¹, насамперед, його монографія «Україна 1950-1960-х рр.» та змістовна публікація Б.Яроша «Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття» [34]². Спільною характерною рисою монографій В.Барана і Б.Яроша є прагнення авторів до теоретичного вивчення генези і суті тоталітарних режимів, включаючи й радянський. Причому, робиться це ґрунтовно, із залученням праць як українських дослідників, так і вчених країн Співдружності Незалежних Держав та далекого зарубіжжя. Обидві монографії підготовлені на широкій джерельній базі, з використанням документів і матеріалів багатьох архівів, раніше недоступних для наукового аналізу.

У названих працях не тільки розкривається природа та генезис тоталітаризму, утвердження тоталітарної системи в СРСР і УРСР, включаючи й західноукраїнський регіон, але й досліджуються суспільно-політичні процеси та соціально-економічні відносини періоду радянського тоталітаризму. Причому, якщо В.Баран розглядає ці питання у всеукраїнському масштабі в контексті функціонування політичної системи всього СРСР, то Б.Ярош зосереджує свою увагу на процесах, явищах та подіях, що мали місце в західних областях України. Що ж до проблем освіти та виховання, то ці питання розглядаються

¹ [33] Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. - Львів: Інститут українознавства ім.Крип'якевича НАН України, 1996; Його ж. Україна після Сталіна: нарис історії 1953-1985. - Львів, 1992; його ж. Десталінізація в Україні: перша спроба //Сучасність. - 1995. - № 11. - С. 106-117 та ін.

² [34] Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). - Луцьк-Надстир'я, 1995.

досить побіжно, фрагментарно у розділі «Національно-культурні проблеми» в монографії В.Барана [35]¹ та у розділі «Духовна сфера під тоталітарним тиском» в монографії Б.Яроша [34]².

Наголошуючи ще раз на багатій джерельній базі названих монографій, відзначимо, принагідно, надзвичайно цінну інформацію, подану В.Бараном у примітках та багатьох таблицях, прилучених до його монографії [35]³.

Окремі сюжети та факти досліджуваної нами проблеми освіти в контексті суспільно-політичного життя західноукраїнського регіону другої половини 40-х - першої половини 60-х рр. знайшли відображення в працях В.Юрчука, І.Біласа, Ю.Шаповала, І.Винниченка, Ю.Курносова [36]⁴. Автори згаданих праць не ставили перед собою завдання спеціального дослідження проблем освіти в західноукраїнському регіоні. До того ж і хронологічні рамки цих досліджень здебільшого лише частково охоплюють визначені нами. Однак, критичне осмислення ними радянського минулого, аналіз багатьох складових тоталітарного режиму відтворює реальну картину соціально-економічного, політичного й духовного життя суспільства, сприяє глибшому й повнішому усвідомленню місця й ролі освітньої системи в умовах тих соціальних експериментів, які випали на долю українського народу.

У праці А.Русначенка [37]⁵ зроблено спробу проаналізувати національно-визвольний рух в Україні від середини 50-х років, тобто, від ліквідації

¹ [35] Див.: Баран В. Україна 1950-1960-х рр. - С. 217-290.

² [34] Див.: Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ століття. - С. 129-151.

³ [35] Див. Баран В. Україна 1950-1960-х рр. - С. 293-427.

⁴ [36] Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнний період: світло ітіні. - К., 1995; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. - К., 1994; Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. - К., 1993; Винниченко І. Україна 1920 -1980-х: депортації, заслання, вислання. - К., 1994; Курносов Ю. Інакомислення в Україні (60-ті - перша половина 80-х рр. ХХ ст.) . - К., 1994.

⁵ [37] Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х - початок 1990-х років. - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998.

організованого національно-патріотичного підпілля ОУН-УПА, до початку 90-х років, показати його тяглість. Вислюваючи сумнів щодо оптимальності структури та логіки дослідження, відзначимо, що фактичний матеріал про діяльність підпільних організацій в західних областях УРСР, окремі документи, вміщені в другій частині книги А.Русначенка, виявились досить корисними для нашої інтерпретації суспільно-політичного життя краю.

Нами не ставилося завдання здійснити історіографічний аналіз праць О.Рубльова і Ю.Черченка, Г.Касьянова [38]¹. Проблем освіти в західноукраїнському регіоні вони не порушують. Однак, подана в книзі, що названа першою, інформація про культурно-мистецьке життя у перші повоєнні роки у Львові та про зародження в Україні руху шестидесятників (у другій книзі) дозволяє значно ширше глянути і на стан освіти, школи, учительства в західних областях УРСР у досліджуваний нами період.

Під таким кутом зору аналізувалася нами й праця Ярослава Радевич-Винницького «Україна: від мови до нації» [39]². Крізь призму мови як домінуючої ознаки етнічних і етнополітичних спільнот у ній в світовому контексті розглядаються соціально-політичні, культурологічні, історичні, філософські, етнопсихологічні проблеми націй, включно з українською. Окремі з порушених у загальному теоретичному плані у праці питань, зокрема таких як націоналізм та інтернаціоналізм, державність мови, мова і національна ідентичність, двомовність та інші, як свідчать проаналізовані нами документи й матеріали, були предметом гострих дискусій громадської думки, а то й відкритого протистояння в західноукраїнському регіоні у досліджуваний період.

¹ [38] Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20-50-ті роки ХХ ст. - К.: Наукова думка, 1994; Касьянов Георгій. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. - К.:Либідь, 1995.

² [39] Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. - Дрогобич: Відродження, 1997.

Серед дисертаційних робіт, крім згаданої вже дисертації І.Я.Кошарного, в яких порушені питання освіти в західноукраїнському регіоні в окремі періоди, що повністю чи частково входять до хронологічних рамок нашого дослідження, слід назвати кандидатські дисертації В.Літянського, І.Забокрицького, М.Моторнюка, А.Ігнатенка, В.Ракова та С.Сворака [40]¹. Частина цих дисертаційних робіт, зокрема І.Забокрицького, В.Літянського та А.Ігнатенка, виходять за хронологічні межі нашого дослідження, до того ж чотири з них (окрім робіт В.Літянського та С.Сворака) підготовлені в руслі колишньої історико-партійної науки, що в умовах радянської влади відігравала ключову роль в усьому суспільствознавчому циклі дисциплін. У таких роботах не стільки досліджувались існуючі в реальному житті процеси та явища, скільки з цього багатовимірного життя вибирались факти для «підтвердження» перетворючої ролі партії, торжества її «історичних накреслень», включаючи й систему народної освіти. В історіографічному сенсі ці роботи мало що додали для нарощування знань, а методологічні засади їх підготовки регламентувались основоположним в ті часи принципом партійності науки. Для цих робіт характерний спрощений підхід, одноманітність використаних джерел, в

¹ [40] Литянский В.В. Развитие общеобразовательной школы на Дрогобиччине за годы Советской власти (1939-1959). Автореферат диссертации канд.пед.наук. - К., 1959; Забокрицкий И.Я. Коммунистическая партия в борьбе за развитие социалистической культуры в западных областях УССР за годы Советской власти (1939-1959) (На материалах Тернопольской обл.). Автореферат диссертации канд.ист.наук. - К., 1961; Моторнюк Н.М. Партийные организации Украины в борьбе за осуществление ленинских принципов укрепления связи школы с жизнью в период между XX и XXII съездами КПСС (1956-1961) Автореферат диссертации канд.ист.наук. - К., 1962; Игнатенко А.П. Деятельность партийных организаций западных областей Украины по развитию народного образования (1961-1966 гг.) Автореферат диссертации канд.ист.наук. - Львов, 1967; Раков В.С. Деятельность Коммунистической партии Украины по развитию народного образования в 1956-1961 годах. На материалах западных областей УССР. Автореферат диссертации канд.ист.наук. - Львов, 1970; Сворака С.Д. Развитие народного образования на Украине в период завершения строительства социализма (1956-1961). На материалах западных областей Украинской ССР. Автореферат диссертации канд.ист.наук. - К., 1986.

трактуванні яких визначальними були класовий підхід та ідеологічна заданість. Такі недоліки властиві й кандидатській дисертації С.Сворака. Саме ця обставина є однією із спонукальних причин повернення автора до цієї теми у нових часових і політичних вимірах та на основі нових методологічних засад.

До історіографічного аналізу нами залучені й публікації двох провідних журналів України історичного та історико-педагогічного характеру, що виходили в досліджуваній нами період - «Український історичний журнал» та журнал «Рідна школа». «Український історичний журнал» початок свого існування бере з 1957 року. Того ж року було випущено три номери. Впродовж 1958-1964 років журнал виходив раз на два місяці. З публікацій журналу 1957-1964 років близькими до теми нашого дослідження виявилось приблизно 30 статей, повідомлень та рецензій.

Опубліковані в журналі статті, в яких у тій чи іншій мірі висвітлюються й проблеми освіти в західноукраїнському регіоні, не вносять суттєвих доповнень до наявного на той час інформаційного матеріалу. Такий висновок обумовлений тим, що, по-перше, їх авторами виступали ті ж науковці, про праці яких, монографії й дисертації, йшлося вище, а, по-друге, тим, що при підготовці як монографій, так і статей можливості використання ними джерел, відбору архівних матеріалів були однаково обмежені. До наукового обігу ними могли бути введені і вводилися наперед відфільтровані існуючою на той час архівною системою факти.

За таких обставин наше зацікавлення було спрямоване на опубліковані в журналі матеріали інформаційного характеру: звіти про науково-дослідну роботу інститутів, повідомлення про конференції вчителів історії, зустрічі членів редколегії «Українського історичного журналу» з читачами, інформації про обговорення другого тому «Історії Української РСР» науковцями та

викладачами-суспільствознавцями провідних наукових центрів України [41]¹. Проте й на цьому напрямку історіографічного аналізу наша спроба пошуку нових методологічних підходів до оцінки проблем, що складають предмет нашого дослідження, або ж урізноманітнення наукових фактів виявилась непродуктивною. Погляди рядового вчителя історії (на конференції вчителів історії у м.Станіславі (Івано-Франківську) восени 1960 року [42]², наприклад, брало участь 500 чоловік - *Авт.*) і вченого Інституту Історії АН УРСР на схему й суть українського історичного процесу були тотожні. Інакше й бути не могло, адже ця схема розроблялась і дещо «уточнювалась» у Москві. Як повідомляв журнал українських істориків, над «удосконаленням» того ж другого тому «Історії Української РСР» працювали спільно вчені Інституту історії АН СРСР та Інституту історії АН УРСР. Більше того, «велике значення для поліпшення тексту II тому «Історії Української РСР», - відзначалося в журналі, - мали наради, які відбулися в Києві, Харкові, Одесі і Львові, а також обговорення цього видання на нараді старих більшовиків у Москві» [43]³ (підкреслення наше - *Авт.*). За такої пильної уваги Москви до висвітлення історії України, надто ж суспільно-політичного життя в її західному регіоні у досліджуваний нами період говорити про плюралізм поглядів дослідників українського історичного процесу не доводиться. Навіть «поліпшення викладання історії в школі» в Україні наступило після постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 8 жовтня 1959 р. (тоді до навчального плану 7-8 класів було включено «елементарний курс історії УРСР» [44]⁴ - *Авт.*), а шляхи «удосконалення історичної освіти» визначила постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 14 травня 1965р.

¹ [41] Див. наприклад: Український історичний журнал. - 1959. - № 2. - С. 154-158; 1959. - №3. - С. 164-165; 1961. - № 2. - С. 160; 1964. - № 2. - С. 151; 1965. - № 11. - С. 77-78; та інші.

² [42] Український історичний журнал. - 1961. - № 2. - С. 160.

³ [43] Український історичний журнал. - 1959. - № 2. - С. 154

⁴ [44] Там же. - 1960. - № 1. - С. 89.

(тоді курс історії УРСР в школах України було замінено курсом історії СРСР і УРСР [45]¹ - *Авт.*). Варто лише зазначити, що обидві акції, як «поліпшення», так і «удосконалення» започатковані Академією педагогічних наук РРФСР.

Цікавою з точки зору історіографічної та історіософської виявилась невеличка публікація А.Кольчука «Багато галасу даремно» [46]², в якій йшлося про участь у роботі XI Міжнародного конгресу істориків у Стокгольмі кількох істориків з української діаспори. У виступах на конгресі, як подає журнал, вони «силкувалися довести, що Київська Русь не була колискою братніх народів - українського, білоруського та російського» [46]³, а також звеличували «роль зрадника українського народу Мазепи» [46]⁴. Підтримані, не зважаючи на протести радянських істориків, деякими буржуазними вченими, українські зарубіжні дослідники, продовжував автор публікації, «хотіли створити враження, нібито українська буржуазна історіографія переживає нині мало не добу Ренесансу, перебуває в стані розквіту і т.д.» [46]⁵.

Про можливості збагачення історичної науки, особливо при висвітленні подій новітнього часу, новими фактами, розширення аспектів досліджень розмірковував на сторінках журналу і Ф.П.Шевченко [47]⁶. Хоч стаття і мала назву «Історична наука і сучасність у світлі рішень XXI з'їзду КПРС», вона спонукала істориків до роздумів. Звертаючи увагу на важливість використання для наукового аналізу архівних матеріалів, у тому числі й поточних архівів, матеріалів періодичної преси, автор писав: «Напевно, доведеться знайти також інші форми і можливості для безпосереднього ознайомлення з дійсністю, ввійти в прямий контакт з творцями історії. Безпосереднє вивчення життя,

¹ [45] Там же. - 1965. - № 11. - С. 77-78.

² [46] Там же. - 1961. - № 3. - С. 140-141.

³ [46] Там же. - С. 140.

⁴ [46] Там же. - С. 141.

⁵ [46] Український історичний журнал. - 1961. - № 3. - С. 140.

⁶ [47] Там же. - 1959. - № 3. - С. 3-13.

контакт з людьми дадуть багато історичу, підкажуть йому нові теми, розширять аспект дослідження, сприятимуть збагаченню науки фактами, які не знайшли свого відображення в інших джерелах» [47]¹.

Сьогодні зайвою була б спроба гадати над мотивами, які побуджували автора статті в його міркуваннях. Одначе, викладений ним погляд на завдання історика у висвітленні ним подій новітнього часу приваблює. Інша річ, що в статті йшлося про можливість й завдання, реалізувати які в той час не дозволяла ні існуюча «радянська історична школа», ні її методологія й методика. З цієї ж причини, на наш погляд, не зміг впродовж багатьох років реалізувати своїх можливостей і «Український історичний журнал».

Гнітюче враження залишає аналіз публікацій журналу «Радянська школа» - органу Міністерства освіти УРСР. Покликаний розкривати суть, мету, завдання і закономірності виховання, його роль в житті суспільства й розвитку особи, журнал у досліджувані нами роки фактично був перетворений у політичний довідник для працівників освіти, вчителів. Кожен номер журналу, а нами проаналізовано їх більше 100, відкривався передовою чи редакційною статтями, присвяченими черговим рішенням партійних та радянських органів, річницям революційних подій, ювілеям партійних та радянських діячів. У 1950 році, наприклад, журнал за № 1 відкривався статтею «Вибори до Верховної Ради СРСР - торжество радянської демократії», № 2 - «Великий основоположник комуністичного виховання підростаючого покоління», № 3 - «Відносно марксизму в мовознавстві», № 4 - «Сталінське піклування про народну освіту». У другому номері журналу за той же 1950 рік, наприклад, майже половину його обсягу займають статті «Великий основоположник комуністичного виховання підростаючого покоління» Г.Боришпольця, «Могутне

¹ [47] Там же. - С. 13.

джерело виховання народних мас» С.Клітарєва, «Виховуємо учнів на біографіях Леніна і Сталіна» П.Несенюк, «Видатний організатор нової комуністичної культури» У.Тертичного.

Проблеми теорії виховання, дидактики, школознавства редколегія журналу (головними редакторами «Радянської школи» у досліджуваному нами періоді були: С.Філіпов, С.Чавдаров, М.Грищенко, Г.Пінчук, С.Астряб - *Авт.*) штучно «прив'язувала» до тих чи інших політичних акцій, ініційованих вищими партійними інстанціями. 1954 рік, зокрема, проходив під знаком всенародного святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. То ж і в журналі «Радянська школа» ця тема була домінуючою. П'ятий номер журналу, за винятком однієї статті, був присвячений «українсько-російському єднанню». Цю ж тему «поглиблювали» автори і наступного номеру. У ньому були опубліковані статті У.Дем'янчук «Братнє єднання культур російського і українського народів», Т.Ігнатовської і О.Ломазової «Виховання піонерів в дусі дружби народів» та «оригінальна», на наш погляд, стаття С.Бабенка і Є.Сульженко «Російсько-українські зв'язки в методиці викладання фізики».

Значне місце на сторінках «Радянської школи» займали проблеми викладання історії в школі. За 1950-1955 роки на цю тему в журналі було опубліковано 25 матеріалів. Переважна більшість з них була присвячена методиці вивчення різних тем з історії СРСР та всесвітньої історії і лише в шести публікаціях йшлося про вивчення історії України. За вказані роки в «Радянській школі» не було опубліковано жодної статті з історії західноукраїнських земель, а проблеми освіти в західноукраїнському регіоні розглядалися лише в трьох публікаціях. У статті У.Краглика, зокрема йшлося про розвиток народної освіти в Тернопільській області (1954, №5, с.44-48), а в

статтях М.Бойка (1955, №6, с.15-20) та А.Гончаренка (1955, №6, с.20-25) - в Закарпатті.

На початку 60-х років на сторінках журналу частіше стали виступати автори із західних областей. Пояснюється це, на нашу думку, насамперед «втихомиренням» краю, наслідком якого стало зміцнення тут позицій партійно-радянського режиму, а, отже, й радянської системи освіти. В одному лише №12 журналу за 1962 рік виступило 4 автори із західних областей України, більше ніж в усіх номерах цього журналу за 1950-1955 роки.

Завершуючи короткий аналіз журналу «Радянська школа» за досліджуваний нами період, можна зробити висновок, що журнал був далекий від ролі і функцій рупора педагогічної думки в Україні, швидше, навпаки, він був перетворений в орган політичного інструктування вчителів, всіх працівників освіти. Його авторитет серед учителів, як і вплив на стан справ в освіті були мізерними.

Серед праць, які ми відносимо до третьої групи, нашу увагу привернули ті, автори яких представляють українську діаспору і безпосередньо чи дотично порушують питання освіти в західних областях України досліджуваного періоду або ж в цілому по УРСР. Поміж них виділимо роботи Г.Костюка, Д.Лобая, Р.Смаль-Стоцького, С.Галамая, І.Коляски та науково-популярний збірник «Російщення України» [48]¹. Першою ми назвали працю Г. Костюка, тому що, по-перше, в четвертій частині його праці - «Від доби терору до смерті Сталіна

¹ [48] Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (Гене́за і наслідки). - К.: Смолоскип, 1995; Лобай Данило. Непереможна Україна. Факти з совітських видань про боротьбу Москви з українським націоналізмом на культурному фронті по Другій світовій війні. - Вінніпег., 1950.; Смаль-Стоцький Роман. Українська мова в советській Україні. Друге поширене видання. - Нью-Йорк-Торонто-Сідней-Париж, 1969; Галамай Степан. Боротьба за визволення України. 1929-1989. - Торонто-Нью-Йорк, 1991; Коляска Іван. Освіта в Радянській Україні. Переклад з англійської мови з доповненням і додатками. - Торонто, 1970; Російщення України. Науково-популярний збірник (Гол.редактор Леонід Полтава). - Нью-Йорк, 1984.

(1940 - 1953)» - йдеться про духовне життя українського народу з часу возз'єднання Західної України з УРСР до 1953 року включно, а, по-друге, з огляду на досить примітне, з нашого погляду, зауваження автора історіографічного характеру. У «Слові від автора», датованому 5 травня 1995 року, яким відкривається українське видання книги (англійською мовою праця Г.Костюка опублікована 1960 року - *Авт.*), автор пише: «У цих моїх давніх публікаціях компетентний читач сучасної України зустрине чимало тверджень і припущень, заснованих не на реальних архівних документах, а, сказати б, на умоглядних, чисто логічних, а інколи й інтуїтивних висновках, базованих лише на офіційних радянських публікаціях чи урядових постановах» [49]¹.

Самокритичне визнання Г.Костюка щодо браку повнішої інформації про становище в Україні (про доступ до архівних джерел говорити взагалі не доводиться - *Авт.*) робить зайвою оцінку з нашого боку повноти та репрезентативності використаних зарубіжними дослідниками історичних джерел. Такими, здебільшого, є повідомлення радянської преси, опубліковані постанови партійних органів, дані офіційної статистики. Однак, якщо вклад дослідників з діаспори у справу збільшення кількості документального матеріалу, яким могла б сьогодні оперувати українська історична наука, є й незначним, то за методологічними підходами та багатством застосованих методів дослідження їх праці є надзвичайно цінними.

Не є винятком і згадана праця Г.Костюка. Аналізуючи духовне життя в повоєнній Україні, автор дійшов висновків, які з погляду історичної ретроспективи й сьогодні вражають своєю проникливістю в суть проблеми та точністю. Зокрема адекватним тогочасним умовам праці вчених та діячів культури УРСР можна вважати означений Г.Костюком обов'язковий для них

¹ [49] Костюк Григорій. Сталінізм в Україні. - С.8.

всіх «Поліційний декалог», особливо ж ті з його положень, що стосувались методу соціалістичного реалізму, більшовицької партійності, непохитності дружби українського і російського народів та інші [49]¹. Оригінальними є й міркування автора щодо ліквідації українського церковного життя, посилення боротьби проти українського та єврейського націоналізму. Водночас, запропонована у той час оцінка намірів дій Л.Берії, який, за автором, домагався «припинення ненависної всім народам русифікації й натиску зверху», «національну політику не на письмі, а на ділі проводити відповідно до букви й до параграфів республіканських та союзної конституцій» [49]², виявилася, як це сьогодні очевидно, хибною, необгрунтованою.

Цікаві спостереження за явищами суспільно-політичного життя в УРСР, що є предметом і нашого зацікавлення, подає в названій вище праці С.Галамай. Його критика концепції нової історичної спільності - радянський народ, як і етнопсихологічний аналіз політики двомовності в СРСР, а також інших складових теорії і практики національної політики КПРС, подана в контексті європейських і світових реалій із залученням висновків багатьох дослідників феномену нації, рушійної сили національної ідеї [50]³.

До цих проблем, але на значно ширшому суспільно-політичному фоні, звертається й Д.Лобай [51]⁴. Автор проаналізував радянську пресу, здебільшого за 1946 і 1947 роки, зокрема газети «Правда», «Правда України», «Радянська Україна», «Літературна Україна», «Молодь України», «Радянське мистецтво», «Львовская правда», а також журнали «Вітчизна», «Дніпро», «Барвінок»,

¹ [49] Костюк Григорій. Сталінізм в Україні. - С. 414-415.

² [49] Там же. - С. 420-421.

³ [50] Галамай Степан. Боротьба за визволення України. - С. 189-202; 240-252.

⁴ [51] Лобай Данило. Непереможна Україна. Факти з советських видань про боротьбу Москви з українським націоналізмом на культурному фронті по Другій світовій війні. - Вінніпег, 1950. - С. 63.

«Перець», «Радянський Львів» та окремі прорадянські газети Канади. З опублікованих у цих газетах та журналах постанов ЦК КПРС і ЦК КПУ, передових, редакційних та авторських статей вимальовується їх спустошливий вплив на творчість українських вчених, діячів літератури та мистецтва. Всі праці з історії України, історії української художньої літератури, історії театру, створені в період війни і обумовлених нею вимушених з боку Москви поступок і відносних свобод у національному питанні, піддавалися нищівній критиці, розцінювалися як такі, що просякнуті духом і методологією українського буржуазного націоналізму. За обумовлені війною певні поступки у перші повоєнні роки, як це видно з праці Д.Лобая, партія брала реванш на розгорнутих нею історичному, культурному, мовному та багатьох інших «фронтах». Ревізії й анафемі піддавались не тільки колективні праці, а й творчий доробок окремих українських інтелектуалів. Причому, якщо «недоліки» першого тому «Історії України», «Короткого курсу історії України» та «Нарисів історії української літератури» обговорювалися загальними зборами відділу суспільних наук Академії Наук УРСР, то твори українських письменників (О.Кундзіча, А.Головка, О.Копиленка, Остапа Вишні, О.Бродського, І.Муратова, О.Ющенко, П.Дорошка, І.Вергана, А.Малишка, М.Стельмаха та інших - *Авт.*) розпинали «критики» в «Літературній Україні» (Євг.Адельгейм) та «Радянській Україні» (С.Крижанівський), а «національну обмеженість» в картинах художників І.Шульги («Пісня запорожців», «Кобзар»), Г.Світлицького («Рідний край»), В.Мироненка («Моя Україна»), С.Шишка («Селянське подвір'я») викривало «Радянське мистецтво» (Л.Владич) [51]¹.

¹ [51] Лобай Данило. Непереможна Україна. Факти з советських видань про боротьбу Москви з українським націоналізмом на культурному фронті по Другій світовій війні. - Вінніпег, 1950. - С. 87; 92-95; 128-132.

Праця Д.Лобая цікава ще й тим, що в ній автор проаналізував партійні постанови та застереження щодо ідейно-політичного спрямування вказаних журналів і газет і, водночас, показав їх роль в «очищенні» всіх ділянок науки й культури від впливу українського буржуазного націоналізму, у подоланні аполітичності науковців та творчої інтелігенції УРСР. Книга Д.Лобая, поряд з тим, що подає специфічний матеріал для можливих нових інтерпретацій, якими може слугуватись сучасна українська історіографія, і сьогодні може бути своєрідним посібником спеціального курсу у вузах гуманітарного профілю про антиукраїнську спрямованість політики тоталітарного режиму у досліджуваний нами період. Крім того, хоч у дев'ятому розділі книги Д.Лобая - «Чистка у Львові і російщення Західної України» [51]¹ - лиш опосередковано йдеться про освіту в західноукраїнському регіоні, спостереження й висновки автора доповнюють наше уявлення про стан школи, який не можна розглядати поза контекстом всього суспільно-політичного життя краю.

Широтою погляду на проблеми української молоді, у тому числі й учнівської та студентської, виділяється й праця В.Гришка [52]². Суспільно-політичне життя в УРСР він розглядає у контексті тих процесів, що стали можливими в СРСР та «країнах народної демократії», зокрема в Польщі та Угорщині, після смерті Сталіна та критики культу його особи. Для нашого дослідження безпосереднє відношення мають висвітлені в реферованій книзі В.Гришка дії ОУН-УПА, спрямовані проти зросійщення шкільництва в західних областях України. Йдеться, зокрема, про шкільну акцію націоналістичного підпілля у 1948-1949 р., «під час якої, як стверджував В.Гришко, українське революційне підпілля фактично взяло під свій морально-політичний контроль

¹ [51] Там же. - С.155-198.

² [52] Гришко Василь. Молода Україна пореволюційного сорокаліття під Советами. Загальний огляд і деякі підсумки боротьби за молодь та боротьби молоді в підсоветській Україні за 40 років (1918-1958). - Україна. - 1958.

діяльність шкіл, зокрема сільських, у західноукраїнських областях, і під свій ідеологічний вплив учительство тих шкіл» [52]¹. Наявні в нашому розпорядженні архівні документи, доступ до яких став можливим у наш час, дають змогу уточнити зміст і розмах згаданої акції, а, отже, й інтерпретувати проблему шкільництва того часу більш об'єктивно.

Перехресне вивчення джерел підтверджує досить важливу інформацію В.Гришка, яка стосується ще однієї політичної акції - акції «проти примусового рекрутування української молоді в «трудові резерви» та на захист тих юнаків, що втікали з рабських фабрично-заводських і ремісничих «училищ» [52]². Правомірним, на наш погляд, є й висновок автора про те, що в житті української молоді «на переламі 40-х і 50-х років був усе більш помітний процес взаємопроникнення впливів і усучільнення ідейного обличчя молоді давно підсоветської й молоді недавно підсоветської частин України» [52]³. Цьому сприяло, зазначав В.Гришко, й те, що молодь із західноукраїнських земель направлялася у вузи та училища східних областей України і навпаки. Водночас, окремі положення книги В.Гришка викликають сумнів, не підтверджуються іншими джерелами. Зокрема, сумнівним, на наш погляд, є спроба автора ув'язати факт посилення русифікації, у тому числі й західноукраїнських земель на початку 50-х років, з особою Л.Мельникова, або ж однобічна оцінка В.Гришком проблеми участі української молоді в освоєнні цілинних земель [52]⁴. І нарешті, відзначимо, що автор, наводячи цікавий матеріал на доказ «кризи комунізму на переломі 1956-1957 рр.», все ж, на

¹ [52] Там же. - С. 158.

² [52] Гришко Василь. Молода Україна пореволюційного сорокаліття під Советами. Загальний огляд і деякі підсумки боротьби за молодь та боротьби молоді в підсоветській Україні за 40 років (1918-1958). - Україна. - 1958. - С.160.

³ [52] Там же. - С.161.

⁴ [52] Там же. - С. 211,177.

нашу думку, видає бажане за дійсне, коли твердить, що на той час «в своїй боротьбі за душі молоді більшовизм таки дійсно зазнав повного краху» [52]¹ (підкреслення В.Гришка - *Авт.*). З огляду на подальший хід подій, вплив на них XXII з'їзду КПРС такий висновок видається передчасним.

Майже всі дослідники з діаспори тією чи іншою мірою порушували в своїх працях проблему русифікації України як за часів Російської імперії, так і в радянську добу. Окремі ж з них оприлюднили мовознавчі праці. Такими є зокрема, праці Р.Смаль-Стоцького [53]² та науково-популярний збірник «Російщення України» [54]³, в якому опубліковані статті Л.Полтави, В.Давиденка, І.Гуріна, Б.Романенчука, Б.Берета. Вони розглядають широкий діапазон мовознавчих питань, аналізують словниковий склад української мови, термінологію, лексику, синтаксис, правопис та ін., здебільшого порівнюючи їх з російською мовою. Причому, йдеться і про русифікацію всіх сфер життя в Україні, починаючи з часів Петра I, і про русифікацію самої української мови. Цікавими є міркування Б.Романенчука щодо самого терміну «русифікація» [54]⁴ та його аргументи на користь терміну «російщення». Назва збірника, про який йдеться, свідчить, що його редакційна колегія (І.Білинський, С.Вожаківський, М.Чировський) та головний редактор Леонід Полтава поділяють погляд Б.Романенчука, назвавши його «Російщення України». Порушені в названих працях проблеми мови, у тому числі й періодичних дискусій навколо неї, як довоєнних так і повоєнних, для досліджуваного нами регіону та історичного періоду завжди були вельми актуальними, не втратили вони свого значення й сьогодні.

¹ [52] Там же. - С.183.

² [53] Смаль-Стоцький Роман. Українська мова в Советській Україні. Друге поширене видання. - Нью-Йорк-Торонто-Сідней-Париж, 1969.

³ [54] Російщення України. Науково-популярний збірник. - Нью-Йорк, 1984.

⁴ [54] Там само. - С. 133-135.

З поміж праць зарубіжних авторів звертає на себе увагу й монографія Б.Кравченка, видана 1985 р. англійською мовою та перевидана 1997 р. українською [55]¹. На підставі аналізу праць багатьох авторів, численних джерел офіційної статистики, публікацій у радянській та зарубіжній пресі Б.Кравченко простежує вплив соціальних і політичних змін, що обумовлювалися політикою царської Росії та Радянського Союзу щодо України, на національну свідомість українців у ХХ ст. Досліджуються процеси урбанізації і міграції населення, його класової структури та пов'язані з цим проблеми національної, етнічної і мовної ідентичності населення України. В останньому розділі книги «Українське суспільство після другої світової війни»²[103] розглядаються й питання, які є й предметом нашого дослідження. Однак, проблеми освіти у досліджуваній нами період висвітлюються Б.Кравченком лише фрагментарно, в рамках всієї України.

Чимало висновків та оцінок автора видаються нам слушними й аргументованими. Водночас, аналіз новітніх публікацій українських авторів, а, надто ж, архівних матеріалів, що стали доступними дослідникам в останній час, не дає підстав погодитись з висновком Б.Кравченка, що «у середині 60-х рр. ... під керівництвом П.Ю.Шелеста в середині КПУ взяла гору течія прибічників автономізму...» [55]³, що «українське партійне керівництво під проводом Шелеста ухвалило далекосяжні директиви для розвитку вищої освіти в республіці» [55]⁴ (названі Б.Кравченком «директиви» стосувались підвищення статусу української мови у вузах України і при вступі до них - *Авт.*), що «провідники української партії розуміли, що настав слушний час для зміни

¹ [55] Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. - К.: Основи, 1997.

² [55] Див.: Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. - С. 223-320.

³ [55] Там же. - С. 228.

⁴ [55] Там же. - С. 288-289.

національної політики» [55]¹. Повторимось, такі висновки не підтверджуються архівними матеріалами, та, власне, й реальним тогочасним життям. Це, певно, стало зрозумілим і для самого Б.Кравченка, який у «Передмові до українського видання» книги (серпень 1997 р.) відзначив: «Безперечно, якби я свого часу мав доступ до архівів України, це дослідження могло б бути набагато ширшим і змістовнішим» [55]².

На відміну від усіх праць зарубіжних українських дослідників, в яких питання освіти розглядалися як складові більш ширших проблем, робота І.Коляски [56]³ (Івана Колявського [57]⁴) повністю присвячена аналізу процесу становлення й трансформації радянської системи освіти. Відразу відзначимо, що до особливостей її становлення та розвитку в західноукраїнському регіоні автор вдається лише епізодично, наводячи окремі приклади по західних областях УРСР [56]⁵. Тим часом у досліджуваній нами період питання освіти у західних областях України мало особливості насамперед суспільно-політичного характеру. Тут, у західноукраїнському регіоні, піддавалися критичному аналізу не тільки і не стільки критерії організаційного та кількісного характеру, скільки суспільнозначимі. Тобто, йшлося, перш за все, про те, наскільки система освіти, мережа шкіл, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів сприяла збереженню і розвитку національної мови, культурної та мовної ідентичності українців. З огляду на предмет нашого дослідження в роботі

¹ [55] Там же. - С. 291

² [55] Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. - К.: Основи, 1997. - С. 10.

³ [56] Коляска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. Переклад з англійської мови з доповненням і додатками. - Торонто, 1970.

⁴ [57] Чапленко В. Великий учинок сина своїх батьків і українського народу //Український самостійник. - 1968. - № 129. - С.6.

⁵ [56] Коляска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. Переклад з англійської мови з доповненням і додатками. - Торонто, 1970. - С. 51,55,59,123,175.

І.Коляски відсутні будь-які кількісні чи якісні показники стану освіти у досліджуваній нами період. Цим самим наше дослідження принципово відрізняється від змістовної та аргументованої праці І.Коляски. Водночас методологічні підходи автора реферованої праці, фактичний матеріал щодо стану освіти, зокрема україномовної в цілому по УРСР, уважно аналізувалися нами і стали в нагоді для нових інтерпретацій суті і спрямованості радянської системи освіти у другій половині 40-х - першій половині 60-х рр.

І.Коляска розгляд проблеми освіти в УРСР розпочинає з ленінської концепції розв'язання національного питання. У цій концепції домінуючим було питання вільного розвитку, захисту і використання мов. Автор подає цю концепцію з посиланням на праці В.Леніна та відповідні постанови до 1923 року, прослідковує своєрідну трансформацію поглядів партійної еліти після смерті В.Леніна на цю проблему, наводить багатий фактичний матеріал на підтвердження політики русифікації в усіх сферах суспільно-політичного життя, яка здійснювалася тоталітарним режимом не тільки щодо України, а й інших республік СРСР з початку 30-х років. Цікавими, на нашу думку, є оцінки й висновки І.Коляски щодо проблем освіти в 20-ті роки, коли здійснювалася «політика коренізації», тобто політика законодавчого забезпечення розвитку національних культур, а, отже й мов, всіх народів, що об'єдналися в СРСР, та щодо рішучої зміни курсу ВКП(б) з початком 30-их років у цій сфері. Автор наводить численні факти, доступні для нього в 1963-1965 роках, коли він в Україні працював над окресленою проблемою, що свідчать про планомірний та масований наступ шовіністичних сил в СРСР на все національне в республіках Союзу РСР, насамперед на мову.

Праця І.Коляски вирізняється ще й тим, що в ній проблема освіти в УРСР, зокрема мовна політика, розглядається в контексті світового досвіду.

Автор наводить конкретний фактичний матеріал щодо функціонування системи освіти в Швейцарії, Бельгії, Німеччині, Італії, Туреччині, Канаді, Югославії та інших країнах, у яких забезпечено вільний розвиток культур і мов національних меншин цих країн. І.Коляска пише: «Принцип права до вільного розвитку національних культур усіх народів і меншин, наріжним каменем якого є освіта рідною мовою, має майже універсальне визначення і схвалення... Є небагато прикладів заперечення цього принципу, а найбільш розлогий - це росіяни, які сьогодні є найбільшими гнобителями... не тільки малих меншин, що заселяють СРСР, але також історично оформлених і культурно розвинутих націй, найбільшою з яких є 40-мільйонна Українська нація» [57]¹.

Праця І.Коляски отримала широкий розголос в багатьох країнах світу, насамперед у тих, де проживала українська еміграція. Авторитетний в діаспорі громадський діяч М.Добрянський, зокрема, писав про книгу І.Коляски, що вона «зірвала маску з Радянської влади в Україні і показала похмуру дійсність: нещадне усування української мови з усіх ділянок державного та культурного життя України, усування, яке проводилося вперто, планово і послідовно, найбільш рафінованими, але одночасно й найбрутальнішими засобами» [58]². Звичайно, сьогодні, коли дослідникам стали доступними архівні матеріали, оцінки й висновки І.Коляски можуть видатися малозначущими, але врахуємо, що до них автор дійшов більш як 30 років тому. Його тогочасні інтерпретації, хоч і базувалися на обмеженому колі джерел, насамперед архівних, були новим словом в історіографії досліджуваної проблеми. На жаль, повторимось, І.Коляска не мав можливості скористатись хоч би якоюсь мірою навіть офіційною статистикою щодо стану освіти в західних областях УРСР у повоєнні

¹ [57] Чапленко В. Великий учинок сина своїх батьків і українського народу //Український самостійник (Мюнхен). - 1968. - № 129. - С. 168.

² [58] Добрянський М. Дві книги Івана Коляски про сучасну Україну //Український самостійник (Мюнхен). - 1970. - № 151-152. - С.42.

роки, тому й своєрідність цього регіону України не знайшла свого відображення в реферованій праці.

Суспільно-політичне життя в західноукраїнському регіоні в перше повоєнне двадцятиріччя досліджували також О.Субтельний, А.Жуковський та І.Лисяк-Рудницький [59]¹. Для їхніх праць характерний широкий, «світовий» погляд на історію Української РСР, водночас, поряд з введенням до наукового обігу доступного для авторів фактичного матеріалу, у тому числі й із сфери освіти періоду нашого дослідження, автори вдаються до ґрунтовних узагальнень у історичній ретроспективі та оригінальних припущень на майбутнє. Саме такий підхід до висвітлення схеми українського історичного процесу в минулому та сміливими прогнозами на майбутнє вигідно відрізняє праці згаданих авторів від переважної більшості досліджень радянських істориків.

Таким чином, здійснений нами історіографічний аналіз дає підстави для певних висновків. Головний з них полягає в тому, що й до цього часу проблема становлення та функціонування радянської системи освіти в західноукраїнському регіоні не стала предметом справді наукового об'єктивного аналізу. Наявні праці, автори яких вдавалися до спроб її дослідження, хибують суттєвими недоліками як фактологічного, так і методологічного характеру. Обумовлені вони, насамперед, пануючою в суспільствознавстві до недавнього часу єдиною марксистсько-ленінською методологією, визначальним у якій був принцип партійності, класового підходу в оцінці явищ та процесів. Поряд з цим, на науковому рівні і спрямованості досліджень суттєво позначалися принципи формування джерельної бази, на

¹ [59] Субтельний Орест. Україна: історія. - К.: Либідь, 1991; Жуковський Аркадій, Субтельний Орест. Нарис історії України. - Вид-во НТШ у Львові. - Львів, 1992; Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х томах. Том 2. - К.: Основи, 1994.

якій вони проводились. Про репрезентативність джерел, доступних дослідникам, про принцип оптимізації обсягу інформації взагалі, говорити не доводиться. Адже від самого початку їх формування на ідеологічних засадах режиму провадилась відповідна класифікація джерел. Значна частина відразу відфільтровувалась і ставала недоступною для аналізу, направлялась на спеціальне зберігання у так званих окремих папках. Натомість архівні сховища переповнювались однобічними, ідеологічно «витриманими» джерелами. При таких методах і прийомах комплектування джерельної бази, корпусів документів втрачала будь-який сенс система поєднання суцільного і несучільного (вибіркового) вивчення джерел з теми дослідження. Отримання сукупності наукових фактів (суттєвих і взаємопов'язаних), на основі яких автор інтерпретував би досліджувані явища, виключалось. Це підтверджується й проведеним нами вище аналізом публікацій радянських авторів з проблем освіти в західноукраїнському регіоні у досліджуваний нами період. Виняток, як свідчить той же аналіз, складають праці, опубліковані в умовах державної незалежності України.

Появі справді наукових праць з досліджуваної, як і з інших, проблеми неспроможна буде зарадити й історіографія. Мета історіографічного дослідження полягає в тому, щоб простежити розвиток історичної думки, процес створення наукових праць, підготовку кадрів істориків, стан пропаганди історичних знань. Радянська історіографія декларувала таку мету. Однак, досить проаналізувати хоча б одне, найавторитетніше за радянських часів видання історіографічного характеру («История историографии Украинской ССР») [60]¹, щоб переконатись, що вплив подібних видань на стан та розвиток історичної науки в УРСР був мінімальним.

¹ [60] Див.: Историография истории Украинской ССР. - К.: Наукова думка, 1986.

Що ж до праць авторів української діаспори, то впадає в очі насамперед їх вкрай обмежена, в силу обставин, джерельна база. Вони вимушені були задовольнятися лише опублікованими джерелами та офіційною статистикою. Проте, на відміну від радянських авторів, вони змогли ввести до наукового обігу такий своєрідний матеріал, яким є повідомлення оглядачів і кореспондентів багатьох газет і журналів, акредитованих у Москві, таких як, наприклад, Геррісон Є.Сейлсбері, Гаррі Шворц, В.Фелікс та ін. Крім того, методологічні засади праць зарубіжних українознавців далекі від будь-яких ідеологічних обмежень і спрямувань. Їх теоретичну базу складала філософія визначних мислителів і вчених світу, а досліджувані проблеми розглядались на широкому історичному та географічному фоні, в контексті соціально-економічних та політичних реалій.

Наш час, в якому, з одного боку, стали доступними для аналізу і в Україні праці зарубіжних українознавців, а, з другого боку, появилася можливість критичного аналізу публікацій радянських вчених, створює сприятливі умови для своєрідної інтеграції концепцій та оцінок зарубіжної, радянської та пострадянської історіографії досліджуваної проблеми, їх критичного аналізу, опертого на широкий доступ до архівних джерел та вільного співставлення світоглядних позицій авторів наявних у нашому розпорядженні праць.

Не зайвим у цьому зв'язку видається звернення до власних світоглядних позицій. Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук «Развитие народного образования на Украине в период завершения строительства социализма (1956-1961). На материалах западных областей Украинской ССР» автор захищав дванадцять років тому. Підготовлена вона була, як і опубліковані праці автора, з позицій марксистсько-ленінської методології з її досягненнями та вадами.

Свого часу А.Тойнбі зауважував, що «історик не може абстрагуватися в своїх думках і почуттях від впливу середовища, в якому живе...» [61]¹. Слушність цього зауваження нам довелося відчутти на власному досвіді тих дванадцяти років, що минули від часу підготовки кандидатської дисертації. У нових соціально-економічних і політичних умовах державної незалежності України очевидним є висновок, що радянський історик не тільки не міг абстрагуватися від впливу «соціалістичного середовища», але й не мав права на таке абстрагування. Викривлені концепції національної історії, а саме такі концепції нав'язувалися йому у початковій та середній школах, у вищих навчальних закладах, тримали дослідника у своєрідних лещатах, з яких він не міг вирватися. Досить оригінальною у цьому зв'язку є думка О.Пріцака. «На моє глибоке переконання, перед тим, як звертатися до вивчення національної історії, - пише він, - дослідник має провести кілька років, принаймі аби перевірити свою методологію, в країні, культурна сфера якої перебуває поза межами країни дослідника» [62]². Думка відомого вченого настільки оригінальна, наскільки й далека від можливостей її реалізації, принаймі для більшості сучасних вітчизняних дослідників.

Джерельну базу дослідження складають: 1) документи і матеріали багатьох фондів центральних і обласних державних архівів; 2) дані статистичних видань; 3) матеріали тогочасної періодики; 4) опубліковані праці, автори яких спеціально або ж дотично розглядали проблеми освіти в західноукраїнському регіоні.

Тобто зроблена спроба інтеграції праць дослідників Української РСР, незалежної України та української діаспори в єдину українську історіографію.

¹ [61] Тойнбі А. Дж. Постижение истории. Сборник. - М.: Прогресс, 1991. - С. 20.

² [62] Пріцак Омелян. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) . - Т.1. - К.: Обереги, 1997. - С. 34.

Факти, оцінки та висновки з опублікованих праць автор піддав критичному аналізу, співставленню з іншими, насамперед архівними джерелами.

Основну джерельну базу дисертаційного дослідження склали матеріали фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), що став правонаступником Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України - філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, котрі містять документи, що відповідають специфіці нашої роботи і дали змогу автору зробити спробу об'єктивно висвітлювати етнополітичні трансформаційні процеси освітньої системи на тлі суперечливого та складного історичного процесу становлення Радянської влади у західноукраїнському регіоні. Це насамперед протоколи засідань Політбюро і Секретаріату Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (з жовтня 1952 р. - Комуністичної партії України - *Авт.*) та підготовчі матеріали до них, згруповані в описі 16 фонду 1 ЦДАГО України, більшість яких зібрані в так звані «окремні папки». Власне ці документи і визначають суть політики радянської держави на західноукраїнських землях. Вона спрямовувалась на прискорену соціалістичну перебудову краю та боротьбу з так званим українсько-німецьким націоналізмом, як головної перешкоди цієї перебудови. 10 січня 1945 р. Політбюро ЦК КП(б)У відповідною постановою (див. ф.1, оп. 16, спр. 29) визначає завдання щодо боротьби проти націоналізму, а вже буквально через місяць (12 лютого 1945 р.) дублює їх новою постановою «Про серйозні недоліки у виконанні рішення ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 року «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях УРСР» у Путильському районі Чернівецької області та Локачівському районі Волинської області». Постанови подібної спрямованості у

досліджуваний нами період ухвалювалися ЦК КПУ неодноразово. Крім того, проблеми боротьби проти Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА) знаходили своє відображення і в постановках ЦК, спрямованих на реалізацію планів індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції.

За цим же описом зберігаються й матеріали ОУН-УПА, у тому числі й ті, що характеризують діяльність ОУН-УПА у сфері освіти й виховання.

Документи таємної частини особливого сектору ЦК КПУ (фонд 1, описи 23 та 24, частина 1-2) пов'язані зі специфікою роботи партійних, радянських та комсомольських організацій у західних областях України. Тут представлені також довідки «Про антирадянські прояви і терористичні акти» (ф.1, оп. 24, спр. 1143, 2736, 3604, 4537), «Про боротьбу з оунівським підпіллям» (спр. 1718, 3598, 4081, 483), стенограми виступів секретарів ЦК КПУ на різних нарадах керівних працівників краю, перед відповідальними працівниками Міністерства державної безпеки УРСР (ф.1, оп. 24, спр. 1546-1555) і т.п.

Значну групу документів зазначених описів складають інформації, листи і заяви секретарям ЦК КП України, довідки про роботу вищих навчальних закладів, технікумів, середніх і неповних середніх шкіл, спецшкіл і дитячих будинків (ф.1, оп. 24, спр. 1570, 1571, 1946, 1947, 1948, 2733, 2732, 2991, 2992, 2993, 4261), матеріали про роботу апарату Ради Міністрів, міністерств і відомств УРСР у західних областях (там же, спр. 1709) щодо боротьби з проявами буржуазно-націоналістичної ідеології (спр. 1951), аспекти партійно політичної освіти та пропагандистсько-агітаційної роботи партійних органів (ф.1, оп. 24, спр. 2707, 2708, 2709), добору, підготовки та перепідготовки освітянських кадрів (спр. 94-310), а також матеріали, що надходили до Києва від ЦК КПРС (див. спр. 3506-3516, 3527, 3528, 4264, 4256, 4608 та ін.).

Документи загальної частини цього ж особливого сектору ЦК КП України, сконцетровані в описі 31 першого фонду, дають змогу простежити трансформацію освітньої системи в регіоні, хід перебудови освітньої і виховної роботи у навчальних закладах (див. ф.1, оп. 31, спр. 1464, 1465, 1467, 1468), характеризують динаміку розвитку шкільництва в західноукраїнському регіоні (див. спр. 1614, 1665, 1666, 1667, 1668, 1669). Тут зосереджені інформації обкомів КП України про виконання постанов ЦК КП України і Ради міністрів УРСР в областях «Про покращення виробничого навчання учнів середніх загальноосвітніх шкіл УРСР», «Про заходи по забезпеченню загальноосвітніх шкіл вчительськими кадрами», «Про стан і заходи подальшого покращення навчально-виховної роботи в школах-інтернатах УРСР», «Про завершення ліквідації неписьменності» та ін.

Багатий фактичний матеріал почерпнув автор і з документів відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України (див. ф.1, оп. 70). Це, зокрема, довідки пропагандистських груп ЦК КП(б)У про їхню роботу в західних областях України (спр. 955, 956), звіти, доповідні записки Управління у справах вищої школи УРСР про підготовку кадрів (спр. 959, 978, 1084), звіти партійних комітетів про ідеологічну, масово-політичну і культурно-просвітницьку роботу (спр. 979, 982), а також документи, листівки, газети та журнали ОУН-УПА (див. спр. 987, 988, 989, 990, 992, 993, 994 та ін.).

Протягом 1944-1947 років у ЦК КП(б)У діяв відділ західних, Ізмаїльської, Чернівецької і Закарпатської областей. Документи цього відділу, відкладені в описі 75 першого фонду ЦДАГО України (всього 244 справи), відбивають особливості, труднощі та проблеми становлення радянської влади в регіоні, висвітлюють питання підготовки, перепідготовки і розподілу керівних партійних, комсомольських, радянських і господарських кадрів у західних областях УРСР

(спр. 5, 61, 66), свідчать про особливості роботи цих кадрів (див. спр. 21, 191, 192, 193), подають інформацію про політичне протистояння в краї (спр. 41, 62, 73, 74, 75, 124, 126).

У процесі дослідження нами проаналізовані матеріали відділу шкіл ЦК КП України (фонд 1, опис 73 ЦДАГО України). Зосереджені тут щорічні звіти Міністерства освіти УРСР та звіти обласних відділів народної освіти досить повно розкривають роботу шкіл в західних областях УРСР (див. спр. 1-753).

Документи відділу науки і вищих навчальних закладів ЦК КП України (ф.1, оп. 71) характеризують діяльність обкомів КП(б)У, Управління у справах вищої школи УРСР з питань проведення в вузах наукових дискусій, ідейно-політичного виховання студентів (спр. 29), стан заочного і вечірнього навчання в інститутах західного регіону України.

Додаткова інформація почерпнута нами із документів ЦК ЛКСМУ, котрі теж зберігаються у ЦДАГО України (фонд 7, опис 2, 3, 6, 13, 15, 17). Значна частина справ, особливо опису 2 та 3, вперше опрацьована нами. Вони містять дані як про кількісний, так і про якісний склад комсомольських організацій в західноукраїнському регіоні, а водночас і про головні напрями, форми та методи роботи комсомолу в закладах освіти, протоколи бюро, пленумів обкомів ЛКСМУ, зборів обласних комсомольських активів.

Глибоке вивчення та опрацювання надзвичайно широкого та різноманітного за своїм походженням спектру джерел, що містяться у фондах ЦДАГО України, їх аналіз, синтез, порівняння та співставлення з матеріалами іншого характеру дозволили нам глянути на проблеми освіти у західноукраїнському регіоні, частково та однобічно вивчені уже радянськими істориками, через призму етнополітики, що проводилась владними структурами у другій половині 40-х - першій половині 60-х рр. ХХ століття.

У Центральному Державному архіві вищих органів влади і управління (далі - ЦДАВО України) - колишньому Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Української РСР - нами проаналізовані документи й матеріали фондів 166 (опис 15) та 4553 (описи 6 та 7). У описі 15 фонду 166 ЦДАВО України зібрані документи, що висвітлюють діяльність Міністерства освіти УРСР (до 25 березня 1946 р. - Народний Комісаріат освіти УРСР). Його керівництву підлягали всі педагогічні та вчительські інститути, педагогічні училища та загальноосвітні школи України, що і обумовило наявність у даному описі широкого кола документів, котрі всебічно висвітлюють становлення і трансформацію освітньої системи в УРСР в цілому і в західних її областях зокрема. Серед найважливіших для нашого дослідження документів слід виділити річні плани роботи та звіти педвузів та педучилищ, обласних відділів народної освіти, накази з основних напрямків діяльності закладів народної освіти, постанови урядів СРСР та УРСР з питань народної освіти, навчальні плани та програми загальноосвітніх шкіл, педучилищ та педвузів (див. ЦДАВО України, ф.166, оп. 15, том 1-3). Стратегічні напрямки становлення та розвитку народної освіти в західноукраїнському регіоні втілювалися в життя органами державного управління, документи котрих зосереджуються у 4553 фонді (описи 1-8). Серед широкого спектру документації, що відбиває діяльність цих органів, нами опрацьовані протоколи сесій обласних Рад, засідань виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих західних областей України за означений нами період.

Комплект документів місцевих органів державної влади та управління, у яких значне місце відводилось питанням налагодження роботи органів народної освіти, шкіл, дошкільних та позашкільних закладів, педвузів та

педучилищ, дав можливість узагальнити процеси практичного становлення загальноосвітньої школи в регіоні, розбудови освітньої системи.

Конкретний фактичний матеріал, що значно збагатив джерельну базу дослідження, відібрано нами також з ряду фондів державних архівів західних областей України. У Державному архіві Львівської області (далі - ДАЛО) нами опрацьовані матеріали фонду Р-163, опису 4, Івано-Франківської області (далі ДАІФО) - описів 5, 6 фонду Р-295, опису 2 фонду Р-3, опису 1 фонду Р-1565, опису 1 фонду Р-1523, опису 3 фонду Р-11, опису 1 фонду Р-1424; Тернопільської області (далі - ДАТО) - описів 3, 7 фонду Р-1833, опису 2 фонду Р-18; Рівненської області (далі - ДАРО) - опису 4 фонду Р-204, описів 4, 6, 7, 9 фонду Р-2; Волинської області (далі - ДАВО) - опису 11 фонду Р-59, опису 16 фонду Р-16.

Надзвичайно цінний фактичний матеріал містять різні статистичні видання. Однак можливості відбору та наукового аналізу фактичного статистичного матеріалу, який адекватно відбивав би реальний стан народної освіти в регіоні, як і в УРСР в цілому, ускладнювалися існуючою в той час методикою підготовки таких статистичних даних. Їх аналіз дає підстави для припущення, що органи державної статистики свідомо змінювали критерії групування тих чи тих даних. Якщо в одних з них, для прикладу, на той чи інший рік подавалася загальна кількість шкіл (початкових, неповних середніх і середніх), то на інший рік такі дані доповнювались ще і кількістю вечірніх і заочних шкіл робітничої і сільської молоді, або ж наводились без їх градації на початкові, неповні середні і середні. В одному випадку подається загальна кількість шкіл, їх градація за мовою навчання, проте кількість учнів у таких школах подається загальною, без розбивки учнівських контингентів по школах за мовою навчання. Такі підходи до складання статистичних збірників

унеможлилювали аналіз кількісних і якісних змін в системі освіти в досліджуваний період. За таких обставин автору доводилося вдаватися до методів перехресного і порівняльного аналізу статистичної звітності, очищаючи її від ідеологічної заданості.

У процесі дисертаційного дослідження автор вдавався до аналізу матеріалів періодичних видань - газет і журналів, які виходили в Українській РСР (Україні) та за її межами. Це, зокрема, журнали «Радянська школа», «Український історичний журнал», «Український історик», «Визвольний шлях», «Сучасність», «Галичина», «Гене́за» та ін., газети - «Радянська освіта» (орган Міністерства освіти УРСР), «Радянська Волинь», «Львівська правда», «Вільне життя», «Прикарпатська правда», «Комсомольський прапор» та ін. Крім матеріалів, що зберігаються в архівах та бібліотеках України при підготовці дисертації нами були опрацьовані матеріали бібліотек та архівів Українського Вільного Університету (м.Мюнхен, Німеччина), Наукового Товариства імені Т.Г.Шевченка (м.Нью-Йорк), Української Вільної Академії Наук та Public Library, що в Нью-Йорку, бібліотек українціки у Бавнд Бруку (штат Нью-Джерсі) та Сміт Коледжу (штат Масачусет) Сполучених Штатів Америки.

Більшість цих джерел, а це в першу чергу мемуари членів ОУН, газети та журнали, що видавалися обмеженим тиражем у діаспорі Європи та Америки і не потрапили до сьогоднішнього дня у бібліотеки України. Це, зокрема, газети «Час», «Наші дні», «Студень», «Станіславське слово», «Сучасна Україна», «Українська дійсність», «Шлях перемоги», журнали та збірники - «Рідна школа», «Самостійна Україна», «Український самостійник», «Вісник», «За самостійність», «Юнацький шлях», «Український вісник», «Свобода», «Вільна Україна», «Шлях молоді», «Україна в боротьбі», «За свободу народів», «Орлик», «Визвольна політика», «Наше слово» та ін. Фактичний матеріал з цих

видань піддавався критичному аналізу, у співставленні з даними інших, насамперед архівних джерел.

Проблеми, що нами досліджуються, з тією чи іншою мірою висвітлення, знайшли своє відображення у численних збірниках документів і матеріалів. Їх видання, як у цілому в західних областях України, так і в окремих з них, як правило, приурочувались до певних дат - ювілеїв Жовтневої революції або ж входження західноукраїнських земель до складу Української РСР. Серед них слід відзначити, насамперед, збірники документів і матеріалів, видані до 40-річчя [63]¹ та 50-річчя [64]² об'єднання українських земель. Обидва збірники підготовлені співробітниками Інституту історії партії при ЦК Компартії України - філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту суспільних наук АН УРСР (у Львові) та архівних установ. Відкриваються обидва збірники документами Народних Зборів Західної України, ухваленими у жовтні 1939 року. Однак, якщо документи першого з них (всього таких документів і матеріалів 294) покликані були, за задумом упорядників, відобразити економічні, матеріально-технічні і культурно-освітні аспекти соціалістичних перетворень в регіоні, їх успіхи та допомогу трудящих інших республік населенню західних областей України, то документи другого збірника (всього їх 197) відбивають процес становлення радянської політичної системи в краї, діяльність Рад, комсомольських і профспілкових організацій, особливий акцент у них робиться на керівній і спрямовуючій ролі КПРС, КПУ та місцевих партійних організацій.

Обидва збірники містять надзвичайно багатий фактичний матеріал. Проте загальним їх недоліком є схематизм, спрощеність і односторонність. Інакше і

¹ [63] Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939-1979. Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1980.

² [64] Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939-1989. Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1989.

не могло бути, адже підготовлені вони в умовах жорсткого ідеологічного контролю. З огляду на політичне замовлення, що домінувало над наукою, цілий ряд процесів, фактів і явищ з життя регіону не знайшли відображення в документах і матеріалах збірників, вони просто замовчувались. Більше того, апологетичну функцію згаданих збірників документів і матеріалів не приховували і самі упорядники. У передмові до першого з них читаємо: «Цей збірник є першою спробою публікації документів, в яких висвітлюється процес неухильного піднесення в цілому західних областей УРСР в галузі соціально-економічного, політичного, культурного розвитку за період від їх возз'єднання до створення розвинутого соціалістичного суспільства в нашій країні й будівництва комунізму» [63]¹. Звичайно ж, таке наставлення читача не випадкове, воно спрямоване на безпроблемне сприйняття історичної долі населення не тільки західних областей, а й всієї України. Що ж до другого збірника документів і матеріалів, то від першого його відрізняє особливий оптимізм. Це явище взагалі характерне, на нашу думку, багатьом радянським публікаціям. Чим далі в історію відходили події, про які в них йшлося, тим з більшим оптимізмом, а то й піїтетом, розповідали про них автори, і дуже часто не з власної ініціативи. Ось і в передмові до цього збірника документів і матеріалів автори, ніби не відаючи, що насправді творилося в західних областях республіки, пишуть: «На прикладі західних областей у збірнику розкрито принципи кадрової політики партії у національних районах, зокрема всемірна допомога місцевим кадрам в оволодінні досвідом роботи, висування кращих з них на відповідальні посади, зміцнення уз дружби та інтернаціоналізму» [64]².

¹ [63] Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. - С.7.

² [64] Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. - С.8.

Попри відзначені недоліки, вказані збірники документів і матеріалів дають, хоч і однобічний, багатий фактичний матеріал і для нашого дослідження. Такого ж критичного аналізу вимагає і цілий ряд інших документальних видань з історії окремих областей [65]¹. Їх використання дозволяє наповнити конкретними фактами географічно обмежену проблему дослідження, персоніфікувати його.

Певний інтерес при розгляді проблеми народної освіти в західних областях України становлять також праці, в яких ці питання висвітлюються у всеукраїнському масштабі. Такими, зокрема, є два збірники документів і матеріалів, присвячених культурному будівництву в УРСР [66]². Якщо названий першим збірник мало що дає для аналізу проблеми нашого дослідження, то другий, хоч і містить дещо більше десяти документів з окресленого нами періоду, цікавий можливістю передбачити теоретично, а потім і підтвердити документально, певні тенденції в народній освіті західних областей, виходячи з їх повного домінування в східних областях України.

Надзвичайно багатий фактичний матеріал з досліджуваної нами проблеми містить статистичний збірник «Народна освіта, наука і культура в Українській РСР» [67]³. Він включає дані про письменність населення, рівень його освіти, кількість загальноосвітніх, у тому числі й вечірніх (змінних) шкіл, кількість вчителів та учнів у них, шкільне будівництво та ін. Ці дані наводяться

¹ [65] Радянський Львів. 1939-1955. Документи і матеріали. - Львів, 1956; Радянське Прикарпаття. 1939-1959. Документи і матеріали. Т.І. - Ужгород, 1964; Т.ІІ. - Ужгород, 1983; Соціалістична культура Львівщини. Збірник архівних документів і матеріалів(1939-1962). - Львів, 1964; Волинь Радянська (1939-1964). Збірник документів і матеріалів. - Львів, 1971. - Ч.3; Радянська Буковина.1946-1970. Документи і матеріали. - Ужгород, 1980; Радянське Закарпаття.1946-1958. Документи і матеріали. - Ужгород, 1985.

² [66] Культурне будівництво в Українській РСР. - К.: Держполітвидав УРСР. 1959; Культурне будівництво в Українській РСР.Червень 1941-1950. Збірник документів і матеріалів. - К.:Наукова думка, 1989.

³ [67] Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. - К.: Статистика,1973.

по п'ятирічках. Таким чином, збірник не втратив свого значення і в наш час. Однак, попри декларативне твердження авторів передмови, що «в Українській РСР створено всі умови для навчання дітей і молоді рідною мовою» [67]¹, в збірнику відсутні будь-які дані, що відбивали б мовний аспект розвитку школи в УРСР. Ця обставина, на наш погляд, значно зменшує значущість вказаного видання.

Критичне використання, аналіз, синтез, співставлення та порівняння у дисертаційному дослідженні наявної історіографічної бази та обширного комплексу джерел, опрацьованих автором у ряді архівів, книгосховищ та бібліотек, дозволили об'єктивно підійти до розгляду проблем становлення і трансформації загальноосвітньої школи західного регіону УРСР і подати їх у глибинному контексті суспільно-політичного життя краю.

РОЗДІЛ II

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ В РЕГІОНІ: ТРАДИЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ

З просуванням Червоної армії в роки Другої світової війни на західноукраїнські землі, тут розпочинається відновлення (Східна Галичина, Західна Волинь, Північна Буковина і Бессарабія) та встановлення (Закарпаття) радянської влади, а, отже, й радянської системи освіти. Кілька факторів

¹ [67] Там же. - С. 4.

соціально-економічного, політичного й духовного характеру, що обумовлювались геополітичним становищем та історичним минулим, визначали суттєву відмінність цього процесу, процесу відновлення-встановлення радянської влади в західноукраїнському і в східноукраїнському регіонах.

Східна Україна майже триста років перебувала в складі Російської імперії, зазнаючи домінуючого впливу її культури, мови, традицій. Тут радянська влада була встановлена ще 1917 р., а утворена Українська Соціалістична Радянська Республіка 1922 року увійшла до складу СРСР, фактично ж була інкорпорована хоч і Радянською, але Росією. Традиційна щодо України великодержавницька, шовіністична політика Росії хоч і зазнала певної модернізації, особливо у висліді української національної революції 1917-1920 рр. і короткого існування Української Народної Республіки, залишилася незмінною. Заснована на ідеології марксизму-ленінізму така політика стала більш витонченою, але не менш загрозливою для самого буття українського народу. Дозована з Москви українізація в УРСР 20-х років уже в 30-ті роки була затоплена валом жорстокої русифікації, будь-який спротив якій в умовах радянського тоталітарного режиму відгукувався її ще більшим посиленням. Під гаслами інтернаціоналізму здійснювалась послідовна денационалізація українського народу. Цій меті була підпорядкована й культурно-освітня робота, уніфікована система освіти, з якої був вихолощений національний зміст, виступала всеохоплюючим інструментом русифікації. Сукупність соціально-економічних та ідейно-політичних чинників комуністичного режиму обумовлювала поступову втрату українцями УРСР своєї національної, культурної та мовної ідентичності, деформацію їхньої ментальності. Постійний моральний тиск на українство російської державної

машини, переслідування носіїв його ідей та обумовлений цим конформізм української національної еліти, жорстокі масові політичні процеси 30-х років, жертвами яких стали мільйони національно свідомих українців, духовно обезкровили націю, а вся партійно-радянська система, включаючи й освітню, покликана була законсервувати такий її стан, як гарантію проти будь-якого сепаратизму та самостійництва.

Апробована до Другої світової війни радянська освітня система відновлювалась у Наддніпрянській Україні з перших днів після вигнання німецько-фашистських загарбників. Така система привносилась і на західноукраїнські землі. Однак, історичні традиції українства тут щодо навчання й виховання підростаючих поколінь були іншими. Обумовлювалось це тим, що західноукраїнські землі протягом століть політично й адміністративно були відірвані від основної частини України, а, отже, й вплив Росії тут позначався опосередковано. Природно, що і система освіти, сформована тут, відрізнялася від тієї, що діяла на Наддніпрянщині і була орієнтована на загальноросійську.

З кінця XVIII століття західноукраїнські землі опинились у складі Австро-Угорщини. Будучи внутрішньою колонією імперії Габсбургів з усіма наслідками, що з цього випливають, українці західноукраїнського регіону, особливо після революції 1848 р., мали більш сприятливі умови національно-культурного розвитку. Доречним у цьому зв'язку буде посилання на В.І.Леніна. Розробляючи програму більшовиків з національного питання, якій, зазначимо, так і не судилося бути реалізованою в процесі «соціалістичного будівництва», Ленін зазначав, що 57 відсотків населення Росії складають «іногородці», що «пригноблення цих іногородців значно сильніше (в Росії - *Авт.*) ніж у сусідніх

державих» [68]¹. І далі Ленін, уточнюючи свою думку, вказує, що іногородці Росії «мають своїх сородичів по той бік кордону, які користуються більшою національною незалежністю (досить згадати хоча б фіннів, шведів, поляків, українців, румунів)» [68]².

І справді, українці в Австро-Угорщині мали більші політичні можливості для розвитку своєї освіти, правові підстави домагатися задоволення своїх національних, культурних, освітніх, мовних інтересів. Ще за законом Австро-Угорщини 1873 р. кожне село не просто мало право, а повинно було мати народну школу, якщо в ньому та його околицях радіусом в одну милю нараховувалось 40 дітей шкільного віку. Після реформи 1873 р. система шкільництва в краї мала такі типи навчальних закладів: початкові, так звані народні школи, і гімназії - середні школи.

Закон про шкільництво виконувався незадовільно. Станом на 1883 р. більше двох тисяч громад не мали шкіл, а нові організовувались дуже повільно (за 9 років після закону 1873 р. організовано лише 224 нові школи) [69]³. Шкільництво в західноукраїнських землях фінансувалося гірше ніж в інших провінціях монархії. Не зважаючи на це, в 1891 р. лише в Галичині все ж діяли 3853 публічні і 198 приватних шкіл [70]⁴, а все зростаючий опір українських прогресивних сил, насамперед інтелігенції, примусив уряд пропорційно формувати освітню систему за мовами навчання. На 1908 р. в Галичині працювало 2343 державні українські школи, 2667 шкіл з польською та 25 - з

¹ [68] Ленін В.І. Про право націй на самовизначення //Повне зібрання творів. - К.: Політвидав, 1972. - Т.25. - С. 258.

² [68] Там же.

³ [69] Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення. - Івано-Франківськ, 1992. - С. 93.

⁴ [70] Франко І.Я. Справи крайові //Зібрання творів в 50-ти томах. - Т. 44, кн. 1. - С. 207, 190; Франко І.Я. Бесіда Василя Нагірного виголошена на другім народнім вічі русинів 17 червня 1883 р. //Зібрання творів в 50-ти томах. - Т.44, кн. 1. - С. 190; Франко І.Я. Наші народні школи і їх потреби. - Там же. - Т.46, кн. 2. - С. 109.

німецькою мовами навчання [71]¹. Однак більшість українських шкіл були малокласовими, а щодо гімназій, то на початку ХХ ст. лише на Прикарпатті діяло 3 гімназії (дві в Станіславі та одна в Коломиї), одна рільнича школа у Городенці. Польське засилля в краї не давало можливості вільного розвитку освітньої системи для українського населення навіть в часи Австро-Угорської імперії. У тій же Городенківській рільничій державній школі, наприклад, на 9 поляків одержував стипендію один українець [72]². Що ж до середніх шкіл, то в Галичині в 1911/1912 навчальному році було 87 чоловічих середніх шкіл (56 гімназій, 17 приватних гімназій, 14 державних реальних шкіл). В семи середніх школах навчання здійснювалось українською мовою (п'ять державних і дві приватні гімназії), в 76 - польською, в одній - німецькою і три приватні гімназії були утравістичними (двомовними) [72]³.

Таке співвідношення українських і польських середніх шкіл призвело до того, що більша частина української молоді вимушена була вчитися в польських школах, чим польський уряд гальмував формування української інтелігенції, що негативно відбивалось на політичному становищі українців.

Розпад Австро-Угорської імперії та поразка національно-демократичної революції і падіння Західноукраїнської народної республіки, як її дітища, призвели до окупації Східної Галичини, а згодом і Західної Волині Польщею, Північної Буковини і частини Бесарабії - Румунією і Закарпаття - Чехословаччиною. У загальному (економічному й політичному) наступі на українство нові політичні режими особливо послідовно й жорстоко переслідували українську школу. Якщо у 1911/1912 навчальному році у Східній

¹ [71] Грушевський М. Про українську мову і українську школу. - К., 1991. - С. 25-26.

² [72] Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939 рр.). - Івано-Франківськ, 1994. - С. 98.

³ [72] Там же. - С. 96.

Галичині налічувалося 2612 початкових шкіл з українською мовою викладання, то у 1920/1921 навчальному році стало 1930, а вже на 1939 р. їх залишилось лише 139 [72]¹. Кількість же польських початкових шкіл за ці роки (1911-1921) зросла тут з 537 до 1872. На Буковині уже в 1921 р. на румунську мову викладання було переведено 90 шкіл, у яких навчалось 16 тис. дітей, а протягом наступних двох років - всі 214 народних і 6 середніх шкіл. Здійснювалась чехізація Закарпаття. Якщо в 1920 р. в Ужгороді була одна чеська школа, то у 1920 - 4, в 1926 - 6, в 1928 - 8. У Західній Україні державною була оголошена польська мова, на Буковині - румунська, в Закарпатті - чеська.

З запровадженням у 1924 р. шкільного закону, за яким польські і українські школи однієї місцевості об'єднувалися в утравістичні, польськими властями було взято курс на остаточну ліквідацію українських шкіл [73]². З року в рік їх кількість зменшувалась, а на базі закритих українських створювались польські або двомовні (утравістичні) школи. Якщо в 1924 р. на Прикарпатті нараховувалось 793 українські і 346 польських шкіл, то в 1927 р. було вже 773 польських і утравістичних і лише 337 - українських [74]³. В цілому в Галичині на 1927 р. діяло 3960 польських та утравістичних шкіл, і лише 745 українських народних шкіл [73]⁴.

Наслідком колонізаторської політики держав-окупантів величезною була неписьменність серед українців. На кінець 20-х років у Львівському воєводстві вона становила 29,2 відсотка, у Тернопільському -39,3, у Станіславському - 46, у Волинському - 68,8, у Поліському - 71, на Буковині - 60, на Закарпатті - 70

¹ [72] Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939 рр.). - Івано-Франківськ, 1994. - С. 126.

² [73] Енциклопедія українознавства. - К., 1995. - Т.3. - С. 944.

³ [74] Прикарпаття під прапором Рад. - Ужгород, 1989. - С. 48.

⁴ [73] Енциклопедія українознавства. - К., 1995. - Т.3. - С. 945.

відсотків. Наприкінці 30-х років близько 69% західноукраїнського населення були неписьменними. Серед жінок ця цифра становила 75-79 відсотків [72]⁵.

Українські політичні партії та об'єднання західноукраїнських земель безпосередньо та через профспілки, економічні і культурно-освітні організації згуртовували й піднімали українське населення краю на боротьбу проти національного гніту. Впродовж всього періоду окупації тут не припинялися виступи проти шовіністичної денационалізаторської політики держав-окупантів, за розвиток української школи і рівноправність мов. Тільки в Західній Україні, наприклад, у 1932 р. за далеко неповними даними відбулося понад 40 шкільних страйків. Ця боротьба сприяла зростанню національної самосвідомості українців, але бажаних результатів за тих умов та в силу ряду факторів, у тому числі й через брак єдності дій національних політичних партій, не принесла. На час приєднання до Української РСР Західної України (1939 р.), Північної Буковини і частини Бессарабії (1940 р.) та Закарпаття (1945 р.) українська школа в західноукраїнському регіоні була майже повністю знищена.

Однак у висліді цих сумних історичних реалій немає жодних підстав для висновку про занепад ідеї українського національного шкільництва в західноукраїнському регіоні. Навпаки, постійна і послідовна боротьба західноукраїнської еліти за національну змістом і формою освіту стала визначальною традицією буття українців краю. Ця традиція впродовж багатьох десятиліть жила непереможним прагненням західноукраїнського населення, попри денационалізаторські та асимілятивні домагання інонаціонального оточення, зберегти свою культурну та мовну ідентичність, залишалася найважливішою соціально-політичною гарантією самозбереження

⁵ [72] Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939 рр.). - С. 126.

українства. Після Другої світової війни ця традиція, на перший погляд, почала втрачати соціально-політичний ґрунт. Однак, і в нових умовах, як свідчить наш аналіз, вона виявилася живучою, життєдайною для українства, хоча прояви її і були детерміновані радянською дійсністю.

Соціально-економічне, політичне, культурне й духовне життя українців на їхніх споконвічних землях підтримувалось героїчними зусиллями національно свідомої еліти, яка в щоденній боротьбі за збереження національної ідентичності зуміла зорганізувати у політичних, економічних, культурних, релігійних та інших об'єднаннях значні верстви народу. У цій боротьбі знаменною була роль української інтелігенції - політиків, вчених-педагогів, вчителів, культурно-освітніх працівників, священнослужителів. Насамперед варто відзначити, що всі українські політичні партії та об'єднання, що діяли в західноукраїнських землях до їх інкорпорації УРСР, прагнули зберегти і розширити свою соціальну базу, в своїх програмах декларували завдання щодо освіти й виховання підростаючих поколінь. Тобто, питання українського шкільництва в краї традиційно були важливою складовою суспільно-політичного життя. Вони викладалися в програмних документах політичних об'єднань, обговорювалися в пресі і на зібраннях громадян, порушувалися в парламентах як Австро-Угорщини, так і Польщі, Румунії та Чехословаччини після розпаду імперії Габсбургів.

Українські політичні партії західноукраїнських земель та культурно-освітні товариства, які поділяли їхні програми, за винятком партій комуністичної орієнтації, виступали за українську національну змістом і формою освіту, побудовану на християнських засадах. Ці партії виступали здебільшого порізно, хоча в певні періоди, як це було, для прикладу, у 1919 - на початку 20-х років ХХ ст. і прагнули координувати свої дії. Зокрема, 1919 р.

чотири найбільш масові партії в регіоні - Українська народно-трудова партія (1925 р. склала основу Українського національно-демократичного об'єднання - *Авт.*), Українська радикальна партія (після об'єднання 1926 р. з соціалістами-революціонерами Волині вона уконституювалась як Українська соціалістична радикальна партія - *Авт.*), Українська християнсько-супільна партія і Українська соціал-демократична партія. - які найповніше представляли політичне життя в західноукраїнських землях, заснували у Львові координаційний орган - Міжпартійну раду. Рада впродовж кількох років прагнула об'єднувати зусилля партій і широкої громадськості в боротьбі проти денационалізації українців, за збереження і розвиток українського національного шкільництва [75]¹. Питання освіти й виховання української молоді практично вирішувалися, з тією чи іншою мірою повноти, в залежності від конкретних політичних реалій в краї, а організаційно-методичні засади освіти й виховання видозмінювалися й збагачувалися під впливом цих реалій. Зокрема, поступове зменшення українських державних освітніх закладів у краї як наслідок шовіністичної політики держав-окупантів, обумовило появу приватного шкільництва. На західноукраїнських землях приватні школи, як і гімназії та ліцеї, утворювались і утримувались на кошти приватних осіб, перебували під опікою культурно-освітніх товариств, насамперед таких як «Просвіта» (1868-1939 рр.) і «Рідна школа» (1881-1939 рр.) [76]². Крім того що осередки цих товариств, які діяли у переважній більшості західноукраїнських

¹ [75] Детальніше про місце і роль освітньо-виховних проблем в діяльності західноукраїнських партій див.: Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. - Івано-Франківськ, 1993; Грицюк Ф.Ф. Українська школа в контексті етнополітики міжвоєнної Польщі. Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. - К., 1998.

² [76] Детальніше про діяльність «Просвіти» та «Рідної школи» див.: Названу працю Грицюка Ф.Ф. та автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук Цепенди І.Є. Українська національна освіта в Західній Україні 1919-1939 рр. - К., 1993.

населених пунктів, опікувались приватними школами, вони також створювали бібліотеки і читальні, видавали книги та підручники, проводили з'їзди та конференції культурно-освітніх працівників. На таких форумах всебічно аналізувався стан та перспективи розвитку українського шкільництва, його наукові й методологічні засади [77]¹.

Широка приватизація освіти, утримання шкіл на кошти самих громадян, а не держави, якою фінансувалося більшість закладів з польською мовою навчання, сприяли і відповідному ставленню до них як з боку учнів та їхніх батьків, так і вчителів та керівництва шкіл, котрі про свою роботу регулярно звітували перед сільськими сходами і завжди мали визнаний і виправданий авторитет громадян.

У складних умовах утисків українського шкільництва товариства «Просвіта» і «Рідна школа», створювали дошкільні заклади, школи, гімназії, курси, бібліотеки та читальні, які були справжніми осередками національного виховання. У 1938/1939 навчальному році, наприклад, товариство «Рідна школа» мало 12 загальноосвітніх гімназій і 11 ліцеїв, в яких навчалося 2499 учнів [78]². Крім того у торговельній гімназії товариства навчалося 285 учнів. Якщо врахувати, що із 138 середніх державних шкіл лише 5 були українськими і 2 - утраквістичними, що в них лише 5 відсотків дітей навчалося українською мовою [79]³, то заслуги товариства стають очевидними. Тим більше, що в його закладах виховувались переважно діти простого люду. Так в 1937/1938 навчальному році в школах товариства дітей рільників було 52 відсотки, ремісників - 7,8 відсотка, робітників - 4,6 відсотка, священників - 9,2 відсотка,

¹ [77] Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. - Івано-Франківськ, 1993. - С.82.

² [78] Рідна школа в 1937-38 рр. //Рідна школа. - 1938. - Ч. 23-24. - С. 385.

³ [79] Центральний Державний Архів Громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 73, спр. 311, арк. 17.

державних урядовців і підурядовців - 17 відсотків, решта - діти інших верств населення [72]¹. Крім того, того ж року товариство утримувало 653 бібліотеки (79207 книг), провадило заняття 64 різноманітних курсів, найбільшу популярність серед яких мали курси українознавства, неписьменних та ін. На курсах навчалося 1480 чоловік. У свою чергу, товариство «Просвіта» напередодні Другої світової війни мало 3075 читалень (у 85 відсотках українських населених пунктів), спрямовувало роботу 1932 курсів, мало десятки стипендіальних фондів, які забезпечували навчання талановитої української молоді у вузах інших країн [72]².

Історично освітня система в західних областях України в значній мірі формувалася під диктатом держав-метрополій, які, не зважаючи на значну автономію галицьких земель, все ж наклали і свій відбиток на шкільництво, намагалися уніфікувати свої освітні системи. Так було за часи панування тут Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, Чехословаччини та навіть частково і в часи німецької окупації. Це проявлялось у визначенні мети, мови і предметів навчання, спеціалізації професійних шкіл, підготовці педагогічних кадрів та маніпулюванні ними. Жодна з держав-метрополій, а особливо в цьому плані відзначалися Польща і Румунія, не допускала до школи місцевого вчителя-українця. Українській молоді обмежувався доступ до навчання у ліцеях та педагогікумах. Наприклад, в 1938 р. з 670 учнів, які здобували педагогічну освіту в закладах Галичини, лише 100 були греко-католиками. В 1935/1936 навчальному році з 70121 вчителя народних шкіл було лише 3828 українців, а в середніх державних і приватних школах із 7396 вчителів тільки 389 були українці [72]³. Зрозуміло, що в таких складних умовах школа не могла

¹ [72] Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939 рр.). - С. 127.

² [72] Там же. - С. 109, 111, 123.

³ [72] Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939 рр.). - С. 136.

самостійно вирішувати завдання формування патріота-українця, а саме поняття національна система освіти чи національна школа виражала сукупність розрізнених, але все ж українських приватних і державних навчальних закладів, шкіл “Просвіти” та “Рідної школи”. Система освіти в західному регіоні України була специфічною, увібравши в себе в значній мірі особливості систем панівних держав і поєднавши їх зі своїми чітко вираженими національними особливостями, вона була близька до освітніх систем європейських держав, де кожен, незалежно від стану, міг отримати освіту.

Як державні так і приватні школи активно співпрацювали з різними культурно-освітніми і спортивними товариствами, які об’єднували і учнівську, і позашкільну молодь. Серед таких товариств, які в різний час діяли в західноукраїнському регіоні, слід назвати «Пласт» (1911-1939 рр.), «Сокіл» (1894-1939 рр.), «Луг», «Січ» (1900-1939 рр.), «Каменярі» та інші, які об’єднували у своєму складі тисячі молодих людей краю. На середину 30-х років лише до молодіжних організацій «Каменярі» належало близько 10 тис. чоловік [77]¹. Віддаючи перевагу якомусь одному напряму освітньо-виховної роботи, кожне з цих товариств мало певну специфіку, проте всі вони органічно входили до складу виховної системи, що сформувалась в краї, і доповнювали освітню систему, особливо в царині краєзнавства, українознавства. Тобто, кожен юнак чи дівчина в тому чи іншому товаристві мав можливість удосконалюватись відповідно до своїх життєвих інтересів [80]².

З встановленням радянської влади в регіоні згадані товариства були ліквідовані. Їх мали замінити піонерські та комсомольські організації, що стало

¹ [77] Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. - Івано-Франківськ, 1993. - С.188.

² [80] Серед новітніх видань, в яких аналізується діяльність згаданих товариств, слід назвати: Савчук Борис. Український Пласт. 1911-1939. - Івано-Франківськ: Лілея, 1996.

очевидною проблемою для молоді та прихованою для влади. Живучість традиції різноманітності дитячих, юнацьких та молодіжних товариств в краї підтверджується відновленням їх діяльності в умовах незалежної України.

Характерною й традиційною рисою системи освіти й виховання в західноукраїнському регіоні було поєднання зусиль родини, школи та громадськості. Потреба такого поєднання та його позитивні наслідки обґрунтовувались в працях відомих українських педагогів, таких як П.Біланюк, Г.Ващенко, І.Велигорський, М.Галущинський, Ю.Дзерович, Я.Кузьмів, В.Пачовський, С.Русова, І.Юцишин та інших. Вони відкидали вузьокласовий підхід до виховного процесу, вважали, що «виховання не може бути примусовим», а виховувати людину - «це значить робити її вільною» [81]¹. Будучи патріотами України, вони обстоювали засади освіти й виховання на національному ґрунті, з урахуванням історії, культури, традицій і звичаїв українського народу. Зокрема Ю.Дзерович у праці «Педагогіка» (1937р.) підкреслював: «Вселюдна школа повинна бути також національною школою, себто виховувати дітей у любові до своєї нації в усіх її проявах» [82]². Водночас вони виступали за прилучення української молоді в процесі навчання до загальнолюдської культури. «Навчаючися любити і свідомо ставитися до свого люду, до свого краю, ми разом з тим навчаємось шанувати і других людей, що живуть поруч з нами, - зазначала С. Русова. - Культурно, педагогічно поставлена національна школа ніколи не приводить ані до обмеженого безпросвітнього шовінізму, ані до людожерства. Вона викликає свідоме відношення і до своєї людности, і до чужих, вона пробуджує зацікавлення в учнях і це зацікавлення тягне їх у що далі ширші обрії, ставати

¹ [81] Цит. за: Пастушенко Н. Виховання характеру в педагогічній концепції Юліяна Дзеровича //Рідна школа. - 1998. - № 6. - С.8.

² [82] Дзерович Ю. Педагогіка. - Львів, 1937. - С. 57.

свідомими діячами у всесвітньому культурному житті всіх народів-братів» [83]¹. Головним суб'єктом у процесі виховання провідні українські педагоги вважали особу учня, шановану учителем, який, у свою чергу, мав бути вільним у виборі програм, форм і методів навчання й виховання, у доборі підручників та посібників.

З огляду на предмет і завдання нашого дослідження, відзначені особливості та традиції освітньої системи в західноукраїнському регіоні на відміну від такої системи Наддніпрянщини, особливо в радянську добу, виявились у досліджуваній період важливою ознакою як суспільного, так і приватного життя українців західних областей УРСР, від якої їм було досить важко відмовитись. Звичайно, кількісні параметри і державного, і приватного шкільництва в регіоні дорадянського часу були досить скромні, проте якісні його показники, особливо в царині виховання, розцінювались і родиною, і вчителями, і громадськістю дуже високо. Випускники шкіл, гімназій та ліцеїв володіли значною сумою знань, що багатьом з них давало можливість продовжувати навчання у вузах країн Європи та Америки. В процесі відновлення-встановлення радянської освітньої системи в краї ці особливості і традиції були знехтувані, що на тривалий час обумовило здебільшого скритий, а нерідко і відкритий спротив місцевого населення новій системі освіти й виховання.

Серйозною проблемою для українців західних областей, як і представників інших національностей (поляки, угорці, румуни, німці, євреї, словаки), стала проблеми секуляризації навчально-виховного процесу в умовах радянської влади. У західноукраїнському регіоні у вихованні молоді традиційно важливою і дієвою була роль церкви. Священнослужителі тут

¹ [83] Русова С. Націоналізація школи // Рідна школа. - 1992. - № 2. - С. 59.

виступали наставниками й опікунами учнів, церква утримувала значну кількість шкіл, провадила велику просвітницьку діяльність [84]¹. На християнських засадах базувалось і родинне виховання. Все це й обумовило високий релігійно моральний світоглядний рівень українського населення краю. А запровадження радянської системи освіти з її марксистсько-ленінською атеїстичною ідеологічною заданністю, особливо ж з урахуванням заборони Української греко-католицької церкви 1946 р., внесло значний елемент напруженості і в повсякденне життя населення регіону, і в суспільну свідомість, і у навчально-виховний процес. Очевидними стали, принаймні в досліджуваний період, подвійні стандарти освіти й виховання. Ті моральні цінності, які століттями сповідувались в родинях, відкидались в школі, що неминуче призводило до роздвоєності дитячих душ та аморальності.

На сприйнятті населення краю нової освітньої системи у досліджуваний період не міг не позначитися і досвід довоєнних років, коли в 1939-1941 рр. тут розпочалася ломка традиційної освітньо-виховної системи. Уже в 1940/1941 навчальному році в західних областях УРСР кількість загальноосвітніх шкіл досягла 6739, безплатним навчанням було охоплено 1189100 дітей. Було ліквідоване панування польської системи освіти. У краї того року діяло 5798 шкіл з українською мовою викладання, 941 - польською, російською та іншими мовами. До початку навчального року тільки у Львівській області кількість українських шкіл збільшилась з 91 до 1002, в Ровенській - з 3 до 686 [85]². Водночас розпочате вже тоді «ідейно-політичне загартування учительських кадрів» призвело до того, що лише за два місяці після вересня 1939 р. було

¹ [84] Детальніше про просвітницьку діяльність церкви в західноукраїнському регіоні 20-30-х рр. ХХ ст. див.: Перевезій В.О. Просвітницька діяльність Української греко-католицької церкви у 20-30-х рр. ХХ ст. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня кан.іст.наук. - К., 1998.

² [85] Культурне життя в Україні. Західні землі (Документи і матеріали) 1939-1953 рр. - К., 1995. - Т.1. - С. 107

репресовано близько 35 тисяч представників інтелігенції і, зокрема, вчителів. Їх місце займали посланці зі східних областей України, «загартовані» носії комуністичної ідеології. Так, наприклад, лише до Станіславської області до квітня 1940 р. прибуло 142 вчителі, серед яких 81 були комуністами і 14 - комсомольцями [69]¹. Ці факти залишили глибокий слід у свідомості місцевого населення і, природно, не могли не позначитися на перебігу подій у досліджуваній період.

У радянській історіографії усталеною була однозначно позитивна оцінка реорганізації шкільництва, як і всієї “соціалістичної перебудови” краю. І справді, з огляду на стрімке зростання кількості шкіл з українською мовою навчання, що забезпечило доступ до освіти всім дітям шкільного віку, на безкоштовність освіти, позитивна оцінка реорганізації школи цілком правомірна. Однак, без врахування сутнісних змін, насамперед “соціалістичного” змісту нової системи освіти, така оцінка неповна. Домінантними при її запровадженні були не національні, а геополітичні чинники, покликані забезпечити не корінні інтереси місцевого, переважно українського, населення, а далекосяжні плани радянського політичного режиму, що замінив на цих землях польський.

Отже, як і в попередні десятиліття, більшість корінного населення західноукраїнських земель була позбавлена можливості розвивати свою національну мову, освіту, культуру в інтересах національного самовизначення і самоутвердження. Кожен політичний режим, встановлений в краї, маніпулював системою освіти на свій розсуд. Так сталося і в 1941 р., коли західноукраїнські землі окупували німецько-фашистські війська.

З приходом на західноукраїнські терени німецької військової і політичної машини знову розпочалось будівництво “нової”, на цей раз пронімецької

¹ [69] Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення. - С. 153.

школи як для українців, так і для поляків. І хоч Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області були включені окупантами до “дистрикту Галичина”, а Ровенська і Волинська області - до так званого рейхскомісаріату “Україна”, засади їхньої “освітньої політики” були однакові[86]¹. Всі середні, неповні середні та початкові школи були перетворені у так звані “народні”. Зокрема, в Станіславській окрузі в період німецької окупації діяло 379 таких шкіл, в яких працювало 970 вчителів і навчалось 50 тисяч учнів [14]². Бережанська округа нараховувала 229 народних шкіл з 523 вчителями та 40898 учнями, а один лише Рогатинський повіт мав 100 шкіл. Крім народних шкіл в Рогатині працювала учительська семінарія на 5 класів, вчительська семінарія для вихователів дитячих садків, де навчалось 49 учениць, торговельна та промислові школи.

В цілому ж у Галичині з початком 1942/1943 навчального року було відкрито 3105 українських народних шкіл, в яких діяло 13 тисяч класів і навчалось 495 000 дітей, з якими працювало 7700 вчителів [85]³. У наступному 1943/1944 навчальному році в краї вже працювало 3135 народних шкіл, в яких викладали основи наук 8702 вчителі та навчалось 502160 дітей [87]⁴. Крім того, тут працювало 165 фахових (професійних) шкіл, 12 гімназій та чотири вчительські семінарії [88]⁵. «Треба підкреслити, - стверджує П.Ісаїв у редагованому ним розділі «Період другої світової війни», поміщеному в «Енциклопедії українознавства», - що ніколи на західноукраїнських землях не

¹ [86] Єржабкова Блянка. Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті України //Визвольний шлях (Лондон). - 1986. - № 11. - С. 1373.

² [14] Торжество історичної справедливості. - Львів, 1968. - С. 734-735.

³ [85] Культурне життя в Україні. Західні землі (Документи і матеріали) 1939-1953 рр. - К., 1995. - Т.1. - С. 150.

⁴ [87] Паньківський К. Роки німецької окупації 1941-1944. - Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1983. - С. 359.

⁵ [88] К.В. Українські школи в Ген.Губернії //Українська дійсність. - Прага, 1944. - 20 лютого.

було такої густої мережі українських народних і зокрема фахових шкіл» [73]¹. Це, на нашу думку, пояснювалося дещо специфічним ставленням німців до Західної України. "При всьому лихові жахливих часів війни й окупації та зв'язаних із ними надзвичайних тягарів, - писав Кость Паньківський* у своїх спогадах, - наше положення було таки привілейоване, зокрема в порівнянні з Східною Україною або польським населенням Генерального Губернаторства. При всіх труднощах особистого життя, непевності дня і ночі, ми, як національна спільнота стояли в роки німецької окупації краще ніж до приходу німців і після їх відходу» [87]².

Навчання в цих школах починалося пізно восени, а з початком сільськогосподарських робіт навесні закінчувалося. З навчальних планів і програм всіх шкіл були виключені такі предмети як історія, географія, конституція, російська мова, а з інших предметів давалися тільки елементарні уявлення. Цього за задумом нових реформаторів освіти було цілком досить, адже головним завданням таких шкіл була підготовка робочої сили з місцевого населення для німецьких підприємств і фермерств. Такі школи діяли у відриві від вікових культурних традицій народу. Відповідним було і ставлення до особи вчителя. Працю і підтримку мали лише лояльні до окупаційної влади провідники "освітньої" політики рейху. Будь-які прояви творчої педагогічної діяльності вчителя, особливо ж оперті на засади національної освіти, жорстоко присікались. Політичне фільтрування вчительських кадрів стало буденним

¹ [73] Енциклопедія українознавства. - К., 1995. - Т.3. - С. 951.

* *Кость Паньківський - з вересня 1941 р. - голова Українського Крайового Комітету, з 1 березня 1942 р. - заступник провідника Українського Центрального Комітету, з травня 1944 р. - голова Львівської станиці УЦК.*

² [87] Паньківський К. Роки німецької окупації 1941-1944. - С. 12.

явищем. Це призвело до того, що лише у Львівській області окупанти знищили або вивезли до Німеччини понад 5,6 тис. вчителів [14]¹.

Восени 1941 р. у містах Галичини були відкриті і професійні школи, котрі ділилися на 4 групи: ремісничі, промислові, торговельні і сільськогосподарські.

Протягом жовтня-листопада того року преса Львова і Кракова була заповнена оголошеннями про відкриття шкіл. Готуючи молодь до роботи в Німеччині, окупаційна влада через середні та професійні школи поповнювала молодю робочою силою підприємства і фермерські господарства рейху. Причому, терміни навчання в школах не витримувались. У будь-який час за вказівкою дистриктового відділу праці, без попередження відділу навчання, спеціальні загони окупантів здійснювали наскоки на школи і забирали учнів для відправки на роботу в Німеччину.

Проте, як зазначав той же Кость Паньківський, “ділянка виховання молоді лишалася без основних змін. І в школі, і поза школою молодь виховувалася в українському національному дусі без ніякого примусу або індоктринації. Німці не вмішувались у ці справи, а також в справи релігійного виховання, яке залишилось у всіх видах шкіл таким, яким було до вибуху війни”[87]². Питання роботи шкіл належали до компетенції відділу шкільних справ, а позашкільні - до відділу молоді Українського Центрального Комітету. З метою забезпечення закладів освіти педагогічними кадрами в Галичині активно проводилась підготовка вчителів у чотирьох семінаріях. Термінова потреба в кадрах змусила вже з кінця 1941 р. відкрити короткотермінові курси для підготовки вчителів, організувати літні курси удосконалення їх кваліфікації.

У часи німецької окупації поляки втратили свої провідні позиції в освіті і змушені були рахуватися з німецькими та українськими чинниками. Значний

¹ [14] Торжество історичної справедливості. - С. 738.

² [87] Паньківський К. Роки німецької окупації 1941-1944. - С. 356.

відбиток на формування освітньої системи наклала активна національно-визвольна боротьба ОУН та УПА. Наприкінці 1943 р. вони практично опанували терени західноукраїнських земель, обмеживши цим самим владу німців великими містами, головними шосейними та залізничними шляхами, а райони, опановані радянськими партизанами - невеликими лісовими масивами. Це змушувало повстанців паралельно з військовими діями займатися організацією життя на відвойованих територіях. Негайного втручання сил ОУН-УПА вимагали адміністрація, шкільництво, земельна справа.

Значну увагу, незважаючи на складне внутріполітичне становище в регіоні, керівництво ОУН-УПА приділяло освіті та вихованню молоді. Так, в наказі шефа Політичного штабу УПА (псевдо - "Остап" - *Авт.*) Окружному шкільному інспектору наголошувалось: "На всіх теренах звільнених УПА від імперіалістів дня 15 вересня 1943 року, почати 1943/44 учбовий рік, закінчивши поточний ремонт і забезпечивши школи педагогічними силами"[89]¹. Ідейно-програмові засади патріотичних сил в Україні були розроблені спеціальною шкільною комісією, очолюваною В.Сімовичем [90]², до складу якої входили представники усіх українських земель, і обнародовані в платформі Української Головної Визвольної Ради, що визнала "право рівних спроможностей на освіту для всіх громадян" [91]³. Сукупність цих факторів привела до того, що німецька адміністрація рядом розпоряджень по Генеральному Губернаторству припинила навчання польською мовою в більшості початкових шкіл і

¹ [89] Накази Командування Української Повстанської Армії. - Івано-Франківськ, 1992. - С.21.

² [90] Си-ий Р. Спроба теоретичної організації українського шкільництва //Час. -Мюнхен. - 1947. - 2 березня.

³ [91] Літопис УПА. - Торонто, 1980. - Т.8. - С. 38.

запровадила викладання українською, скасувавши польську мову навіть як окремий предмет [85]⁴.

Однак і німецький окупаційний режим, попри його певну лояльність та ліберальність до українства Галичини, формував і впроваджував на західноукраїнських землях таку систему освіти, яка забезпечувала б далекоюсяжні, геополітичні устремління фашистської Німеччини. Корінні інтереси місцевого, насамперед українського і польського, населення при цьому до уваги не брались.

З відновленням радянської влади на західноукраїнських землях тут знову утверджується й радянська система освіти, яка збереглася в краї аж до проголошення незалежності України. Тоді ж, на жовтень 1944 р. в західних областях України відновили роботу більшість шкіл, утворених тут ще в 1939-1941 роках. Основна частина дітей шкільного віку української, польської та інших національностей одержали можливість відвідувати школу. Однак, становлення освітньої системи в краї детермінувалось широкою гамою факторів. По-перше, нестійкі традиції радянської школи, привнесені в край у 1939-1941 рр., хоча і порушили політичні засади полонізації школи, за період німецької окупації втратили будь-яке значення. По-друге, становлення освітньої системи проходило в умовах заподіяних війною руйнувань та значної нестачі вчительських кадрів. По-третє, воно розпочалося до закінчення Другої світової війни і продовжувалось в умовах братовбивчої війни, кінець якій настав аж на початку 50-х років. По-четверте, у збройному протистоянні саме на вчительство, з огляду на його роль і функції в суспільно-політичному житті, особливу ставку робили як органи радянської влади, так і сили опору,

⁴ [85] Див.: Культурне життя в Україні. Західні землі (Документи і матеріали) 1939-1953 рр. - К., 1995. - Т.1. - С. 150.

представлені Організацією Українських Націоналістів і Українською Повстанською Армією.

Прояви цих факторів, як і причини, що їх обумовлювали, були різними. Великих матеріальних затрат вимагала відбудова та ремонт шкільних приміщень. У вирішенні цього питання суспільство та органи влади виступали разом. Відразу ж після відновлення органів радянської влади розпочиналась, набираючи темпів, відбудова мережі культурно-освітніх закладів. Не складало якихось проблем і запровадження нової методики навчання й виховання. Школи краю, як і всієї України, розгортали свою роботу на засадах радянської концепції освіти, всі діти шкільного віку отримали можливість відвідувати школи. Однак, це була вже не та освітня система, що сформувалася тут традиційно, стала визнаною і прийнятою всіма верствами українського суспільства. Народні школи, гімназії та ліцеї, як державні так і приватні, були реорганізовані і стали складовою єдиної уніфікованої освітньої системи УРСР і СРСР.

З початком 1944/1945 навчального року народні школи першого ступеня були реорганізовані в початкові чотирикласні школи з чотирьохрічним терміном навчання. Кількість учителів у таких школах відповідала кількості класів, тобто один учитель працював з учнями свого класу протягом всіх чотирьох років навчання в початковій школі. Народні школи другого і третього ступеня реорганізовувались в неповні середні школи з сімома класами і семирічним терміном навчання. Педагогічний колектив такої школи забезпечував навчання учнів як I-IV класів, так і V-VII. У V-VII класах, на відміну від I-IV, навчання провадилось за предметною ознакою. Загальноосвітні гімназії та ліцеї перетворювались у середні школи з десятима класами і

десятирічним періодом навчання. Вони включали початкову школу (I-IV класи) та предметне навчання в V-X класах.

Навчання в початкових та неповних середніх школах стало безплатним, мало проводитись рідною мовою більшості учнів шкіл - українською, польською, російською та іншими. На кінець 40-х років в усіх західноукраїнських областях було запроваджено загальне обов'язкове початкове навчання, на початку 50-х років - загальне семирічне, а з 1960/1961 навчального року - загальне восьмирічне обов'язкове навчання [85]¹.

Особливою сторінкою історії освіти західних областей УРСР була освіта професійна. Якщо звернутися до історичного досвіду та традицій щодо цієї ланки освітньої системи, то слід зазначити, що вона довгий час була недоступна для українського населення, так як переваги тут мали інші національні групи - німці, австрійці, поляки, євреї. Дещо змінився стан професійної освіти в Галичині в часи німецького панування, коли від неї були усунуті представники інших націй, зокрема поляки та євреї. Проте за такий короткий час ця ланка освіти не набула популярності серед українського населення краю, як освіта гімназійна.

Встановлення радянської влади в Західній Україні стало каталізатором соціалістичної індустріалізації, яка в свою чергу вимагала значної кількості робітників багатьох спеціальностей різної кваліфікації. Професійні промислові, ремісничі та сільськогосподарські навчальні заклади, що існували на місцях, зрозуміло, не могли підготувати потрібну для форсованої індустріалізації кількість кадрів. Тому, реформуючи освітню систему, органи народної освіти передбачали згідно з планом індустріалізації краю, розширити сітку ремісничих училищ та створити при промислових підприємствах, що відбудовувалися та

¹ [85] Культурне життя в Україні. Західні землі (Документи і матеріали) 1939-1953 рр. - К., 1995. - Т.1. - С. 735, 737.

налагоджували роботу, школи фабрично-заводського навчання (ФЗН). Професійні школи реорганізовувалися у технікуми та спеціальні школи, підпорядковані відповідним народним комісаріатам та відомствам. При багатьох підприємствах утворювались школи ФЗН, покликані готувати кадри для цих підприємств. За 1945-1963 рр., наприклад, через заклади системи трудових резервів по Львівському міжобласному управлінню професійно-технічної освіти підготовлено близько 130 тис. робітників. Зокрема, на заводі «Львівсільмаш» у 1958 р. вихованці трудових резервів становили 40 відсотків усіх робітників, на Львівському автобусному заводі - 22 відсотки. Для сільськогосподарського виробництва кадри масових професій готувались за допомогою дво- і трирічних курсів. У першій половині 50-х років, наприклад, на таких курсах у західних областях України щорічно навчалось від 125 до 162 тис. чоловік. Особлива увага приділялась підготовці механізаторів [85]¹. Кадри для промислового та сільськогосподарського виробництва готувала, особливо після реформи 1958 р., і середня загальноосвітня школа. Наприклад, тільки школи Львівщини на 1964 р. підготували 3,5 тис. спеціалістів по обробці металів, 2,2 тис. шоферів і автослюсарів, 2 тис. будівельників, 5,5 тис. рільників, близько 3 тис. механізаторів сільськогосподарського виробництва, понад 2 тис. тваринників [85]². Тобто, система освіти в регіоні, як і в цілому в СРСР, спрямовувала свої зусилля на залучення випускників шкіл безпосередньо до модернізації народного господарства. Таке завдання, власне, і було поставлено перед нею законом 1958 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти в СРСР». Вона мала формувати «нову людину», готову в будь-якому регіоні СРСР - в Середній Азії

¹ [85] Культурне життя в Україні. Західні землі (Документи і матеріали) 1939-1953 рр. - К., 1995. - Т.1. - С. 738-739.

² [85] Там же. - С. 738.

чи в Прибалтиці, в Закавказзі чи на Далекому Сході - будувати «світле майбутнє» як приклад для наслідування трудящими всього світу. За таких умов школа не здатна була вирішувати основне своє завдання - створити умови для вільного, добровільного та всебічного розвитку особистості дитини, розвитку її задатків і обдарувань.

У всій навчально-виховній системі чітко проявлялася тенденція вважати людину не метою виховання, а лише засобом досягнення мети. Неодмінними умовами такої системи були уніфікація та русифікація. Таке «виховання» призводило до занепаду культури, моральних деформацій, росту правопорушень, байдужого ставлення до особистого й суспільного майна.

Показовими щодо дієвості виховної системи, ролі шкіл в ній є, на нашу думку, дані про злочинність серед молоді шкільного віку у 1956 р. Порівняльний аналіз показує, що того року до кримінальної відповідальності у західних областях України притягнуто значно менше молоді віком до 18 років, ніж в інших областях України. При цьому ми не брали до уваги прояви злочинності серед цієї категорії молоді в таких областях як Сталінська, Харківська, Дніпропетровська, Київська, Одеська. Кількість всього населення в цих областях незрівнянно більша, ніж в західних. Якщо ж взяти західні області в порівнянні з приблизно однаковими за кількістю населення іншими областями України, то кількість притягнутих до кримінальної відповідальності у 1956 р. в них становила: у Вінницькій області - 101 особа, Житомирській - 132, Кіровоградській - 143, Миколаївській - 271, Полтавській - 148, Сумській - 210, Херсонській - 267, Чернігівській - 123, Черкаській - 105. Натомість у Волинській області до кримінальної відповідальності було притягнуто 55 осіб, Дрогобицькій - 56, Закарпатській - 67, Львівській - 59, Ровенській - 50,

Станіславській - 69, Тернопільській - 67, Чернівецькій - 56 [92]¹. Є всі підстави твердити, що крім інших факторів, що зумовили такі показники, не останню роль відіграла та обставина, що, з одного боку, не зміг проявитись брак діяльності освітньо-навчальної системи в західних областях, з огляду на порівняно незначний період її функціонування, а, з другого боку, тут виявилися ще досить живучими традиції родинно-релігійного виховання.

Нова система освіти, особливо в перше повоєнне десятиліття, болісно входила в суспільне життя краю. Не зважаючи на природну тягу місцевого населення до освіти, частина селян забороняла дітям відвідувати школу, отримувати підручники, ходити на ряд уроків, а тим більше, брати участь у виховних заходах. Нова, уніфікована з освітньою системою СРСР, інтернаціоналістська за змістом школа викликала антипатію, а часто і негативні настрої учнів та батьківської громадськості.

Ліквідація ліцеїв та гімназій, з їхнім гуманітарним профілем та висококваліфікованими педагогічними кадрами, відібрала в частини заможного населення краю право вибору, право дати молоді високий рівень підготовки, знання історії, географії, мов та інших предметів. Створені на їхній базі середні школи не досягли ні на той час, ні в наступні десятиліття того рівня підготовки, який давала більшість західноукраїнських гімназій до Другої світової війни.

Об'єктивна історична обстановка першої половини ХХ століття, в якій формувалася система освіти західноукраїнського регіону, сприяла становленню та розвитку приватного українського шкільництва. Приватними були не лише гімназії, але й професійні школи, частково навіть народні школи другого та третього рівнів. Ліквідація приватної освіти в краї викликала невдоволення і самих власників освітніх закладів, в яких вони були

¹ [92] ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 4299, арк. 239.

конфісковані, а також частини учнів та їхніх батьків, що давали молоді проукраїнську, високопрофесійну освіту. Повернення цих закладів до розряду загальноосвітніх шкіл відразу ж відбилося як на їхній матеріально-технічній базі, так і на якості підготовки молоді, котру готували тепер не висококваліфіковані педагоги-майстри, яких відбирали у приватні заклади за конкурсом, а молоді педагоги, практично без стажу викладацької діяльності з освітою в кращому разі за вчительський інститут, а в основному, з середньою педагогічною, або і зовсім без неї.

Однією з серйозних проблем нової радянської системи освіти стали заборона національно-патріотичного і релігійного та вихолощення родинного виховання. Церква завжди мала величезний вплив на виховання та навчання молоді в цьому регіоні, в українському шкільництві, зокрема - Українська греко-католицька церква. Родинне та релігійне виховання в більшій чи меншій мірі пронизувало всі ступені освітньої системи, від дитячого садка до вищих навчальних закладів включно. Релігія тісно впліталася в навчальні програми та позакласну і позашкільну роботу з учнями, в родинях послідовно підтримували таке поєднання, виховуючи законопослушні та богопослушні покоління.

Нова освітня система відкидала цю споконвічну народну і освітню традицію. Релігія в школах була заборонена і виключена як з навчальних, так і виховних планів і програм, церква відокремлена від держави, а школа від церкви. Церква позбавлялась можливості створювати культурні і просвітницькі організації, права на благочинну діяльність. Проголошувана свобода совісті передбачала свободу здійснення релігійних культів, що практично зводилось до права не сповідувати жодної релігії, вести атеїстичну пропаганду.

Проведене в 1946-49 рр. так зване возз'єднання греко-католицької (уніатської) церкви з православною у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій,

Тернопільській і Закарпатській областях фактично загнало Українську греко-католицьку церкву в підпілля. Великий резонанс у громадське життя внесли ухвалені тоді рішення про припинення богослужіння в 230 храмах, які відмовились від «возз'єднання», про закриття 48 греко-католицьких монастирів та про арешти митрополита Й.Сліпого, чотирьох єпископів і 344 священнослужителів і монахів. На 1957 р. 286 репресованих діячів УГКЦ повернулися в західні області України і продовжили свою діяльність, як і ті, що не були вислані, неофіційно [35]¹. На рубежі 50-60-х років тиск на церкву і віруючих набрав нової сили. Впродовж 1960-1962 рр. лише у Львівській, Станіславській і Тернопільській областях було знято з обліку 719 молитовних споруд [35]². Однак рівень релігійної обрядовості фактично не знижувався, а подекуди навіть зростав. Діти, у тому числі й школярі, традиційно залишалися учасниками обрядових дійств. Попри офіційні заборони учні, як і вчителі, відвідували церкви і костели, вивчали Біблію та молитви. Так було у перші повоєнні роки. Наприклад, багато учнів Станіславської школи № 8 у творі «Як я провів вихідний день» щиро писали: «Відвідував службу Божу». Тоді ж завідувача Станіславським міським відділом народної освіти В.Коваленко у школі № 9 натрапила на організоване читання молитви перед закінченням уроків [93]³. Тобто, устої народної педагогіки та християнської моралі, що прищеплювалися віками спільно школою та церквою, виявилися живучими і зберігалися впродовж всіх років «соціалістичної перебудови» краю. Про це, зокрема, свідчить одна із довідок ЦК КПУ початку 60-х років. «У західних областях (України - Авт.) - читаємо в ній, - хрестять новонароджених, вінчаються в церкві і хоронять померлих з священником майже всі, за

¹ [35] Баран Володимир. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. - Львів, 1996. - С. 355.

² [35] Там же. - С. 279.

³ [93] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 75, арк. 25.

винятком одиниць» [35]¹. Далі у цій же довідці вказувалося, що на Паску у Львові біля храмів стояли великі черги віруючих, багато молоді і дітей. На церковній службі у Воскресенському соборі в Ровно було 7 тис. чоловік.

Релігійні переслідування та запровадження атеїстичного виховання завдали відчутного удару по традиційній західноукраїнській системі освіти та виховання, що викликало цілком зрозуміле невдоволення населення. Це протиріччя і породило як мінімум на два наступні десятиріччя нову гібридну освітньо-виховну систему. Родинне і релігійне виховання вступило у відкрите протиборство з вихованням шкільним та позашкільним. Така подвійна педагогіка - народна з одного боку і радянська, крупсько-макаренківська - з другого, приводила до виховання нового покоління - покоління з подвійною психологією, з подвійним мисленням і способом життя. Такого не знала жодна держава світу.

В освітньо-виховній системі важливою ланкою виховання комуністичної моралі стали піонерські та комсомольські організації. Вони покликані були заповнити ту нішу, яку раніше в житті дітей та молоді займали церква та згадані вище культурно-освітні і спортивні товариства «Пласт», «Сокіл», «Луг» та інші. Проте, якщо раніше діти, юнаки і дівчата добровільно прилучалися до роботи цих товариств, то тепер вони позбавлялися права вибору, вимушені були поступати до піонерських та комсомольських організацій під тиском «громадської думки», яка, в свою чергу, формувалася під диктат партійно-радянського режиму.

Питання утворення й діяльності піонерських і комсомольських організацій в регіоні з перших повоєнних років виявилось важливим елемен-

¹⁴ [35] Цит. за: Баран Володимир. Україна 1950-1960- рр. - С. 282.

том політичного протистояння органів радянської влади та націоналістичного підпілля. Український націоналістичний рух розцінював комсомол ворожою організацією, яка «руйнує душі української молоді й забирає те, що молодь може дати своїй Батьківщині - національну відданість» [94]¹. «Тому ми - українські повстанці, - вказувалось в одному з документів ОУН-УПА 1945 р., - рішуче проти цієї (комсомолу - *Авт.*) організації, метою якої є вироблення людей, серцем і душею запроданих Сталіну, зрадників своєї нації» [95]². У наказі ОУН надрайонним провідникам, виданому в червні 1945 р., наголошувалось: «Нам треба поставити собі за завдання, щоб в короткому часі на наших теренах не існувала ані одна комсомольська організація» [96]³.

Водночас ЦК КП(б)У зобов'язував обкоми КП(б)У і ЛКСМУ західних областей підібрати в районних центрах необхідну кількість комсомольців і направити їх на постійну роботу в села (кооперація, школи, лікарні) для вивчення місцевої молоді і втягнення її в комсомол [97]⁴. Утворені в таких умовах комсомольські організації були малочисельні і практично бездіяльні. 1946 р. у Рівенській області, наприклад, розпалося 19 комсомольських організацій, а всього в західних областях України - 518. Більше того, під впливом ОУН-УПА того ж року до підпільників пристало в повному складі 50 комсомольських організацій Дрогобицької області [98]⁵. Тим часом ЦК ЛКСМУ зобов'язував обкоми комсомолу до 1 жовтня 1947 р. створити при всіх початкових, семирічних і середніх школах піонерські організації, а при семирічних та середніх школах - учительські і учнівські комсомольські організації. Однак таке завдання в умовах регіону виявилось не реалістичним.

¹ [94] Зінкевич. Обличчям до школи в Україні // Смолоскип. - 1952. - Ч. 2. - С. 1.

² [95] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 17, спр. 1, арк. 32.

³ [96] Там же, оп. 23, спр. 1716, арк. 14.

⁴ [97] Там же, оп. 16, спр. 29, арк. 153.

⁵ [98] Там же, оп. 23, спр. 2868, арк. 9.

Якщо в другому кварталі 1947 р. в регіоні до комсомолу було прийнято 9345 юнаків і дівчат, то в третьому кварталі - лише 7249 [99]¹. Боротьба за молодь в краї призводила до значних втрат обох сторін, що протистояли. Архівні матеріали свідчать як про участь комсомольців у знищенні та полоненні підпільників, так і про знищення підпільниками найбільш активних комсомольців.

У 1947 р. структури ОУН-УПА розпочали видання газет і журналів для молодших школярів («На зміну») та школярів старшого віку («На чатах», «За волю України», «Юні друзі» та ін). Водночас, нарада секретарів обкомів партії регіону за участю Л.Кагановича, скликана у Львові 29 квітня 1947 р., висловила за нагальну потребу, поряд з активізацією всіх форм боротьби проти націоналістичного підпілля, «посилити увагу на покращення роботи з молоддю і особливо з учнями» [100]². Проте аж до середини 50-х років піонерські і комсомольські організації в школах краю фактично не працювали. З огляду на це ЦК КП(б)У 24 січня 1950 р. ухвалює постанову, за якою в середніх школах західних областей запроваджувалися посади комсоргів ЦК ЛКСМУ. Причому, з усіх 499 посад 348 мали бути зайняті комсомольцями, направленими зі східних областей [101]³. Однак, 24 квітня 1952 р. ЦК КП(б)У вимушений знову констатувати, що «оунівське підпілля робить ставку на молодь і, перш за все, на учнів старших класів і студентів», а тому партійним і комсомольським органам на місцях «вжити рішучих заходів до покращення роботи комсомольських і піонерських організацій у школах» [102]⁴. Та досягти бажаного, як показує аналіз архівних документів, партійно-радянським органам

¹ [99] ЦДАГО України, ф.1, оп. 16, спр. 32-б, арк. 384.

² [100] Там же, оп. 75, спр. 75, арк. 153.

³ [101] Там же, ф.7, оп. 6, спр. 1864, арк. 18.

⁴ [102] Там же, ф.1, оп. 16, спр. 72, арк. 52.

все ще не вдавалося. У школах багато учнів, у тому числі й комсомольців, поділяли ідеї, за які в підпіллі вели боротьбу їхні діди, батьки, брати й сестри.

Ще до повернення в західноукраїнські землі більшовики мали певні відомості про український революційно-визвольний рух від своїх резидентів, парашутистів та партизанів. Вони знали напевно, що цей національно-визвольний рух має підтримку широких народних мас, а українська самостійницька ідея - глибоке історичне коріння. Провідні ідеологи КП(б)У розуміли, що замовчувати цю боротьбу не вдасться, треба буде погодитися з фактом її існування, в той же час необхідно буде вибрати найкращі засоби для її розгрому та повного припинення з метою збереження єдності імперії.

Вони розробили навіть український аспект патріотизму, при якому для українця вітчизна - це СРСР, а Україна - тільки «рідний край». Це висловлювалось, на думку проф. В.Кубійовича, приблизно так: «Для українця любов до своєї вітчизни - це любов до СРСР і любов до України, до рідного народу, до його історії, до його мови, любов до надбань матеріальної і духовної культури українського народу, до братнього російського народу і всіх народів СРСР»[103]¹.

Проте дуже скоро представники партійних організацій та органів державного управління в західних областях України зрозуміли, що користуючись підтримкою мас, патріотичний рух має необмежений вплив на господарське життя і культуру краю. Тому журнал «Більшовик» ще в 1944 році в передовій статті наголошував: « Без цілковитого й остаточного викриття українсько-німецьких націоналістів та ліквідації їх впливів неможлива відбудова народного господарства і відновлення культури» [104]².

¹ [103] Кубійович В. Наукові праці. - Париж; Львів, 1996. - Т.1. - С.699.

² [104] Цит. за: Історія Українського Війська. - Вінніпег, 1953. - С. 713.

Революційно-визвольні ідеали західноукраїнського суспільства у повоєнний період не були витвором однієї людини чи групи людей, як це старалася подати українська радянська історична наука, а боротьба за них стала продовженням попередніх визвольних змагань нації за свої природні права. Форми та методи цієї боротьби були продиктовані історичними прорахунками і помилками, а стратегія і тактика боротьби зумовлена, з одного боку, оперативною обстановкою, з іншого - тактикою ворога. На передньому фронті національно-визвольних змагань стояла українська національно свідома молодь.

І це було незрозумілим і жахливим фактором, що постійно хвилював і тривожив і партійну верхівку, і органи внутрішніх справ та державної безпеки західного регіону УРСР. За даними, котрі надходили на ім'я Л.М.Кагановича до Києва про підсумки боротьби з «українсько-німецькими націоналістами», зокрема, наголошувалось: «Втрати українсько-німецьких націоналістів і їх банд за період боротьби з ними в кілька разів перевищують кількість членів ОУН (підкреслено авт.) і бандитів, що знаходились на обліку. Це ще раз показує те, що українсько-німецькі націоналісти мають певне середовище, за рахунок якого вони поповнюють свої ряди». Тому партія, змінюючи тактику боротьби, поставила завдання: «Увага повинна бути спрямована не тільки на знищення озброєних банд, але і на знищення умов, що породжують ці банди»^[105]¹. Одним з найголовніших стратегічних завдань у закладах освіти партія вважала розширення мережі комсомольських осередків, залучення до комсомолу місцевої молоді. Однак всі намагання партійних органів прискорити ріст комсомольських організацій, у першу чергу в загальноосвітніх школах та вузах, були марними. Так, темп росту комсомольських організацій в освітніх закладах

¹ [105] ЦДАГО України, ф.1, оп. 75, спр. 62, арк. 34.

західного регіону УРСР у 1946 році в порівнянні з 1945 роком був значно нижчий, а в окремих областях приросту або не було зовсім, або був незначний [106]¹. Разом з тим в учнівські середовища широко проникали націоналістичні ідеї та погляди, в школах формувалися молодіжні організації патріотичного спрямування.

Перебуваючи у відрядженні з 15 по 27 квітня 1946 р. в Тернопільській області та ознайомившись із станом справ на місці, інспектор Відділу західних, Ізмаїльської і Закарпатської областей ЦК КП(б)У М.Яковлев наголошував: «Заслуговує на увагу і той факт, що внаслідок слабкої політико-виховної роботи серед населення багато молоді втягнулось в антирадянські оунівські організації». Наприклад, у селі Заболотівка Чортківського району під час його перебування було заарештовано 7 учасників оунівського підпілля шкільного віку [106]². Організація складалась виключно з молоді. В с.Буданові 24 квітня 1946 р. заарештовано 4 члени ОУН 1929 року народження [106]³. Тому вже з початку 1947 року органи НКВС, виконуючи рішення ЦК КП(б)У від 4 жовтня 1946 р., спрямоване на посилення боротьби з ОУН, організували ретельну перевірку освітніх установ, підприємств і транспорту з метою виявлення ворожих елементів.

У результаті проведеної роботи в навчальних закладах Львова за 2 місяці виявлено 17 учасників ОУН з числа викладачів та студентів, а за 5 місяців 1947 року у Львівській області за участь в ОУН заарештовано 45 чоловік молоді шкільного віку [107]⁴. Лише в одному педучилищі №2 м.Львова, де навчалося 214 учнів, в тому числі 174 місцевих, на оперативному обліку знаходились і активно «разрабатывались» районним відділенням МДБ як

¹ [106] ЦДАГО України, ф.1, оп. 75, спр. 62, арк. 37-38.

² [106] Там же, спр. 192, арк. 10.

³ [106] Там же, арк. 11.

⁴ [107] Там же, спр. 175, арк.1

учасники ОУН 11 чоловік. Серед них - студенти Грева А.Я., Коваль О.В., Мороз О.С., які особливо активно проводили антирадянську діяльність, а в минулому були членами націоналістичної молодіжної організації «Курінь Молодень» Окружного проводу ОУН м.Сокаль. Студентка Муха С.М., наприклад, була керівником юнаків під псевдонімом «Рибак». Вона виховувала молодь у національному дусі, а також збирала продукти харчування для УПА. Її співкурсниця Поперека Ю.Г. підтримувала зв'язок з керівником обласного проводу ОУН під псевдонімом «Черемха». В училищі неодноразово зафіксувались випадки появи, особливо перед виборами до Верховної Ради УРСР, листівок націоналістичного змісту» [107]¹.

Увесь період національно-визвольної війни патріотичних сил проти нових колонізаторів проходив під гаслом поширення революційних ідей. Боротьба УПА була завжди боротьбою і в ідейно-політичній площині, адже умови московсько-більшовицької окупації були такі, що якби не було збройного підпілля та виховників молоді з членів ОУН, то за 5-10 років ідея самостійності України була б практично викорінена і в західних областях України, а покоління, що започаткувало і вело її, було б винищене фізично. Молодь вироста б в умовах офіційної ворожості до ідеї державності України і не змогла б ніколи поповнити ряди борців за самостійну Україну. На це, власне, і була спрямована вся виховна і навчальна робота в школах та позашкільних установах. Місце виховників ОУН одразу ж займали більшовицькі агітатори, вчителі-комсомольці та комуністи, створювалися клуби, де організовувались «виховні заходи», запроваджувалось святкування нових революційних дат, поклоніння вождям і т.п.

¹ [107] ЦДАГО України, ф.1, оп.75, спр. 175, арк. 10.

Тому боротьба збройного підпілля за молодь велася всіма можливими засобами, серед яких провідними були живе і друковане слово, наочні приклади і геройська постава бійців, чітка організаційна робота. Вона не дозволяла окупанту закріпитися на українській землі і почувати себе безконтрольним її хазяїном.

Всебічний аналіз документів з історії національно-визвольної боротьби і, зокрема, ідейно-політичної діяльності ОУН у справі виховання та підготовки молоді ще раз доводить, що на цій ділянці роботи підпілля досягло значних успіхів. Досить виразним показником цих успіхів була підпільна література ОУН-УПА, котра допомагала націоналістам пропагувати і поширювати ідеї серед молоді та інтелігенції [108]¹. Підпільники не шкодували ні засобів, ні сил для видання та поширення серед молоді ряду періодичних видань. У 1947 році було започатковано видання журналів ОУН для молоді: «На чатах» (для старшого шкільного віку) і «На зміну» (для молодших школярів). Крім того, УПА видавала також свій журнал для молоді під назвою «За Волю України». Один з керівників ОУН «606», оцінюючи появу та поширення серед учнів і молоді оунівського журналу «Юні друзі» №1, видрукованого на машинці, в своїй директиві, захопленій Золотопотіцьким РВ МДБ Тернопільської області при ліквідації підпільника за кличною «Старий», пише, що поява журналу для молоді - справа дуже бажана, «це один із способів добратися в молодіжне середовище, прекрасний спосіб виховувати і вести молоде покоління у бажаному нам напрямку» [109]².

Культурно-освітня, видавнича діяльність Організації Українських Націона-

¹ [108] Див.: Шанковський Л. УПА та її підпільна література. - Філадельфія, 1952.

² [109] ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 5039, арк. 193.

лістів в умовах військових дій та підпілля стала яскравим підтвердженням слів О.Ольжича про те, що «український націоналізм творитиме культуру героїчної доби - культуру націоналістичну, що значить українську культуру - найглибше й найбільш українську»[110]¹.

Крім видання підпільної літератури, призначеної для молоді, ОУН у перші повоєнні роки організувала та провела ряд спеціальних акцій, серед яких можна виділити акцію проти набору української молоді до шкіл ФЗУ, акцію проти участі української молоді в піонерських та комсомольських організаціях, акцію проти вживання російської мови і т.п. Всі акції супроводжувались відповідними листівками, брошурами, виступами та бесідами членів ОУН.

Найширшою за своїми масштабами та найрезультативнішою була все ж шкільна акція. Суть цього заходу полягала в активному втручанні підпілля в життя українських шкіл та його нагляді за шкільництвом. Підтримуючи та заохочуючи молодь у її прагненні до освіти, члени ОУН робили багато застережень вчителям щодо змісту навчання, суті шкільних предметів та програм. Ідеї націоналістів стосовно змісту освіти в українських школах були викладені в так званому методичному посібнику, що мав назву «Слово до учителів, братів із східних областей України» і був видрукований на 8-ми сторінках [104]². «Слово», звернене до вчителів, яких направляли в західноукраїнські землі зі сходу, давало можливість розібратися з метою та шляхами боротьби ОУН, одночасно зрозуміти завдання, що ставилися організацією перед українською школою, її педагогічними колективами.

Поряд з виховними заходами підпільники активізували й організаційно-політичну діяльність. У результаті правильно продуманої та організованої роботи членів ОУН у Львівському державному університеті ім. І.Франка,

¹ [110] Золоті слова О.Ольжича //Розбудова держави. - 1954. -Ч.2. -С.3-7.

² [104] Цит. за: Історія Українського Війська. - Вінніпег, 1953. - С.802.

Львівському педагогічному та вчительських інститутах, у ряді загальноосвітніх шкіл західних областей УРСР у перше повоєнне п'ятиріччя були утворені добре законспіровані осередки Організації Українських Націоналістів» [109]¹.

Шкільні та вузівські підпільні націоналістичні організації поряд з активною пропагандою державницької ідеології вживали активних контрзаходів щодо утворення в закладах освіти прокомуністичних дитячих та юнацьких організацій - комсомольської та піонерської в першу чергу.

Дуже часто в західних областях України органи народної освіти та райкоми ЛКСМУ застосовували різні обманні шляхи залучення шкільної молоді до комсомолу, підміняючи агітаційну роботу насильною вербовкою молоді в комсомол. За вказівкою Залозецького райкому комсомолу Тернопільської області директор Гай-Ростоцької СШ т.Микитюк В. на уроці української мови нібито в навчальних цілях дав завдання учням написати автобіографії, заяви і заповнити анкети вступаючого в комсомол. Ці документи він передав в райком комсомолу, а виїздне бюро розглянуло їх і роздало всім учням комсомольські квитки. Проте учні під впливом членів ОУН залишили квитки в класі і перестали відвідувати школу. Старший піонервожатий Рудемарської середньої школи Чернівецької області закрив групу учнів у класі і заявив, що не випустить їх додому, поки вони не запишуться в комсомол [111]². Командування військовою частиною 48490 переслало до райкому комсомолу лист учениці Тлумацької СШ Станіславської області Сем'янюк С., написаний братові у військову частину, де повідомлялося, що група учнів виключена зі школи за небажання вступати до комсомолу [111]³. І таких фактів тисячі.

¹ [109] ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 5039, арк. 233.

² [111] Там же, ф.7, оп.6, спр. 1868, арк. 12.

³ [111] ЦДАГО України, ф.7, оп.6, спр. 1868, арк. 12.

Надзвичайно в'яло проходив прийом до комсомолу і у вищих навчальних закладах Західної України. Незважаючи на заходи, котрі вживали приймальні комісії при наборі абітурієнтів, та важелі, котрими користувалися партійні і комсомольські організації у процесі навчання, в 1949/1950 навчальному році у Львівському державному університеті ім. І.Франка із Жовківського району Львівщини, наприклад, навчалось 8 студентів, серед яких не було жодного комсомольця. Всього ж в університеті протягом 1949 року до комсомольської організації вузу з 800 студентів з місцевого населення було прийнято лише 18 [112]¹.

Аналіз статистичних даних, проведений за документами, матеріалами комсомольських організацій педагогічного інституту та університету м.Львова свідчить про те, що «комсомолізація» місцевих студентів буксувала навіть наприкінці 40-х років. За даними ж матеріалів «особливих папок» ЦК ЛКСМУ, більше 40% комсомольських організацій західних областей України на 1952 рік залишались малочисельними [102]².

Незаперечним доказом продовження визвольного руху з початку 50-х років є постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 24 квітня 1952 року «Про посилення боротьби для остаточної ліквідації залишків банд в західних областях УРСР», де в 13 пункті було записано: «Враховуючи, що оунівське підпілля робить ставку на молодь, і, перш за все, на учнів старших класів і студентів, зобов'язати обкоми, райкоми, міськкоми партії та комсомол вжити рішучих заходів до покращення роботи комсомольських і піонерських організацій в школах, посилення ідейно-виховної роботи серед учнів шкіл, студентів технікумів та вузів» [102]³. Пункт 15 намічав «покращити виховну

¹ [112] Там же, арк. 13.

² [102] Там же, оп.16, спр. 72, арк. 42.

³ [102] Там же, арк. 52.

роботу серед вчителів, зміцнити кадрами обласні і районні відділи народної освіти» [102]¹.

Тому з початку 50-х років Організація Українських Націоналістів змінює тактику роботи, стимулюючи частину національно свідомої молоді до вступу в шкільний комсомол для підривної роботи зсередини.

Показовою в цьому плані є діяльність націоналістичної організації в Золотниківській середній школі Тернопільської області, членами якої була значна частина комсомольців школи, що заставило Золотниківський райком КП(б)У провести пленум, на якому окремо було обговорене питання про навчально-виховну роботу в школах району, а Політбюро ЦК КП(б)У 4 квітня 1951 року навіть прийняло постанову «Про надзвичайний стан навчально-виховної роботи в Золотниківській СШ Тернопільської області». Проте це був не поодинокий випадок, на який так серйозно відреагували партійні органи, а лише один з типових у західному регіоні України і поширених у школах УРСР, про що свідчать матеріали, підписані міністром Державної Безпеки УРСР М.Ковальчуком під грифом «абсолютно таємно».

Ще в квітні 1951 року органами МДБ Волинської області були викриті і заарештовані члени активної антирадянської націоналістичної молодіжної організації в с.Лукові (райцентрі) Волинської області, що прозивала себе «МОН» (Молодіжна Організація Націоналістів). Всі учасники цієї організації були учнями старших класів Луківської СШ, а організатором виступав Мелешук В., член ВЛКСМ. Учні читали антирадянську літературу, розповсюджували листівки, вивісили національний прапор над будинком райвиконкому. З метою конспірації члени «МОН» вступили до комсомолу, і, перебуваючи в його рядах, спрямували свою діяльність на розвал

¹ [102] Там же, арк. 53.

комсомольської організації» [113]¹. Так, заарештований Піонтковський В. на допиті сказав: «Я робив все, щоб скомпрометувати комсомол і розвалити роботу. Комсомол був ширмою, за якою приховувалась наша організація»[113]². Організація була добре законспірована і протягом тривалого часу мала «деякий вплив на частину учнів школи»[114]³. Хвилювало ж комсомольські та партійні органи навіть не сам факт діяльності організації, а швидше те, що про існування антирадянської організації в школі знало багато учнів, проте жоден з них не заявив у відповідні органи.

Цього ж року в Острозькому районі Рівненської області була виявлена молодіжна антирадянська націоналістична організація під назвою «Організація вільних казаків», створена В.Й.Пантюшком ще восени 1946 року. Ця антирадянська націоналістична організація мала свою програму і ставила завданням створення на території СРСР нової держави буржуазного типу»[115]⁴. З метою пропаганди виготовлялись і поширювались антирадянські листівки, здійснювались збройні теракти над радянськими працівниками. Антирадянська націоналістична організація у своєму складі нараховувала більше 40 чоловік і співчуваючих, з яких заарештовано в квітні 1951 року - 19, в тому числі 8 членів ЛКСМУ [115]⁵. Комсомольцем був і сам В.Пантюшко. Райком комсомолу висунув та затвердив його секретарем комсомольської організації села Михайлівці, і навіть після арешту В.Пантюшка секретар Острозького райкому ЛКСМУ М.Сенніков дав йому позитивну характеристику[115]⁶.

¹ [113] ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 805, арк. 41.

² [113] Там же, арк. 43.

³ [114] Там же, спр. 1131, арк. 156

⁴ [115] Там же, спр. 1143, арк. 2.

⁵ [115] Там же, арк. 3.

⁶ [115] Там же, спр. 1143, арк. 5.

За весь 1950 рік органами МДБ Станіславщини було репресовано 1416 молодих людей, а лише за 1-е півріччя 1951 року в Станіславській (нині Івано-Франківській) області було засуджено 960 чоловік молоді комсомольського віку, в тому числі 67 членів ВЛКСМ [116]¹. Проте західні області України були в цьому плані не винятком. Молодіжні підпільні організації створювалися в багатьох школах України, про що у своїй довідці завідувачому відділом партійних, профспілкових та комсомольських органів ЦК КП(б)У К.Ф.Москальцю повідомляв 20 листопада 1951 року секретар ЦК ЛКСМУ Л.Шендрик.

У червні місяці 1951 року органами МДБ у Сердюківській семирічній школі Ротмістровського району Київської області була викрита дитяча організація, що об'єднувала у своїх рядах 20 учнів школи; організація мала свій прапор, членські квитки» [114]².

Всього ж за час з 1 липня 1951 року до 20 квітня 1952 року органами МДБ УРСР у результаті проведених агентурних заходів було викрито 42 молодіжні націоналістичні групи загальною кількістю 182 учасники. З них у західних областях - 35 груп і 155 членів, у східних областях відповідно 7 і 27 учасників. Віковий склад заарештованих розподілявся так: діти до 17 років - 11, молодь від 17 до 20 - 88, від 21 до 25 - 64 і старших 25 років - 19 чоловік [117]³. Студенти вузів склали 19 чоловік, учні технікумів і середніх шкіл - 29, учні початкових шкіл - 9 [117]⁴. 49 учасників цих організацій до арешту були членами ВЛКСМ, деякі працювали на керівній комсомольській роботі

¹ [116] Там же, спр. 803, арк. 158.

² [114] Там же, спр. 1131, арк. 145.

³ [117] ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр.2, арк. 94.

⁴ [117] Там же, арк. 95.

звільненими комсоргами, групоргами, піонервожатими і т.п. [117]¹ (див. таблицю 2.1 - Додаток А-1).

Проте терор, арешти, залякування і політичний тиск, що чинився органами безпеки на заклади освіти, не могли припинити пропагандистської роботи ОУН серед молоді. Листівки, лозунги, заклики націоналістичного характеру постійно з'являлися в школах та вищих навчальних закладах УРСР. Розгортаючи новий наступ проти «ворожих проявів», 14 березня 1952 року бюро Львівського обкому партії приймає постанову «Про факти появи листівок в СШ №28 м.Львова». У ній, зокрема, відзначено, що в «результаті притуплення пильності і відсутності безпощадної боротьби з недобитими залишками українських буржуазних націоналістів в ряді навчальних закладів м.Львова за останній час мали місце розкидання листівок, антирадянські висловлювання і ін.» [118]². У переліку навчальних закладів значилися ряд середніх шкіл, училищ і навіть Львівський державний університет ім.І.Франка.

Активна діяльність молодіжних організацій, проводу ОУН у школах і педагогічних навчальних закладах в II пол. 40-х - на початку 50-х років, поширення листівок і саме проживання в умовах західноукраїнського регіону накладало відбиток як на учнів, так і на майбутніх вчителів, вихідців зі сходу України. Частина з них все ж вникали, вдумувалися в ті лозунги та ідеї, що їх проповідували товариші по партії, вчитувалися в листівки, котрі знаходили у вузах та гуртожитках, ставали якщо не прихильниками ОУН, то все ж нейтраль-

ними у комсомольській та ідейно-виховній роботі, котру насаджувала партія і комсомол і яка на цей період не давала ще, на наш погляд, видимих, вагомих здобутків та результатів, адже не випадково у 700 школах комсомольські

¹ [117] Там же, арк. 96.

² [118] Там же, оп. 17, спр. 55, арк. 9.

організації, а в 238 школах - піонерські дружини все ще не були створені [114]¹. І лише з другої половини 50-х років, коли організований опір радянській владі в регіоні було подолано, робота піонерських та комсомольських організацій шкіл стала наближатися до рівня середнього республіканського. На кінець досліджуваного періоду фактично в кожній школі України, в тому числі західних її областей, було утворено комсомольські організації та піонерські дружини. Всього в 1968/1969 навчальному році в шкільних закладах республіки вже працювало 18 тис. комсомольських та понад 28 тис. піонерських організацій[119]², що відповідало загальній кількості початкових, неповних середніх та середніх шкіл в УРСР [120]³. Вони були утворені фактично в кожній школі. Інтернаціоналістська та атеїстична спрямованість їх діяльності входила в суперечність з реаліями життя та традиційним родинним вихованням, призводила до моральної спустошеності дітей, юнаків та дівчат. Це протиріччя так і не було зняте впродовж всього періоду соціалістичного будівництва в краї.

Незважаючи на те, що молодіжні націоналістичні організації в освітніх закладах, та і сама ОУН, на середину 50-х років практично припинили своє існування, їхня боротьба, політична та ідеологічна праця не минули безслідно. З початком так званої «відлиги» та активізацією суспільного життя в республіці національно свідомі частина інтелігенції втягується в активний спротив КПРС. Сам факт «появи опозиційного руху в Україні, - стверджує І.Лисяк-Рудницький, - здавався майже чудом» [121]⁴. Виступи дисидентів 60-х років були насправді

¹ [114] Там же, спр. 1131, арк. 213.

² [119] Третій з'їзд учителів Української РСР 18-19 червня 1968 року. - К.: Радянська школа, 1969. - С. 163.

³ [120] Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. - К.: Статистика, 1973. - С. 24.

⁴ [121] Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. - Львів, 1991. - С. 79

продовженням національно-визвольної боротьби ОУН-УПА. Виховане на героїчних прикладах цієї боротьби, що була неминуче приречена на поразку, нове покоління шістдесятників все ж сколихнуло устої радянської імперії, і це стало ще однією віхою в історії боротьби українського народу за державну незалежність.

Проголосивши рівне право молоді на освіту, її обов'язковість та безплатність в західноукраїнських областях партійні та радянські органи влади на місцях практично одразу ж і відібрали це право у більшої частини сільської молоді. Насильницька колективізація краю призвела до зубожіння більшості сільського населення. Доходи колгоспних сімей обраховувались трудоднями, на які майже нічого не виплачували. Важке матеріальне становище селян не дозволяло їм навчати молодь ні в семирічних, ані в середніх школах, які, залишаючись платними, знаходилися здебільшого в районних центрах і добратися до них через відсутність транспорту учні віддалених сіл не мали можливості.

Значну проблему у реформуванні освіти в західних областях України в перші повоєнні роки складали школи національних меншин і зокрема польської, що була найчисельнішою в регіоні після корінної української нації і мала в часи польського та німецького панування розвинену систему шкільництва.

З початком 1945/1946 навчального року полякам вдалося добитися відкриття лише на Львівщині 48 шкіл з польською мовою навчання, з яких 21-початкова, 17 - семирічних і 10 середніх. Однак під жорстким адміністративним і політичним тиском уже з 1 січня 1945 р. розпочалося масове переселення жителів польської національності, а з ними й інтелігенції та учнів шкіл - до Польщі і української - до України. Воно здійснювалося на підставі угоди,

підписаної 9 вересня 1944 р. у Любліні між Раднаркомом УРСР (М.Хрущов) і Польським комітетом національного визволення (Е.Осубка-Моравський), про евакуацію українського населення з території Польщі і поляків з території СРСР. За 1944-1949 роки до Польщі з території СРСР було виселено понад 1,5 млн. чол. З Польщі до Радянського Союзу було репатрійовано (депортовано) близько 520 тис. чол., у тому числі 488662 українці [122]¹. За 6 місяців 1945 р. тільки з Дрогобицької області до Польщі виїхало понад 400 вчителів, із шкіл Львівської області вибуло 7163 учні, з Волині - 16839 учнів, на місце яких прибуло за цей же період 18295 школярів-українців [123]².

Величезна міграція учнівської молоді та вчителів в західних областях України протягом 1945/1946 навчального року негативно позначилась на роботі як українських, так і польських шкіл, котрі тепер уже через нестачу вчителів та учнів треба було закривати або перепрофільовувати. Протягом 1945 р. тільки в Рівенській області були закриті 43 школи з польською мовою викладання, в тому числі у містах Ровно, Здолбунів, Дубно, Костопіль, Острог[124]³.

В Закарпатті за цей рік були закриті всі середні школи з угорською мовою викладання. З початком 1945/1946 навчального року замість 21 середньої школи тут було відкрито 16 семирічних та 83 початкові школи з угорською мовою навчання, а також 7 - з румунською та одну - зі словацькою мовами викладання. Однак, жодна з національних меншин Закарпаття у перші

¹ [122] Копчак С., Романюк М. Депортація населення Польщі і Західної України у повоєнний період (1945-1947 рр.) //Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). - Івано-Франківськ-Плай, 1997. - С. 39-40.

² [123] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 153, арк. 262.

³ [124] Там же, спр. 207, арк. 2.

повоєнні роки, крім, звичайно, російської, що вже мала 4 середні школи, не могла отримати середню освіту рідною мовою [125]¹.

Насильне переселення українців і поляків у повоєнні роки, здійснюване під гаслами зміцнення дружби між українським і польським народами, стало однією з драматичніших сторінок взаємовідносин двох сусідніх народів. Інтереси значної частини громадян Польщі і України були знехтувані, а руйнацію українства в Польщі, кульмінацією якої стала сумнозвісна операція “Вісла”, та польськості в Україні можна сміливо розцінювати як етноцид, здійснений правлячими режимами обох країн. Із завершенням переселення поляків із західноукраїнських земель до Польщі було “вирішено” і проблему польського шкільництва. На 1950 р. в усіх західних областях практично не залишилось шкіл з польською мовою викладання [126]². Цим самим органи радянської влади суттєво звузили на свою користь “фронт боротьби” за зміцнення нової системи освіти. Тепер вони отримали можливість зосередити свої зусилля на ідейно-політичній санації краю, включаючи й освіту. Характерним у цьому плані є проект постанови ЦК КП(б)У “Про стан ідейно-політичного виховання інтелігенції в м.Львові і Львівській області” (1948 р.). ЦК КП(б)У “рішуче засудив” викривлення національної політики партії в регіоні. Воно проявилось у витісненні в багатьох навчальних закладах і установах української мови російською, у зневажливому ставленні до місцевих кадрів, у протиставленні “східняків” і “західняків”. Однак, не в цій констатації (подібні “визнання” мали місце і в минулому та стали обов’язковою складовою документів партійно-радянських органів у майбутньому) політичне навантаження згаданого документу. ЦК КП(б)У наголошував, що обкоми і

¹ [125] Бойко М.Ф. Радянський лад забезпечив розквіт народної освіти в Закарпатті //Радянська школа. - 1955. - № 6. - С. 16.

² [126] Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. - К., 1995. - С.17.

райками партії в усній і друкованій пропаганді повинні постійно підкреслювати провідну роль російської культури в розвитку соціалістичної культури СРСР, що “російський народ є найбільш видатною нацією із всіх націй, котрі входять до складу Радянського Союзу”, що він заслужив загальне визнання як керівна сила серед всіх народів країни, а ленінізм - найвище досягнення російської культури, складає основу культури радянської [127]¹.

Добитися і в західноукраїнському регіоні визнання особливої ролі російського народу та його культури, а, отже, змиритися з меншовартістю інших народів, включаючи й український, та їх культур, зобов'язані були у тому числі й школи, вчителі. За перше повоєнне п'ятиріччя, особливо після подолання збройного опору радянській владі на західноукраїнських землях, була утверджена й радянська система шкільництва. В цілому ж по Україні на 1950 р. працювало 31055 шкіл, у тому числі з українською мовою викладання 27901, російською - 2836, польською - 6, угорською - 101, румунською - 13, молдавською - 163, а 35 шкіл були дво-трьомовними. Поступово тут політично й методично домінуючою стає російськомовна школа. Ця поступовість мала свою логіку, адже йшлося не лише про освітню функцію мови. Мова - ненаписана історія народу, добровільне ж чи під тиском зречення мови - це зречення своєї історії, рідної культури. Мала рацію К.Шудря, яка, посилаючись на праці О.Потебні, К.Ушинського, В.Гумбольдта, М.Фуко, М.Гайдегера та інших вчених, доводила, що “мова - органічний витвір народу, в ній закодована його пам'ять, уся історія духовного життя” [128]². Цим, насамперед, обумовлювалась поступовість, що бере свій початок з відомих заборон Петра I, зросійщення освіти в західноукраїнському регіоні.

¹ [127] ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 824, арк. 11.

² [128] Шудря К. Мова в бутті українського народу //Розбудова держави. - К., 1995. - № 7-8. - С. 10.

Процес ополячення української школи в першій половині ХХ століття змінився на активну, хоча і завуальовану політику русифікації всієї системи освіти західноукраїнських областей. Органи народної освіти на місцях чітко виконували постанову РНК та ЦК КП(б)У ще від 13 березня 1938 року “Про обов’язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей”, яка вимагала, щоб учні, котрі закінчували неповну середню школу, вміли вільно і правильно висловлюватися російською мовою, одержали знання основ російської граматики і синтаксису та літератури. З початком 1945/1946 навчального року названа вище постанова була продубльована постановою ЦК КП(б)У від 4 вересня 1945 р. №70, котра вимагала запровадити вивчення російської мови у всіх школах України, починаючи з другого класу [129]¹. Тому то школи західного регіону в першу чергу забезпечувались вчителями цього предмету, а для перекваліфікації місцевих вчителів в обласних центрах організовувались курси без відриву від виробництва. Проте роботою курсів та рівнем викладання російської мови місцевими вчителями партійні організації та органи народної освіти були вкрай незадоволені. Вони вважали їхню роботу низькоякісною, що було однією з причин незадовільного виконання навчальних програм.

Процес русифікації проявляв себе і в якісних змінах загальноосвітньої школи західних областей України. Так, уже наприкінці 1947/1948 навчального року у Львівській області працювало 978 шкіл, з яких українською мовою працювало 926, російською - 48 та польською - 4. На перший погляд, наведені вище цифри об’єктивно відображають склад населення за національностями, кількість шкіл та учнів в них. Проте, при проведенні цифрового аналізу якісного співвідношення шкіл та контингентів учнів в них вимальовується об’єктивне

¹ [129] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 346, арк. 12.

бачення проблеми. Особливо вражаючими є цифрові показники кількісного складу учнів російських та українських шкіл. У тих же 48 школах Львівщини з російською мовою викладання навчалося 22327 учнів, в той час як у 926 українських школах вчилася 131768 школярів. Таким чином, у 1948 р. у школах з українською мовою навчання навчалося у 6 раз більше учнів, ніж у російських школах, хоча українських шкіл в області було більше у 20 разів. Це був чітко виражений курс на русифікацію місцевого населення. Крім того, російські школи були краще забезпечені вчительськими кадрами, мали велику матеріальну підтримку з боку партійних та державних органів, керівництво яких в більшості випадків посиляло сюди на навчання своїх дітей.

Більше того, з 926 шкіл з українською мовою навчання нараховувалось тільки 68 середніх, що становило приблизно 8 відсотків від загальної кількості, в той час, як відсоток середніх шкіл серед російських становив приблизно 30 відсотків від загального числа (18 шкіл з 48), а кількість учнів в російських середніх школах становила 60 відсотків або 12225 з 22327 всіх учнів цих шкіл[130]¹.

Дуже турбував обкоми партії західних областей УРСР і той факт, що навіть на 1948 р. більшість місцевих вчителів мали недостатні знання з російської мови та літератури, що, на їхню думку, “відбилося на підготовці учнів”. Тому ЦК КП(б)У запропонував обласним відділам народної освіти організувати при школах гуртки російської мови і літератури та залучити до них, поряд з вчителями української мови та літератури, вчителів інших дисциплін. Це було логічне продовження розпочатої одразу ж після звільнення західних областей України Червоною Армією в 1944 р. політики нової влади, спрямованої на радянізацію та русифікацію освітньої системи в краї. Виходячи

¹ [130] Підраховано за даними ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр.5591, арк.3-9.

з помилкових, спростованих життям переваг інтернаціонального над національним, директивні ідеологічні структури своєю мовною політикою принижували соціальну роль національної школи корінного найчисельнішого населення західних областей республіки - українців.

В містах поступово зменшувалась кількість шкіл з українською мовою викладання. У 1948/1949 навчальному році в Україні в системі Міністерства освіти УРСР функціонувало 26159 україномовних, 2720 російськомовних шкіл, проте вже в 1955/1956 навчальному році українських шкіл стало 25034, а російських - 4051. Якщо взяти до уваги, що серед останніх переважали великі міські школи зі значною кількістю паралельних класів, то стане зрозумілим, чому різко зменшилися і контингенти учнів в школах з українською мовою навчання [131]¹. Дискримінація в національно-мовній політиці, що стала результатом утвердження тоталітарної ідеології, позначилася і на формуванні мережі національних шкіл у тих районах, де проживали компактні групи національних меншин. У 1948/1949 навчальному році в республіці функціонувало 166 молдавських шкіл, а в наступному навчальному році їх стало вже 161, угорських - відповідно 102 і 96. Закривалися школи інших національних меншин в Україні [131]².

Нова освітня система, запроваджена в західних областях України, була проімперська і виконувала соціальне замовлення не українського народу чи української держави навіть у формі УРСР, а активно виховувала та пропагувала інтернаціоналізм, нівелювала традиції української освіти як в західному, так і східному регіоні України, розпочала поступову, але вперту,

¹ [131] Україна: друга половина XX століття. Нариси історії. - К., 1997. - С.160.

² [131] Україна: друга половина XX століття. Нариси історії. - К., 1997. - С.160.

хоча і прикрити русифікацію всієї системи освіти - від дитячих дошкільних закладів до університетів та інститутів, і в першу чергу педагогічних.

У м. Львові, зокрема, на початку 1956 р. діяло 67 шкіл, в яких навчалось 45588 учнів. Три польські школи відвідували 1534 учні (понад 511 учнів на одну школу), у 29 українських школах навчалось 16896 учнів (580) і в 35 російськомовних школах навчалось 27158 учнів (776) [132]¹. Витісненню української мови зі школи сприяла витончена політика щодо дошкільного виховання. З метою полегшення майбутньої русифікації та забезпечення контингентів для всезростаючої мережі російських шкіл та класів у двомовних школах органи народної освіти постійно збільшували кількість дошкільних закладів, що працювали російською мовою. Вже на 1958 рік російські дитячі садки у Дрогобицькій області складали 36 відсотків, у Львівській - 39 відсотків, у Чернівецькій - 56 відсотків від їх загальної кількості[133]². (Див. таблицю 2.2).

Таблиця 2.2

Області	Всього дитячих садків	З укр. мовою	З рос. мовою	З угорськ. мовою	З молдав. мовою
Волинська	43	36	7		
Дрогобицька	67	43	24		
Закарпатська	239	199	9	30	1
Львівська	116	70	46		
Ровенська	49	45	4		
Станіславська	65	55	10		
Тернопільська	55	50	5		
Чернівецька	55	25	31		
Всього	689	522	136	30	1

Всього ж на 1 серпня 1958 р. в Україні діяло 4204 дитячих садки, з них 1 з молдавською мовою виховання, 30 - угорською, 1764 - українською та 2409 - російською[134]³. В наступному ж 1959/1960 навчальному році російською

¹ [132] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 716, арк. 24.

² [133] ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 1233, арк. 171.

³ [134] Там же, оп. 73, спр. 729, арк. 192.

мовою проводилась виховна робота у 3151 дитячому садку [133]¹. Отже, база для російських шкіл поширюється. Зростає і кількісно мережа цих шкіл. Місцеві органи радянської влади з перших повоєнних років всіма засобами сприяли впровадженню в освітню систему російської мови. Всіляко заохочувалось відкриття російськомовних шкіл і наповнення їх учнями. Якщо у Львівській області, наприклад, у 1945/1946 навчальному році діяла 21 школа з російською мовою навчання, то вже наступного року їх стало 47 [135]². Російськомовною в 1946 році вже була кожна третя міська школа Дрогобиччини [136]³, а 1958/59 навчального року тільки 39,4 відсотка учнів м.Івано-Франківська відвідували україномовні школи. У м. Львові лише за один 1945 р. кількість російськомовних шкіл зросла з 24 до 29. Всього в Україні в 1950 р. працювало 2836 шкіл з російською мовою викладання, а в 1970 р. - вже діяло 5503 російські і ще 403 двомовні школи [56]⁴. Зростання кількості російськомовних шкіл та абсолютне збільшення відсотка учнів у них обумовлювалось новим законом про школу, ухваленим Верховною Радою УРСР 17 квітня 1959 р. За цим законом батькам надавалося право вирішувати, в школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей. Цим ніби демократичним законом відкривалися необмежені можливості русифікації освіти. Російськомовні школи набули особливого статусу щодо матеріально-технічного й фінансового забезпечення спочатку в містах, а згодом і в містечках та районних центрах, а з огляду на панівне становище російської мови у вищих навчальних закладах такі школи стали і престижними, так як перед їх випускниками відкривався кращий доступ до вузів. Школа виступала

¹ [133] Там же, оп. 31, спр. 1233, арк. 171.

² [135] Там же, оп. 73, спр. 450, арк. 1.

³ [136] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 426, арк. 42.

⁴ [56] Коляска І. Освіта в Радянській Україні. - Торонто, 1970. - С. 43-44.

дієвим інструментом русифікаторської політики комуністичної партії та радянської влади. Іншою вона бути не могла.

“Національна” за формою, соціалістична за змістом школа в західному регіоні республіки, як і всієї України, за всі роки радянської влади ніколи не була українською. Навпаки, побудована на засадах марксизму-ленінізму, з його класовим підходом до виховання і запереченням загальнонаціональних надбань духовного життя українського народу, школа в краї була дієвим важелем радянської політичної системи в справі так званого інтернаціонального виховання учнівської молоді, формування нової спільності людей - “єдиного радянського народу”. Місцеві органи влади, здійснюючи політику комуністичної партії, політично, матеріально й морально підтримували саме таке спрямування освітньої системи. Політичні ж аспекти становлення й розвитку освіти в краї відбивали всі складнощі суспільно-політичного життя.

Встановлення нової освітньої системи в західних областях УРСР привнесло в шкільництво і нову, далеку від традиційної і національної, зовнішню атрибутику, таку як портрети, герб, прапори, пісні, ідейно-політичне спрямування всієї навчальної та виховної роботи, літературу для читання та підручники, що не сприймалися відразу ні місцевими вчителями, ні учнівськими колективами. Учні продовжували дома читати старі батьківські підручники М.Грушевського, М.Возняка, І.Крип'якевича та інші, а в школі слухати уроки за програмами далекої від національних особливостей радянської школи.

Значного реформування зазнала і система вищої освіти в регіоні. На зміну науково-педагогічним традиціям європейських шкіл, до якої входили Львівський і Чернівецький університети, інші вищі навчальні заклади Львова, прийшла командна тоталітарна система, що не визнавала жодних контактів викладачів регіону з їхніми колегами в університетах Європи, а на кожну

наукову проблему вже були чітко визначені марксистсько-ленінські кліше, виходити за які не дозволялося. Головна увага партійних органів була звернена не на наукове, творче обличчя вченого, а на ідейно-політичне виховання кадрів інтелігенції і особливо професорсько-викладацького складу вузів[137]¹.

З метою уніфікації вищої школи в Україні і в західних її областях у тому числі, у 1947 р. вузи республіки були поділені на навчальні заклади республіканського і союзного підпорядкування, чим визначалося їх матеріально-технічне забезпечення, комплектування кадрами, науковою літературою, фінансування. До підпорядкування союзного були віднесені більшість університетів та стратегічно важливі вузи. Всі педагогічні інститути, зрозуміло, включалися до нижчої, республіканської категорії, що в значній мірі відбилося на умовах роботи педагогічних навчальних закладів, якості підготовки спеціалістів.

Партійне керівництво і органи місцевої влади західних областей України намагалися всіма засобами відмежувати суспільство, в першу чергу освіту як вищу, так і середню, від культури Заходу, переслідуючи та гостро критикуючи філологів - за преклоніння перед західноєвропейською літературою, істориків - за пропаганду поглядів М.Грушевського, юристів - за співпрацю з правниками західних держав.

З метою ізоляції науковців, учителів та учнів шкіл від впливу європейської культури були внесені суттєві корективи щодо видання перекладів творів світової художньої літератури. Так, якщо до 1948 р. в радянських умовах творів Й.В. Шиллера було видано лише 683 тис.

¹ [137] Див.: Герегова С., Марусик Т. Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х - перша половина 50-х рр. XX ст.) //Український історичний журнал. - 1997. - № 3. - С. 101.

примірників, Й.Ф. Гете - 590 тис., то комуніста А. Барбюса - 2075 тис. примірників [138]¹.

Протягом 1946-1950 рр. дитячої літератури російською мовою видано 215 млн. 828 тис. примірників, а всіма іншими мовами народів СРСР - 37 млн. 285 тис. Таким чином, російською мовою видавалось книжок майже в 5,8 раза більше, ніж всіма іншими. В 1946 р. художньої літератури українською мовою видано в СРСР -2375 тис. примірників, російською - 60 мільйонів, що чітко характеризувало кричущу несправедливість національної політики [138]². Не зважаючи навіть на таке співвідношення в друкованій продукції в Україні, московська “Литературная газета” 9 серпня 1952 р. бідкалася, що “в багатьох містах України в книгарнях і в бібліотеках сільських шкіл важко дістати твори російських письменників російською мовою” [139]³.

В той же час в західні області УРСР надходила значна кількість російськомовної друкованої продукції, і в першу чергу дитячих журналів та журналів для молоді, що не відповідало ні потребам російськомовних дітей, ні їх відсотку у загальній чисельності учнів. (Див. таблицю 2.3).

Таблиця 2.3

Розміщення тиражів журналу «Піонерія»
в західних областях УРСР на 1950 рік [101]⁴

Області	Українською мовою (шт.)	Російською мовою (шт.)
1. Волинська	1000	100
2. Дрогобицька	1000	100
3. Закарпатська	750	200
4. Львівська	1200	250
5. Ровенська	1000	100
6. Станіславська	1000	100

¹ [138] Бойко Ю. Книжкова продукція в СРСР 1917-1952 рр. //Розбудова держави (Денвер, США). - Ч.ІУ, зима 1954/55 рр. - С. 23.

² [138] Там же. - 25.

³ [139] Зінкевич О. Обличчям до школи в Україні //Смолоскип. - Париж. - Ч.2. - 1952. - С.1.

⁴ [101] ЦДАГО України, ф.7, оп. 6, спр. 1864, арк. 61.

7. Чернівецька	700	200
8. Тернопільська	1200	100
Всього	6850	1150

Таким чином, кожен шостий журнал, що читався дітьми шкільного віку в західних областях України, надходив сюди російською мовою.

Значне місце в активному функціонуванні всієї системи освіти в західних областях України відігравали бібліотеки. Любов і пошана до книги, до літератури української та і світової виховувалась і прививалась молоді тут ще з дошкільного віку. З відновленням радянської влади в регіоні партійні та культосвітні органи звернули увагу на бібліотечні фонди, що в більшості не задовольняли та і не могли задовольняти нове керівництво освіти та культури. Бібліотеки і читальні заборонених товариств «Рідна школа», «Просвіта» та ін. були заповнені європейською та українською науковою і художньою літературою, значну частину фондів складали книги іноземними мовами. Всі вони були визнані небезпечними для читання, підготовки та виховання молоді.

Виходячи з директив партії, в бібліотеках були проведені ревізії фондів, вилучена більша частина “ворожої” літератури, на місце котрої почалось завезення суспільно-політичної та художньої літератури зі східних областей України та Росії. Проте одночасно поновити всі фонди бібліотек було надзвичайно складно, а то і неможливо, адже, як відзначали спостерігачі, «книги в бібліотеки прибували одиницями, а вилучалися пачками» [140]¹.

Наприклад, в 1946 р. навіть у Ровенській обласній бібліотеці для дітей та юнацтва не було літератури, необхідної для вивчення шкільної програми - творів Л.Українки, П.Мирного, не вистачало творів Т.Шевченка, І.Франка [141]². Навіть книжки цілком відданих режимові письменників потрапляли до бібліотек

¹ [140] Сенкевич О. Из практики работы детских школьных библиотек //Борьба (Париж). - 1949. - № 34. - С.21.

² [141] ЦДАГО України, ф.1, оп. 75, спр. 79, арк. 276.

в обмеженій кількості. В Ужгородську окружну бібліотеку, наприклад, книга М.Островського “Як гартувалася сталь” поступила лише в одному примірнику[141]¹.

Політичні мотиви брали верх над фінансовими і в організації передплати бібліотеками газет та журналів. Львівська обласна бібліотека імені Я.Галана, наприклад, на 1960 р. передплачувала 4 примірники газети «Сибирские огни», а газети «Советская Украина» - лише 2. Усі московські і ленінградські журнали поступали до бібліотеки у п'яти примірниках, українські ж, у тому числі й львівський журнал «Жовтень» - у двох-трьох примірниках[142]². Дитячою бібліотекою Ленінського району м.Львова на 1962 р. було передплачено три примірники московської «Литературной газеты», два примірники газети «Литература и жизнь» (Москва), але жодного примірника республіканської газети «Літературна Україна» [143]³.

Несприйняття українством західних областей нової системи освіти з її прокомуністичним вихованням відбивалося і на читацькій активності учнівської молоді, вона значно знизилася. Характерною особливістю в роботі бібліотек західних областей України у повоєнний період був незначний відсоток видачі політичної та науково-популярної літератури. Так, в Бережанській районній бібліотеці Тернопільської області у липні 1946 р. було видано 647 книг, з яких лише 5 екземплярів з соціально-економічної літератури, 5 - з технічної, і 14 - з питань літератури та мистецтва [141]⁴.

Під постійним і особливим контролем партійних органів знаходилися бібліотеки вищих навчальних закладів. Після кількох чисток та перевірок

¹ [141] Там же, арк. 277.

² [142] Чернов П. Про видавничу політику в УРСР //Сучасність. - 1962. - №12. - С.120.

³ [143] Соловей Д. Про фальшиву самостійність //Вільна Україна. - 1962. - Ч.35-36. - С.57.

⁴ [141] ЦДАГО України, ф.1, оп. 75, спр. 79, арк. 279.

книжкових фондів, здійснених у перші повоєнні роки, у відповідності з постановою ЦК КП(б)У від 15 вересня 1947 р. “Про покращення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах”, розпочалася їх нова ревізія. Створені при вузах комісії заново рецензували підручники на предмет їх політичної благонадійності, вилучали літературу, що протирічила букві вище згаданої постанови. Ревізія книжкових фондів все ж виявила, що бібліотеки педагогічних вузів західних областей республіки ще “засмічені книжковою макулатурою. Серед так званих нерозроблених фондів багато політично шкідливої літератури знаходилось у Кременецькому вчительському та Львівському педагогічному інститутах” [144]¹. Зі смертю Й.Сталіна розпочинається нова ревізія книжкових фондів бібліотек республіки. Постановою політбюро ЦК КПУ від 4 квітня 1953 р. “Про перевірку книжкових фондів бібліотек республіки” Міністерство освіти УРСР зобов’язане було вжити негайних заходів до очистки діючих фондів від політично шкідливих і застарілих видань. Протягом квітня - червня 1953 р. органи цензури зобов’язані були піддати суцільній перевірці всі діючі книжні фонди бібліотек. В Україні перевірці було піддано понад 35 тисяч бібліотек, які ще до перевірки отримали зведений бібліографічний показчик застарілих видань до 1952 р. включно, обсягом 25 друкованих аркушів [145]². В результаті чистки бібліотеки освітніх закладів України були позбавлені значної кількості підручників, що потрапляли в розряд “політично шкідливих”, творів українських та зарубіжних письменників, наукової та художньої літератури, а молодь та учні шкіл - можливості ознайомитися з історичною спадщиною, досягненнями світової та української культури.

¹ [144] Там же, оп. 70, спр. 733, арк.100.

² [145] Там же, оп. 16, спр.73, арк. 31.

Український книжковий ринок уже в перші повоєнні роки заповнила політична та художня література, надіслана з Москви. Кількість цієї літератури, що надходила до магазинів «Укркнигокультторгу», перевищувала кількість книжок, що видавалась в усіх видавництвах України як мінімум у півтора рази, а кількість політичної літератури, виданої у Москві та відправленої в західні області України, у 2 рази перевищувала кількість книг, виданих в Україні. Ця цифра стосується і художньої літератури, і в першу чергу дитячої. (Див. таблицю 2.4).

Таблиця 2.4

Дані про одержану літературу з Москви і видавництв України
«Укркнигокультторгом» за 9 місяців 1946 р. [141]¹

Від кого отримано	Отримано з Москви		Отримано від видавництв України		Всього	
	Всього отримано	Відправлено в західні області України	Всього отримано	Відправлено в західні області України	Отримано	Відправлено в зах. обл. України
Політичної літератури	5240	1244	2408	699	7648	1943
Художньої літератури в т.ч. дитячої	1017	271	783	269	1800	540
	526	143	281	94	807	237
Підручників	1750	179	2272	559	4022	738

Значну кількість підручників, що їх направляли в школи західних областей України в другій половині 40-х років, становили підручники російською мовою, чим практично повністю забезпечувались школи з російською мовою викладання [146]². В той же час для шкіл з угорською мовою друкувалась і надходила мізерна доля необхідних посібників, а школи з

¹ [141] ЦДАГО України, ф.1, оп. 75, спр. 79, арк. 322.

² [146] Життя українців в СРСР //Календар «Просвіти» на 1954 рік. - Буенос-Айрес. - 1954. - С.55.

молдавською мовою викладання практично їх не отримували. (Див.таблицю 2.5).

Таблиця 2.5

Дані про доставку підручників у школи
західних областей України на 1946/1947 навч.рік [147]¹

Області	Підручники українською мовою (в тис. шт.)	Підручники російською мовою (в тис. шт.)	Підручники угорською мовою (в тис. шт.)
Львівська	341,7	49,5	
Ровенська	332,5	13,2	
Волинська	346,6	15,2	
Дрогобицька	241,3	20,8	
Станіславська	274,4	17,8	
Тернопільська	404,6	16,7	
Чернівецька	198,3	37,9	
Закарпатська	284,4	15,6	66
Ізмаїльська	81,3	181,	
Всього	2502,1	367,9	66

Таким чином, уже в перші повоєнні роки в регіоні були ліквідовані бібліотеки та читальні культурно-освітніх товариств, насамперед таких як «Рідна школа» та «Просвіта». У тісному контакті з освітніми закладами вони протягом багатьох десятиліть залишалися центрами збереження і пропаганди надбань духовної культури народу, осередками різноманітної освітньої роботи, національно-патріотичного виховання молоді.

Республіканські та місцеві органи влади в процесі реорганізації культурно-освітньої системи в краї спрямовували значні асигнування на створення в кожному населеному пункті клубів, бібліотек та інших закладів. Їх мережа невпинно зростала. На кінець досліджуваного періоду в західних областях України працювало 6364 клуби, будинки і палаци культури та 5692 масові бібліотеки [14]². Діяльність культурно-освітніх закладів спрямовувалась

¹ [147] ЦДАГО України, ф.1, оп. 16, спр. 32, арк. 151.

² [14] Торжество історичної справедливості. - С. 779.

партійними організаціями та перебувала під їх постійним контролем. Вона, як і робота педагогічних колективів шкіл, ґрунтувалася на політико-ідеологічних постулатах, істинність яких не знаходила підтвердження в реальному житті.

Проблеми, породжені ломкою традиційної для краю освітньо-виховної системи і впровадженням радянської системи, десятиліттями залишалися не розв'язаними, відбивалися на суспільно-політичному житті. Під впливом внутрішніх факторів загальнодержавного характеру (критика культу особи, згадувана записка Л.Берії щодо становища в західних областях України, викриття антипартійної групи Г.Маленкова, В.Молотова, Л.Кагановича, зміщення М.Хрущова та ін.), як і зовнішніх (діяльність українських зарубіжних організацій, посилення контактів українців УРСР і зарубіжної діаспори, події в Угорщині та Польщі і ін.), ці проблеми то загострювались, то затухали, але так і не були вирішені. Ми поділяємо думку І.Багряного, висловлену 1961 р.: «Характерне для сьогоднішніх настроїв в Україні глибоке масове усвідомлення ганебності й згубності кремлівської денаціоналізаційної політики та її єдинонеділимської спрямованості, і внутрішній протест, опір цьому» [148]¹. Це спостереження відомого українського політичного діяча та публіциста дало йому підстави для досить точної оцінки проблеми «краси людської душі» в СРСР, її перспектив. «Ця тема майже неосяжна і невичерпна в радянських умовах, на тлі понад сорокарічної практики реконструкції її, душі тієї, як неосяжним є море людських страждань мільйонів підекспериментних рабів, з душею пораненою і зіщуленою, як яблуко на морозі. - писав І.Багряний. - Що душа тая велика (душа мільйонів трудівників), це так, бо навіть і понадсорокарічні страждання та більшовицьке деформування її не згубили найліпших її людських рис. І не знищили перспективи її відродження, злету її,

¹ [148] Багряний Іван. Публіцистика. Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе. - К.: Смолоскип, 1996. - С. 693.

як фенікса, з попелу комуністичного зруйнованого та на вогні спаленого Вавилону» [148]¹. Початок такому злету людської душі уже в досліджуваний період поклали так звані дисиденти. «Наша юність і молодість, наше тодішнє життя, - писав М.Вінграновський, - мало подвійну сутність: одну офіційну, казенну, для вчителів та оцінок у школі, а другу - поза школою, там, де було життя справжнє, життя реальне. Коли ця подвійність була усвідомлена, стався бунт: піднялася наша справжня сутність і відкинула оту офіційну, фальшиву»[35]². Не у всіх школярів, юнаків та дівчат, у шістдесяті роки, як у М.Вінграновського, «стався бунт», але кількість тих, хто готовий був відкинути сутність офіційну, фальшиву, з року в рік зростала. Це було переконливим свідченням того, що радянська освітньо-навчальна система в регіоні, попри її значні досягнення, особливо кількісного характеру, виконати поставлені партійно-радянським режимом перед нею завдання, не виконала, та і виконати не могла.

Таким чином, розглянута нами на широкому історичному фоні проблема шкільництва в західноукраїнських землях, дає підстави для висновку, що кожен політичний режим, запроваджуваний в краї, спрямовував систему освіти, центральною ланкою в якій завжди виступала школа, на досягнення своїх геополітичних цілей. Так було за часів панування тут як австро-угорського, польського, румунського, чеського, так і радянського режимів. Їх шовіністична, асиміляторська політика гальмувала природний процес національного самовизначення українського етносу, консолідації його етнографічних груп в єдину націю. Лише проголошення незалежності України, її зміцнення як самостійної, демократичної й правової держави забезпечує належні умови для вільного духовного розвитку українського народу - громадян України всіх

¹ [148] Там же. - С. 699.

² [35] Цит. за: Баран Володимир. Україна 1950-1960-х рр. - С. 238.

національностей. Основний Закон України гарантує не тільки “всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України”, але й “вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України” [149]¹. Таким чином, Українська держава бере під свій захист право громадян всіх національностей навчати й виховувати своїх дітей в школах з рідною мовою викладання. Зміни, що сталися в розвитку шкільництва за роки незалежності України, характеризує мережа освітніх закладів 1995/96 навчального року. В Україні діяло 21443 загальноосвітніх шкіл, з них з українською мовою викладання - 15898, російською - 3016, молдавською - 11, румунською - 98, угорською - 63, польською - 3, англійською - 1, кримсько-татарською - 1, кількома мовами - 2352[150]². Така мережа освітніх шкіл, удосконалення якої продовжується, покликана забезпечити інтереси громадян України всіх національностей в отриманні освіти, основою якої має стати їх національна самобутність.

Система освіти звичайно відповідає соціально-економічному і політичному устроєві держави. Коли в суспільстві розгортається політична боротьба і державний устрій захитується, це відбивається і на системі освіти. З'являються спроби в той чи інший бік змінити її. Тому, плануючи розбудову освіти у вільній самостійній Українській державі, слід взяти до уваги соціально-політичний устрій, що існує в ній сьогодні. Крім того, щоб уникнути помилок у розбудові системи освіти, що можуть потім відбитися на подальшому розвитку нашого народу, треба використати досвід минулого і сучасного. Дуже велике значення для нас має досвід системи освіти України за часів

¹ [149] Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. -К. - 1996. - С. 7.

² [150] Мережа та контингенти загальноосвітніх навчально-виховних закладів України на початок 1995/96 навчального року. Статистичний бюлетень. - К.,1996. - С. 27.

царату і часів більшовицького панування. Ґрунтовний аналіз цього досвіду перш за все покаже нам великі хиби в організації системи освіти, що їх мусимо уникати. Багато позитивного у розв'язанні питань про систему освіти у вільній Українській державі може дати короткий, але плодovitий досвід організації української школи в період 1917-1923 рр., коли наш народ з великим ентузіазмом розбудовував свою національну культуру взагалі і національну школу зокрема, досвід організації українського шкільництва та української системи освіти в західноукраїнських землях в період австрійської, а згодом польської окупації. Крім того, цінним може виявитися також досвід систем освіти в країнах Західної Європи, в якому можна знайти багато позитивного і корисного, хоча, звичайно, не можна просто запозичати цей досвід і розвивати свою систему освіти за якимось західним зразком. Як ми зазначили вище, система освіти має відповідати перш за все соціально-політичному устроєві держави, а також психології народу та його національним традиціям. У всьому цьому український народ має свої відмінності, що відрізняють його від інших народів, тому створення сьогодні нової системи освіти в Україні потребує глибокого історичного аналізу проблеми, вивчення та узагальнення досвіду минулого українського шкільництва.

РОЗДІЛ III

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ: ІСТОРИЧНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

Світовий досвід свідчить, що характер і сутність системи освіти визначаються соціально-політичним ладом та економічними умовами життя того чи іншого суспільства. Виходячи із завдань, що стоять перед державою на кожному конкретному історичному етапі, її владні інститути намагаються змінювати й освітню систему, чи пристосовувати її до нових умов [151]¹.

У досліджуваній період визначальний вплив на суспільно-політичне життя краю, систему освіти в цілому, і загальноосвітню школу зокрема, мали такі фактори. По-перше, становлення цієї системи в західноукраїнському регіоні відбувалося в умовах величезних збитків, завданих усім сферам народного господарства СРСР у роки Другої світової війни. На долю УРСР випало 42 відсотки усіх матеріальних втрат Радянського Союзу у війні [152]². По-друге, розвиток загальноосвітньої школи обумовлювався розробленими комуністичною партією планами розгорнутого соціалістичного будівництва. По-третє, становлення і розвиток радянської системи освіти в регіоні проходили в умовах відкритого у перше повоєнне десятиріччя та прихованого надалі політичного протистояння. По-четверте, масові репресії органами влади місцевого населення, насильницька депортація багатьох десятків тисяч учасників і прихильників націоналістичного підпілля, священнослужителів та віруючих Української греко-католицької церкви, їх часткове повернення в рідні

¹ [151] Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. - Мюнхен, 1957. - С. 4.

² [152] Грицак Я. Нариси історії України. - К., 1996. - С. 267.

краї та повторне виселення. І, нарешті, у заклади освіти краю, як і в усі інші сфери життя, з перших днів визволення західноукраїнських областей від фашистських загарбників, почали вливатися вчительські кадри, направлені сюди з інших районів УРСР (СРСР), де середовище їхньої праці істотно відрізнялося від суспільно-політичних умов досліджуваного регіону.

Під дією цих факторів відбувалися, з одного боку, кількісні та якісні зрушення самої системи освіти, а з другого боку, змінювалося й саме суспільство, його освітня, професійна, соціальна й національна стратифікація, обумовлюючи, в свою чергу, трансформацію системи освіти й виховання.

Не підлягає сумніву, що ефективність діяльності загальноосвітньої школи безпосередньо залежала від розгорнутості мережі шкіл. То ж з перших днів звільнення західноукраїнських земель від німецько-фашистських окупантів відбудова зруйнованих в роки війни шкіл та пристосування під них приміщень іншого призначення виступає першочерговим завданням органів влади та громадськості. Розв'язання цього завдання ускладнювалось в регіоні, як і в країні в цілому, недостатнім державним бюджетним фінансуванням та браком матеріально-технічного забезпечення цих бюджетних асигнувань. Зокрема, на відбудову народного господарства УРСР за планами першої повоєнної п'ятирічки (1946-1950 рр.) спрямовувалось лише 19 відсотків всесоюзних капітальних вкладень, хоча збитки України, що їх вона зазнала в роки війни, складали 42 відсотки союзних [152]¹. За таких умов централізоване фінансування шкільного будівництва було вкрай обмеженим, здійснювалось воно переважно за рахунок промислових підпри-

¹ [152] Грицак Я. Нариси історії України. - К., 1996. - С. 237.

ємств, колгоспів та радгоспів, силами громадськості. У Чернівецькій області, наприклад, у 1949-1950 навчальному році за рахунок бюджету планувалося побудувати 4 школи, а методом «народної будови» - 18 [153]¹. Тобто, силою обставин турбота про школи перекладалася на громадськість. У червні 1946 р. у підготовці шкіл до нового навчального року взяли участь понад 108,5 тис. осіб. Вони відремонтували 778 шкіл, 965 квартир для вчителів. Того ж року силами громадськості було у згаданій вище Чернівецькій області відбудовано 683 школи, Закарпатській - понад 300 [29]². У цілому ж за 1946-1950 роки в західних областях УРСР було споруджено 969 нових шкіл. Однак значна кількість учнів навчалась у другу і навіть у третю зміни [29]³.

Такий режим роботи шкіл, поряд з іншими причинами, позбавляв учительські колективи можливості організувати повноцінний процес навчання, істотно впливав на якість знань. Відсоток учнів-другорічників зменшувався повільно. У 1946-1947 навчальному році серед усіх учнів відсоток другорічників становив 9,9, а в 1950/1951 навчальному році другорічники становили 7,7 відсотка учнів [29]⁴.

На вирішення проблеми переведення шкіл у одну зміну навчання були спрямовані сотні постанов республіканських, обласних, міських та районних органів партійно-радянської влади, організоване соціалістичне змагання районів та областей. Проте ці заходи, не підкріплені фінансово та матеріально-технічними засобами, не давали, та й не могли дати, сподіваних результатів. Наявна мережа шкіл не здатна була забезпечити однозмінної роботи. І на середину 50-х років майже 16 тис. шкіл в Україні (33,2 відсотка їх загальної кількості) працювали у дві і три зміни. У них навчалось 1 млн. 760

¹ [153] ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 2904, арк. 20.

² [29] Розквіт народної освіти в західних областях України. - С. 78.

³ [29] Там же.

⁴ [29] Там же. - С. 84.

тис. учнів [131]¹. Одночасно будівельні організації, не маючи належної бази та відповідного забезпечення робіт, не могли сповна використати навіть ті невеликі фонди, які виділялися державою на капітальне будівництво закладів освіти та культури. У 1952 р. в Україні залишилось не реалізованими 87 млн. 200 тис. карбованців. План будівництва шкіл того року не виконали 4 з 8 західних областей. Навіть на 11 лютого 1953 р. тут не розпочиналося будівництво шкіл за планом 1950 р. [153]²

Робота освітніх закладів краю ускладнювалась і відсутністю електричного освітлення. У цілому в Україні на початок 50-х років було електрифіковано 79 відсотків міських та лише 5 відсотків сільських шкіл. Попри те, що «електрифікація всієї країни» залишилась програмним завданням партії, плани електрифікації шкіл систематично не виконувались. Не змогла зарадити справі і нова хвиля «електрифікації» шкіл, що розгорнулася з початком 60-х років. Лише у Закарпатській області на 1965 р. залишились без електричного освітлення 138 шкіл з 745. Стан електрифікації шкіл в цілому по УРСР і в розрізі по кожній із західних областей відбиває таблиця 3.1 [154]³. (Дивіться Додаток А).

Як видно з наведеної таблиці на кінець досліджуваного періоду у західних областях України не мали електричного освітлення 1143 загальноосвітні школи, що становило третину всіх неелектрифікованих шкіл України.

На початок 60-х років у переведенні шкіл на однозмінну роботу були досягнуті позитивні зрушення. Ухвалена 4 травня 1958 р. спільна постанова

¹ [131] Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. - К.: Либідь, 1997. - С. 155.

² [153] ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 2904, арк. 1.

³ [154] Складено на підставі матеріалів ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 2668, арк. 84.

ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про хід виконання рішень ХІХ з'їзду КП України про ліквідацію двозмінного навчання в загальноосвітніх школах Української РСР», основні завдання якої були конкретизовані у постанові Ради Міністрів УРСР і Української республіканської ради профспілок (13 квітня 1959 р.) та в наказі міністра освіти УРСР (16 січня 1959 р.), визначила механізм реалізації рішень партійного з'їзду та вказала на джерела фінансування пов'язаних з цим робіт. Упродовж наступних років питання зміцнення та розширення матеріально-технічної бази шкіл і переведення їх на роботу в одну зміну неодноразово обговорювалось обласними, міськими та районними комітетами партії, виконками рад депутатів трудящих (від обласних до сільських), зборами трудових колективів. Ця проблема, як і багато інших радянської доби, стала «всенародною справою».

Обумовлене вкрай незначним щорічним державним бюджетним фінансуванням проблем школи, згадане рішення ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР, як і відповідні рішення місцевих партійно-радянських органів, мало насамперед політичний характер. У забезпеченні потреб загальноосвітньої школи, покликаної надати відповідну освіту дітям, акцент переносився з державних органів на трудові колективи промислових підприємств, колгоспів, радгоспів та ін. Випробуваними методами вирішення цієї «всенародної справи» ставали «суботники», «недільники», «місячники» допомоги школі, соціалістичне змагання за кращу і дієвішу організацію будівництва і ремонту шкіл, навчальних кабінетів та майстерень, оснащення їх відповідним приладдям.

У фондах державних архівів нами проаналізована величезна кількість матеріалів, які свідчать про те, як постійний тиск партійно-радянських органів на трудові колективи у справі залучення їх коштів на потреби школи засобами

масованої пропаганди перетворюється в «ентузіазм» трудящих. У західноукраїнському регіоні не було такої області, в якій би обласний комітет КПУ та виконком обласної ради депутатів трудящих не схвалював би «ініціативу» жителів якогось населеного пункту чи району, спрямовану на поліпшення матеріально-технічної бази школи або ж підготовки її до нового навчального року. Такі «ініціативи» мали бути підтримані жителями решти сіл, районів, міст, області.

У цій «всенародній справі» допомоги школі, як і в багатьох інших, не обходилося без притаманного періоду розгорнутого будівництва соціалізму, окомилування. У прагненні місцевих керівників різних рівнів виглядати не гірше від інших в турботі про школу траплялися і курйози. Наприклад, у звіті Тернопільського обласного відділу народної освіти за 1959-1960 навчальний рік вказувалось, що значний внесок у зміцнення матеріально-технічної бази шкіл зробили учнівські ремонтно-будівельні бригади. Кращими з них називались бригада Козівської середньої школи, яка виготовила 60 тис. штук цегли на місцевому заводі, побудувала окремих будинок для шкільних майстерень, та бригада Пробіжнянської середньої школи, яка побудувала двоповерхове приміщення на 10 класних кімнат. А в цілому, за згаданим звітом, члени учнівських ремонтно-будівельних бригад Тернопільської області за 1959 рік звели одне та відремонтували 65 шкільних приміщень, побудували 24 майстерні та добудували у діючих школах 51 класну кімнату^[155]¹. Не відставали у показниках щодо роботи учнівських ремонтно-будівельних бригад й інші області.

Та якби там не було, все ж на початок 60-х років матеріально-технічна база шкіл регіону розширилась і зміцніла. Зокрема, у Станіславській області,

¹ [155] Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО), ф.Р-18, оп. 2, спр. 222, арк. 16.

в одній із перших в Україні у 1960/1961 навчальному році всі загальноосвітні школи були переведені на роботу в одну зміну. Досягнуто це було за рахунок збільшення площ шкіл на 1150 класних кімнат, у тому числі 500 класних кімнат було побудовано і добудовано, а 650 - розташовано у пристосованих для цього адміністративних та господарських приміщеннях [156]¹. Значна робота спрямована на ліквідацію змінності в роботі шкіл була проведена і в Рівенській області. У 1957/1958 навчальному році тут із 961 школи заняття в одну зміну провадились лише в 345. Не вистачало 1984 класних кімнат. Тим часом протягом двох наступних років за рахунок державних фондів в області передбачалось побудувати лише 221 класну кімнату. То ж основне навантаження лягало на колгоспи і радгоспи. За постановою обкому КПУ та виконкому обласної Ради депутатів трудящих від 7 лютого 1958 р. колгоспи і радгоспи до 1960 р. мали завершити спорудження 92 шкільних приміщень на 476 класних кімнат та добудувати в діючих школах 1287 класних кімнат. Крім того, за рахунок промислових підприємств, колгоспів і радгоспів за той же час передбачалось обладнати в школах області 256 навчальних кабінетів та 105 майстерень [157]². Така ж робота провадилась й у Тернопільській, Волинській, Львівській, Чернівецькій та Закарпатській областях. Однак, не зважаючи на величезні зусилля трудових колективів, щорічні плани шкільного будівництва були для них непосильні.

Жорстке дотримання політичної лінії щодо джерел фінансування потреб школи, визначеної центральними партійними органами, на початок 60-х років забезпечило обладнання в освітніх закладах 5879 навчальних кабінетів та 4149 майстерень, що у свою чергу привело до значного скорочення

¹ [156] Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО), ф. Р-295, оп. 6, спр. 869, арк. 33.

² [157] Державний архів Рівенської області (далі ДАРО), ф. Р-2, оп.4, спр. 873, арк. 10-11.

двозмінності в роботі шкіл регіону [29]¹. У поданій нижче таблиці 3.2. наведено загальну кількість учнів станом на 1 жовтня 1962 р. у школах західних областей та кількість і відсоток тих з них, хто навчався в одну зміну[158]².

Таблиця 3.2

Дані щодо змінності навчання учнів загальноосвітніх шкіл УРСР станом на 1 жовтня 1962р.

Назва областей	Всього учнів (в тис.)	З них навчається в 1 зміну	%
Волинська	150	122	81,4
Закарпатська	181	163	89,9
Львівська	338	267	86,8
Ровенська	158	125	79,4
Івано-Франківська	180	180	100
Тернопільська	162	162	100
Чернівецька	128	115	90,2
Всього по УРСР	6,78 млн.	5,52 млн.	81,5

Узагальнюючі дані таблиці свідчать, що відсоток учнів, які навчалися в одну зміну, лише у Ровенській (79,4) і Волинській (81,4) областях був меншим від загального середнього по Україні (81,5), а у Івано-Франківській (до 1962 р. - Станіславській - *Авт.*) і Тернопільській областях всі школярі на той час навчалися в одну зміну. Наголошуємо: на той час, бо впровадження одинадцятирічного терміну навчання в середніх школах, а, отже, й збільшення учнівських контингентів у них, відразу ж поставило завдання створення додаткових учнівських місць, пошуку вкрай обмежених додаткових джерел фінансування.

Таким чином, здійснені партійно-радянськими органами в кінці 50-х - на початку 60-х років заходи організаційного, фінансового і матеріально-

¹ [29] Розквіт народної освіти в західних областях України. - С. 108.

² [158] Складено на підставі матеріалів ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 1939, арк. 287.

технічного характеру щодо ліквідації двозмінності в роботі загальноосвітніх шкіл, поставлені на порядок денний самим життям, несли переважно політичне навантаження. Не забезпечені фінансово і економічно, вони мали продемонструвати перед світом переваги радянської системи освіти, її стрімкий розвиток. Досягався ж цей «стрімкий» розвиток переважно за рахунок трудових колективів, робітників, селян, інтелігенції. Економічно знесилені промислові підприємства, колгоспи і радгоспи, машинно-тракторні (ремонтно-тракторні) станції та ін. при мізерній оплаті праці трудівників вимушені були спрямовувати значні кошти на утримання і розвиток шкіл. Особливо велике навантаження у такі ситуації лягало на сільських жителів. У сільській місцевості знаходилось близько 90 відсотків шкіл регіону [154]¹, прибутки ж утворених тут колективних господарств були надзвичайно низькими, а чимало з них взагалі не здатні були виплачувати заробіток селянам. У Славському районі Дрогобицької області (1961 р. була об'єднана із Львівською областю - *Авт.*), наприклад, восени 1953 р. без оплати трудові залишилися трудівники 7 колгоспів, у Мостиському - 5, у Старосамбірському районі - 11 колгоспів [159]². Подібні факти були непоодинокими і в інших областях. В умовах стійкого відлуння в краї наслідків голодомору в УРСР 1932-1933 рр. та голоду 1946-1947 рр., який відчували на собі й трудівники західних областей, сподівання на щире підтримку трудящими освітньої, та й не тільки освітньої, політики тоталітарного режиму були сумнівними. Це вимушений був визнати і перший секретар ЦК КПУ Л.Мельников. Виступаючи на нараді секретарів райкомів партії Дрогобицької області, він зазначив: «Бідність наших людей, низький культурний рівень є найкращим помічником націоналістів. Без перебільшення можна сказати, що

¹ [154] ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 2668, арк. 84.

² [159] Там же, оп. 24, спр. 2907, арк. 66.

бідність, котра мала місце в ряді колгоспів, посилювала позицію ворога»[154]¹. І хоч Л.Мельников говорив про «бідність, яка мала місце в ряді колгоспів», ця бідність була загальною і залишалась не подоланою аж до кінця досліджуваного періоду.

Таким чином, доходимо висновку, що в реалізації політичної лінії партійно-радянського режиму щодо культурно-освітнього будівництва, зміцнення матеріально-технічної бази школи держава, зважаючи на брак коштів, виступала лише посередником, а затрати на це будівництво здебільшого перекладались на трудові колективи. Тобто на освітянському полі вступали у протиріччя конкретні, вмотивовані політично, але не забезпечені економічно, завдання владних структур і такі ж конкретні, реальні і щоденні інтереси місцевого населення. Це протиріччя в умовах жорстокого ідеологічного пресингу партійно-радянських органів накладало свій відбиток і на ставленні громадськості та й опосередковано учнівської молоді до школи і навчання.

Протиріччя між інтересами держави і особи проявлялося, особливо в роки першого повоєнного п'ятиріччя і в підходах до професійно-технічної освіти, безпосередньо пов'язаної із загальноосвітньою школою. У західних областях, як і в цілому в УРСР, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 жовтня 1940р. «Про державні трудові резерви СРСР», організовувались училища і школи трьох типів: 1) ремісничі училища для підготовки кваліфікованих металістів, хіміків, шахтарів, нафтовиків, зв'язківців та ін.; 2) залізничні училища, які мали забезпечувати підготовку кваліфікованих робітничих кадрів для залізничного транспорту, зокрема помічників машиністів, слюсарів по ремонту паровозів і вагонів; 3) школи

¹ [154] ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 2668, арк. 78.

фабрично-заводського навчання для підготовки робітників масових професій середньої кваліфікації [29]¹.

Потреба в організації таких училищ та шкіл, у підготовці кадрів для відбудови та подальшого розвитку народногосподарського комплексу була очевидна. Однак, принципи формування учнівських контингентів таких училищ та шкіл суспільством не сприймалися. За тим же Указом Президії Верховної Ради СРСР Рада Народних Комісарів СРСР мала право щорічно мобілізувати в країні 800 тис. - 1 млн. юнаків і дівчат віком 14-15 років для навчання в ремісничих і залізничних училищах та віком 16-17 років (тут і вище підкреслення наше - *Авт.*) - у школах фабрично-заводського навчання (ФЗН). Тобто, як бачимо, йшлося про молодь шкільного віку. У будь-який час учень тієї чи іншої загальноосвітньої школи насильно міг бути позбавлений права навчання в ній і відправлений до ремісничого училища чи школи фабрично-заводського навчання. Розглядаючи питання становлення в краї системи професійно-технічної освіти в досліджуваній період, автори монографії «Розквіт народної освіти в західних областях України» обходять мовчанкою принципи комплектування навчальних закладів цієї освіти. Вони обмежуються твердженням, що у цьому зв'язку партійні організації західних областей «проводили велику роз'яснювальну роботу серед юнаків і дівчат, їхніх батьків та широкої громадськості, допомагали в створенні необхідної навчально-виховної бази для професійних шкіл та училищ» [29]². У цьому твердженні не виясненими залишились, принаймні, два питання. Чим викликала потреба в «роз'яснювальній роботі» парторганізацій? Як і кому могли допомогти партійні організації західних областей України у створенні необхідної бази професійно-технічних шкіл та училищ, адже знаходились вони не тільки в

¹ [29] Розквіт народної освіти в західних областях України. - С. 140.

² [29] Розквіт народної освіти в західних областях України. - С. 140.

західноукраїнському регіоні, а й Донбасі, Придніпров'ї та інших промислових районах. Отже, маємо черговий приклад того, як завжди, коли не співпадали інтереси держави і особи, причини цього неспівпадання шукали в «незадовільній роз'яснюючій роботі» партійних організацій.

З огляду на те, що професійна освіта в краї була нетрадиційною для українського населення, яке в більшості своїй було аграрним, забезпечити комплектування шкіл ФЗН чи ремісничих училищ органи народної освіти та партійні організації районів практично не могли. Не могли чекати й вияву впливу на молодь прикладу заохочування професійно-технічної освіти високою заробітною платою, чи на переконання молоді в престижності робітничих професій. То ж у більшості випадків при наборі молоді до ремісничих училищ і шкіл ФЗН застосовувався примус. У Винниківському районі Львівської області, наприклад, у 1945 р. до ремісничих училищ і шкіл ФЗН молодь «мобілізували» навіть без документів, у Магерівському та Івано-Франківському районах, за свідченням начальника Львівського обласного управління трудових резервів, «дали людей тільки в білизні». В Олеському районі тієї ж області «інструктор райради вирішив мобілізувати молодь до ФЗН своїми методами, приїхав, дав команду построїти молодь потрібного віку і наказав сідати в машини і повіз їх на станцію, не давши попрощатись з батьками» [85]¹. «Мобілізувавши» групу молоді в кількості 15 осіб, «голова Бродівської райради, не перевіривши їх, не пропустивши через медичну комісію, повів їх на станцію... Було встановлено те, що майже всі вони мали різні інфекційні захворювання з додатками загальної чесотки» [85]².

¹ [85] Культурне життя в Україні. Західні землі (Документи і матеріали) 1939-1953 рр. - К., 1995. - Т.1. - С. 252.

² [85] Там же. - С. 253.

Такі чи подібні «мобілізації» до училищ і шкіл професійно-технічної освіти, що творилися в західних областях, як і по всій Україні, викликали гостре невдоволення місцевого населення, підтримуване Організацією українських націоналістів та Українською повстанською армією, які нерідко відвойовували мобілізовану в такий спосіб молодь, а також поповнювалися за рахунок втікачів від таких «мобілізацій». Тому у наступні роки до цих акцій були залучені, крім партійних, радянських, комсомольських органів та управлінь трудових резервів, ще і районні військові комісаріати. У Львівській області до шкіл ФЗН вугільної і металургійної промисловості (м.Ворошиловград) за спущеним згори планом до 1 квітня 1948 р. необхідно було відібрати 3000 юнаків. Однак, на вказаний період було відправлено лише 1318 чол. Виконання плану по окремих районах характеризувалось так: Пустомитівський район - 22 відсотки, Яворівський - 13, Краківецький - 14, жодного юнака не відправлено з Брюховицького району. Значна кількість уже «мобілізованих» юнаків Ново-Яричівського, Ново-Милятинського та інших районів повтікали з пунктів відправки. У Рава-Руському районі передбачалося мобілізувати 130 чол. Районний військовий комісар направив виклики 200 юнакам. Майже всі вони прибули в райцентр, але коли дізналися про мету медичної комісії, то понад 100 з них втекли і переховувались. Львівський обком КПУ у зв'язку з таким станом справ відзначав: «В області має місце масове ухиляння молоді від мобілізації, як результат ворожої агітації з боку українських націоналістів і як наслідок відсталого психології місцевого населення». Обком партії вказував на «незадовільну» роботу щодо мобілізації юнаків до училищ та шкіл органів міліції, прокуратури та суду [85]¹.

¹ [85] Культурне життя в Україні. Західні землі (Документи і матеріали) 1939-1953 рр. - К., 1995. - Т.1. - С. 555-556.

Політика насильницької «професіоналізації», мобілізації молоді до училищ і шкіл при промислових підприємствах західноукраїнських міст, або вивіз місцевої молоді до таких навчальних закладів за межі регіону, а то й України, були прямим втручанням нової системи в освітні традиції краю. І хоч з початком 50-х років «мобілізації» та «призови», як форми комплектування закладів профтехосвіти, поступилися місцем відкритому добровільному набору учнів, вони викликали або відкритий спротив, або затаювання незадоволення в історичній пам'яті молоді, що в майбутньому стало одним з політичних мотивів дисиденства в Україні.

Форсовані, але не забезпечені державою економічно, темпи шкільного будівництва, насильницьке прискорення процесів урбанізації в регіоні, у тому числі й шляхом створення мережі навчальних закладів профтехосвіти та мобілізації до них юнаків і дівчат шкільного віку призводили до відчуження загальноосвітньої школи від суспільства, породжували байдужість батьків та дітей щодо ліквідації неписьменності і отримання обов'язкової семирічної (восьмирічної), а потім - і середньої освіти. Джерелами цієї байдужості були, з одного боку, соціальна і політична спрямованість навчання і виховання у загальноосвітній школі та, з іншого боку, незадовільний матеріальний стан більшості родин краю та сповідувані ними морально-політичні засади, що не співпадали із засадами соціалістичного будівництва. Це й стало однією з поважних причин того, що далеко не всі родини краю скористалися правом на загальнообов'язкову семирічну (з 1949 р.) і восьмирічну (з 1959 р.) освіту.

Перехід до обов'язкової восьмирічної освіти був визначений законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», прийнятим Верховною Радою УРСР 17 квітня 1959 р. «Готуючи молодь до життя, - читаємо в законі, - радянська

школа має виховувати у підростаючого покоління свідомість того, що кожна людина, живучи в комуністичному суспільстві, повинна вносити лепту своєю працею в будівництво і дальший розвиток цього суспільства. На школу покладається обов'язок готувати освічених людей, які добре знають основи наук і, разом з тим, здатні до систематичної фізичної праці, виховувати у молоді прагнення бути корисною суспільству, брати активну участь у виробництві матеріальних цінностей, потрібних для суспільства» [160]¹. У цьому законі, як і в марксистсько-ленінському вченні в цілому, комуністичне суспільство виступало міфологізованим ідеалом, заради наближення до якого мали самовіддано і жертовно працювати всі громадяни соціалістичного суспільства, привчаючись до цього ще в школі. Саме тому закон визнавав, що обов'язкове навчання «є найважливішим державним завданням, його здійснення повинно стояти в центрі уваги органів державної влади, громадських організацій і всіх батьків». Та не зважаючи на те, що обов'язкове навчання трактувалось законом як «найважливіше державне завдання», на батьків перекладався обов'язок «посилати дітей до школи і створювати умови (підреслення наше - *Авт.*) для нормального їх навчання» [160]².

Здійснення всеобучу дітей та ліквідація неписьменності і малописьменності населення регіону подавалися засобами ідеологічно-пропагандистської роботи як складові культурної революції, що йшла до свого завершення в Наддніпрянській Україні і лише розпочиналася в західних областях України. Ще на початку 1945 р. завідуючий відділом шкіл ЦК КПУ Г.Пінчук писав: «В західних областях (УРСР - *Авт.*) налічується коло мільйона неписьменних, а СРСР, дякуючи вчительству, перетворений в

¹ [160] Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник документів. В 2-х т. - К.: Держполітвидав УРСР, Т.2 (Червень 1941-1960 рр.), 1961. - С. 513.

² [160] Культурне будівництво в Українській РСР. - С. 514.

країну грамотних людей» [161]¹. Не заперечуючи величезної організаторської роботи партійних і радянських органів, значних, виходячи з можливостей країни повоєнного часу, фінансових затрат, спрямованих на вирішення цих питань, відзначимо, що успіхи у здійсненні цих складових культурної революції, як на сході, так і на заході України, були далекі від рекламованих. Про це свідчать дані про кількість неписьменного сільського населення УРСР на кінець 1951 р. (Див. таблицю 3.3) [162]².

Таблиця 3.3

Кількість неписьменних
у сільській місцевості УРСР на 1 січня 1952 р.

Області	Кількість неписьменних
Вінницька	48881
Волинська	36959
Ворошиловградська	10949
Дніпропетровська	10801
Дрогобицька	27309
Житомирська	47344
Закарпатська	10322
Запорізька	6632
Ізмаїльська	9909
Кам'янець-Подільська	25568
Київська	42344
Кіровоградська	19378
Львівська	10016
Миколаївська	8287
Одеська	26328
Полтавська	19810
Ровенська	25396
Сталінська	9560
Станіславська	44850
Сумська	16868
Тернопільська	27656
Харківська	17796
Херсонська	8689
Чернігівська	20481
Чернівецька	28785

¹ [161] Пінчук Г. До завдань учительства західних областей України //Радянська школа. - 1945. - № 1-2. - С. 10.

² [253] Складено на підставі матеріалів ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 1570, арк. 144-145.

Всього	560847
--------	--------

У сільській місцевості на той час нараховувалось 560847 неписьменних, з них 211293 (27,7 відсотка) припадало на західні області.

Переслідуючи політичні, пропагандистські цілі, партійні органи всіх рівнів нерідко видавали бажане у планованих соціалістичних перетвореннях за дійсне, вдавались до фальсифікації. Зокрема, ЦК КПУ у постанові від 11 квітня 1955 р. «Про стан та заходи дальшого поліпшення роботи органів Комітету державної безпеки в західних областях Української РСР» констатував: «Трудящі західних областей республіки під керівництвом партійних організацій за післявоєнні роки домоглися значних успіхів у розвитку промисловості, сільського господарства і культури... На основі неухильного розвитку соціалістичної економіки досягнуто значного піднесення матеріального добробуту, культурного рівня трудящих, ліквідовано неписьменність» (підкреслення наше - *Авт.*). Тим часом за даними Центрального статистичного управління УРСР в республіці на 1960 р. 587,5 тис. юнаків і дівчат віком 16-29 років не мали початкової освіти, а 38 тис. були неписьменними. У західних областях УРСР початкової освіти не мали 183 тис. чол., а 10,6 тис. чол. залишались неписьменними [163]¹.

Із значними труднощами здійснювались й закони про всеобуч, хоч республіканські партійно-радянські органи намагалися «не бачити» специфіки регіону. У повідомленні Державної планової комісії і статистичного управління Української РСР «Про підсумки виконання четвертого (першого післявоєнного) п'ятирічного плану Української РСР на 1946-1950 рр.», опублікованому газетою «Радянська Україна» від 5 липня 1951 р., зазначалось: «Сітка початкових, семирічних і середніх шкіл перевищила довоєнний

¹ [163] ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 1230, арк. 65.

рівень і в 1950 р. була більшою, ніж передбачено п'ятирічним планом». Здавалося б, логіка вимагає назвати статистичні дані щодо кількості шкіл та учнів у них на початок і кінець п'ятирічки. Та в тому-то й полягала особливість радянської статистики, що вона керувалася не логікою, а політикою, виводячи «потрібні» показники. Цю особливість спостерігаємо і в згаданому повідомленні: «Число учнів у школах, технікумах та інших середніх учбових закладах України збільшилося за п'ятиріччя на 2 млн. чоловік (тут і вище підкреслення наше - Авт.) і досягло в 1950 р. 7200 тис. чоловік» [164]¹. Тобто, кількість учнів у школах свідомо «розмивається» учнями технікумів та інших середніх учбових закладів. Тим часом труднощі в здійсненні загального обов'язкового навчання в регіоні обумовлювались і економічними (важкий матеріальний стан багатьох родин регіону) і політичними (репресії та депортація значної частини населення, бойкот радянської системи освіти) причинами. Звернемося у зв'язку з цим до статистичних даних. У 1940/1941 навчальному році школи західних областей УРСР (природно, без Закарпаття) відвідувало 1255,9 тис. дітей, у 1945/1946 - 820,6 тис. (на 435, тис. менше), у 1950/1951 - 1228,8 тис. (на 27,1 тис. менше, ніж у 1940/1941 навчальному році). Отже, у 1950/1951 навчальному році, навіть з урахуванням школярів Закарпатської області (а це 138,4 тис. учнів), контингент учнів шкіл західноукраїнського регіону був меншим від довоєнного на 27,1 тис. учнів[29]². Слід врахувати, що якась частина дітей шкільного віку у роки війни загинула або ж емігрувала разом з батьками до країн Заходу. Цілком ймовірно, що внаслідок відомого трансферу 1945-1947 рр. до Польщі виїхало більше дітей, ніж в'їхало в УРСР, хоч це вимагає додаткового аналізу. Однак, і з урахуванням навіть вказаних факторів, головними причинами такого стану із

¹ [164] Національні процеси в Україні. - Ч.2. - С. 428.

² [29] Розквіт народної освіти в західних областях України. - С.82.

залученням дітей до школи у 1950/1951 навчальному році у порівнянні з 1940/1941 навчальним роком є репресивна діяльність органів влади та ігнорування місцевим населенням радянської школи. При цьому враховуємо, що якщо серед виселених із західних областей України у 1940-1941 рр. 5588 осіб дітей було 834, то серед 171566 учасників і прихильників націоналістичного підпілля, виселених впродовж 1944-1952 рр., було 40247 дітей та підлітків. До цієї кількості слід віднести ще 330 дітей з-поміж 1145 куркулів, виселених з регіону у 1951 р. [35]¹. Крім цих категорій дітей, насильно позбавлених права на освіту, не відвідувала школу і значна частина дітей з тих родин, яких обминули репресії. У 1946/1947 навчальному році лише на Тернопільщині не відвідувало школу 1818 дітей, які мали навчатися у I-VII класах [29]².

Аналіз річних звітів районних, міських та обласних відділів народної освіти показує, що питання залучення дітей шкільного віку до навчання, збереження учнівських контингентів було предметом постійної уваги партійних та радянських органів. Воно обговорювалось на сесіях та засіданнях виконкомів Рад всіх рівнів, в партійних і комсомольських організаціях і трудових колективах, на батьківських зборах. У багатьох школах були утворені комсомольські та піонерські пости, які стежили за відвідуванням уроків учнями. Батьки, діти яких не відвідували школу, запрошувались на засідання виконкомів рад, правлінь колгоспів і дирекцій підприємств, на збори батьків, засідання педагогічних рад та батьківських комітетів шкіл. З цього питання причетними до справ школи інституціями ухвалювалося сотні постанов та рішень, схвалювались десятки ініціатив. Та дівість таких

¹ [35] Див.: Баран Володимир. Україна 1950-1960-х рр. - С. 410-411.

² [29] Розквіт народної освіти в західних областях України. - С. 88.

постанов і рішень, зважаючи на рік та обставини їхньої ухвали, була мізерною. Просякнуті формалізмом, вони й ширили формалізм.

Зупинимось, для прикладу, на постанові Тернопільського обкому КПУ та виконкому обласної ради депутатів трудящих від 16 вересня 1961 р. «Про ініціативу партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій Збараського району в справі здійснення загального восьмирічного навчання». Звернемо увагу, що спонукальним мотивом до такої «ініціативи» стало скликання чергового, на цей раз XXII, з'їзду КПРС, а «гідна» зустріч партійних з'їздів традиційно розцінювалась, насамперед партійною пропагандою, як «патріотичний обов'язок» всього радянського народу. Проявом такого «обов'язку» і стала згадана ініціатива. У постанові зазначається: «Готуючись гідно зустріти XXII з'їзд КПРС, партійні, радянські, профспілкові, комсомольські організації і педагогічні колективи шкіл Збараського району взяли на себе зобов'язання - повністю забезпечити в районі загальне обов'язкове восьмирічне навчання всіх дітей віком від 7 до 16 років. Цей патріотичний почин Збараського району має велике значення в справі покращення навчально-виховної роботи в школах і охоплення навчанням всіх без винятку дітей» [165]¹. Звернемо увагу й на те, що постанова обкому і облвиконкому ухвалена 16 вересня, тобто за місяць до відкриття з'їзду партії. При очевидній марності сподівань на вирішення проблеми всеобучу впродовж місяця, обком КПУ та виконком обласної ради схвалюють «цінний почин трудящих» Збараського району і зобов'язують райкоми партії і виконкоми районних рад, популяризуючи його, добитися підтримки в усіх районах області [165]².

¹ [165] ДАТО, ф.Р-1833, оп.7, спр. 476, арк. 87.

² [165] ДАТО, ф.Р-1833, оп.7, спр. 476, арк. 87.

Згаданими постановами і рішеннями різних інстанцій різних рівнів передбачались заходи щодо всеобучу, визначались терміни їх виконання. Проте в них годі було й шукати причини труднощів у здійсненні всеобучу. Лише в поодиноких матеріалах до таких постанов і рішень ці причини простежуються опосередковано. Наприклад, у звіті Ровенського обласного відділу народної освіти за 1956/1957 р., ніби між іншим вказується, що вчителі Великомідської середньої школи Степанського району часто відвідували родини, діти з яких не відвідували школу, а дирекція школи надала таким родинам допомогу дитячим одягом та взуттям [166]¹. Тим часом саме бідність селян, принаймні до кінця 50-х років, та атмосфера репресій залишались головними причинами невідвідування школи багатьма дітьми. Ще і в 1952/1953 навчальному році у Волинській області поза школою залишалось 7700 дітей, у Дрогобицькій - 5000, у Львівській - 12000 [167]².

У 1955 р. в цілому по УРСР не навчалось 55567 дітей шкільного віку, у тому числі, як видно з таблиці 3.4 [167]³, в західноукраїнських областях не навчалось 16904 дітей.

Таблиця 3.4

Кількість дітей, не охоплених навчанням
у західних областях УРСР на 1955 рік

Області	Кількість дітей, не охоплених навчанням
Волинська	2599

¹ [166] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2146, арк. 6.

² [167] ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 45, арк. 135.

³ [167] Складено на підставі матеріалів ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 45, арк. 135.

Дрогобицька	1148
Закарпатська	1566
Львівська	2044
Ровенська	3270
Станіславська	2650
Тернопільська	1622
Чернівецька	2005
Всього	16904

Отже, того року понад 30 відсотків всіх дітей УРСР, не охоплених навчанням, припадало на західні області, хоч доля їх населення в загальній кількості жителів України становила лише близько 19 відсотків [168]¹.

Невиконання законів про загальну семирічну (восьмирічну) освіту обумовлювалось не тільки тим, що не всі діти, в силу відзначених вище причин, залучались до школи, а й значним відсотком тих учнів, які навчалися. Впродовж 1955/1956 навчального року, наприклад, навчання в школах УРСР припинили 323,3 тис. учнів, або 6,1 відсотка. Ще більшим був цей відсоток у школах західних областей. У Тернопільській області він складав 6,6, а в Дрогобицькій - 6,9 відсотка [169]². Залишали навчання, насамперед, другорічники. Якщо за підсумками 1946/1947 навчального року на повторний рік навчання у тих же класах було залишено 9,9 відсотка всіх школярів регіону, то за підсумками 1950/1951 навчального року - 7,7 відсотка [29]³. Навіть у 1957/1958 навчальному році на другий рік було залишено у Волинській області 5,1 тис. учнів, Дрогобицькій - 6,7, Львівській - 8,1, Станіславській - 8,3, Тернопільській - 5,1 тис. учнів, а всього по названих областях було 33,3 тис. другорічників [170]⁴. Причини другорічництва були різними і пояснювалися вони негараздами організаційного, економічного,

¹ [168] Див.: Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. - К.: Державне статистичне вид-во, 1957. - С. 7-8.

² [169] ДАРО, ф.Р-2, оп.4, спр. 734, арк. 54.

³ [29] Розквіт народної освіти в західних областях України. - С. 84.

⁴ [170] ЦДАВО України, ф.166, оп. 15, спр. 2349, арк. 125.

політичного та педагогічного характеру. Проте разом з другорічніцтвом та спричиненим цим явищем відсівом учнів зі школи, виконання законів про всеобуч гальмувалося незадовільною роботою по залученню дітей до навчання, нездатністю держави забезпечити належний матеріально-технічний рівень школи та відповідний матеріальний стан як учнів, так і вчителів. Тому й завдання по всеобучу із року в рік не виконувались, до того ж, впродовж всього досліджуваного періоду західні області УРСР мали показники, значно нижчі, ніж в цілому по республіці. Якщо в УРСР у 1956/1957 навчальному році в цілому навчалось 98,3 відсотка дітей шкільного віку, то в Дрогобицькій області - 96,4, Ровенській - 96,0, а в Тернопільській - 94,3 відсотка. У 5-7 класах того ж року у Станіславській області навчалось 94,6 відсотка дітей, у Ровенській - 94,1. У Дрогобицькій області до першого класу школи тоді пішло 16 тис. дітей з 17 тис. (94,1 відсотка) , а в Тернопільській - 20,2 тис. з 25,4 тис., тобто 79,5 відсотка [169]¹.

Проблеми, що впродовж багатьох років накопичувалися в загальноосвітній школі, у тому числі і у зв'язку з неповним виконанням законів про загальне обов'язкове навчання та з ліквідацією неписьменності і малописьменності, спричинили зниження загального рівня освіти населення країни, що загрожувало престижності радянської системи освіти та політичної системи СРСР в цілому. То ж недоліки в роботі загальноосвітньої стаціонарної денної школи покликані були ліквідувати заочні та вечірні (змінні) школи робітничої і сільської молоді. Такі школи, в яких молодь без відриву від виробництва підвищувала свій освітній рівень, знайшли поширення і в західноукраїнському регіоні. У 1949 р. у Львові було відкрито міжобласну заочну середню школу, яка через свої консультаційні пункти

¹ [169] ДАРО, ф. Р-2, оп.4, спр. 734, арк. 53.

обслуговувала усіх учнів західних областей України, а з 1954 р. в кожній області були створені свої заочні школи [29]¹. Розширювалася й мережа вечірніх шкіл працюючої молоді. Якщо, для прикладу, у 1951/1952 навчальному році в цілому по Україні працювало 772 школи (2 початкові, 76 семирічних і 693 середніх), то в 1954/1955 навчальному році їх стало вже 1199 (3 початкові, 40 семирічних і 1156 середніх). Кількість учнів у них зросла до 244348 [27]².

Розширення мережі вечірніх та заочних шкіл працюючої молоді радянськими суспільствознавцями трактувалося однозначно як прояв піклування партії про піднесення освітнього рівня населення країни. І для такої оцінки, з огляду на значні фінансові затрати держави на їх утримання, справді були підстави. Водночас не слід закривати очі й на те, що за розширенням мережі вечірніх і заочних шкіл крилися недоліки денної школи, її нездатності виконувати покладені на неї функції, у тому числі й щодо загальної обов'язкової освіти. Тим часом всіма засобами ідеологічного впливу на маси, через художню літературу, кіномистецтво (згадаймо хоча б кінострічку М.Хуциєва «Весна на Зарічній вулиці» Одеської кіностудії), громадськості нав'язувалась думка про перспективність саме вечірньої й заочної освіти молоді. У трудових колективах заводився облік юнаків і дівчат, які не мали відповідної освіти, з них формувалися класи і школи робітничої і сільської молоді. Їх роботою опікувалися партійні, радянські, профспілкові, комсомольські та господарські органи. Проте досягнути бажаного в організації повноцінного навчального процесу в таких школах не вдавалося. Постійними їхніми супутниками були формальне комплектування, незадовільне

¹ [29] Розквіт народної освіти в західних областях України. - С. 81.

² [27] Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959-1968 гг.) . - С. 49.

відвідування учнями занять, низький рівень знань та постійний відсів учнів. У Дрогобицькій області, наприклад, впродовж 1956/1957 навчального року заняття в школах працюючої молоді залишило 1670 юнаків і дівчат. В Самбірській школі робітничої молоді, зокрема, припинили навчання 135 учнів з 322. У Судово-Вишнянському районі школи сільської молоді покинуло 80 відсотків учнів, Журавнівському - 45, Мостиському - 44, Старо-Самбірському - 36 відсотків учнів [171]¹.

Можна сміливо твердити, що в справі організації вечірньої і заочної освіти більш-менш успішно вирішувалося питання обліку працюючої молоді, яка не мала відповідної освіти. За даними відділів кадрів підприємств, установ та організацій не складало особливих труднощів накреслити районні та обласні плани навчання юнаків та дівчат без відриву від виробництва. Проте з року в рік вони не виконувались. На 1955/1956 навчальний рік у Тернопільській області, наприклад, планувалося залучити до шкіл сільської молоді 7 тис. юнаків і дівчат, фактично ж навчальний рік розпочало на 3055 чол. менше від плану - 3945 учнів. Звернемо увагу, що з них до I-IV класів тоді було зараховано 63 учні і до V-VII класів - 3882. Тобто, йдеться не про учнів VIII-X, а I-VII класів, про ту молодь, яка згідно із законом про загальну обов'язкову семирічну освіту мала отримати її у денних загальноосвітніх школах [172]².

Не зважаючи на величезну кількість постанов, заходів, ініціатив партійних, радянських, профспілкових, комсомольських і господарських органів та організацій, спрямованих на покращення роботи шкіл працюючої молоді, їх ефективність була вкрай низькою. Незадовільне відвідування занять, відсів учнів впродовж навчальних років призводили до закриття класів

¹ [171] ЦДАВО України, ф.166, оп. 15, спр. 2351, арк. 273, 287.

² [172] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1949, арк. 4.

та шкіл працюючої молоді. Ті ж з учнів, які «дотягували» до екзаменів, показували низькі знання. Причому далеко не однаковим був рівень успішності працюючої молоді по областях. Візьмемо для прикладу заочні і вечірні (змінні) школи Дрогобицької, Волинської і Станіславської областей. Успішність учнів заочних шкіл у згаданих областях становила за 1956/1957 навчальний рік 70-72 відсотки. У школах робітничої молоді вона становила: Волинська область - 89,7 відсотка, Станіславська - 85,3, Дрогобицька - 73,0 відсотка, по школах сільської молоді - відповідно 88,5, 85,2 і 71,0 відсотка [173]¹. Як показує аналіз, різниця в рівні успішності учнів шкіл працюючої молоді Дрогобицької і Волинської областей складає 16,7 відсотка у школах робітничої молоді і 17,5 відсотка - сільської. За однакових соціально-економічних, політичних і освітніх умов у згаданих областях така різниця в рівні успішності учнів видається не обгрунтованою, значно завищеною. Така ж разюча різниця в рівні знань учнів працюючої молоді спостерігається, як свідчить таблиця 3.5, і за підсумками 1957/1958 навчального року [174]².

Таблиця 3.5.

Успішність учнів шкіл працюючої молоді у відсотках
за 1957/1958 навчальний рік

Області	Школи робітничої молоді	Школи сільської молоді	Заочні школи
Волинська	89,2	87,7	78,7
Дрогобицька	83,3	87,9	39,6
Львівська	80,6	85,7	74,4
Ровенська	87,0	91,5	93,6
Станіславська	82,7	79,1	44,4
Тернопільська	85,7	83,3	69,5
по УРСР	87,0	84,5	63,7

¹ [173] ДАВО, ф. Р-59, оп. 11, спр. 225, арк. 116-117; ДАІФО, ф.Р-3, оп. 2, спр. 498, арк. 135.

² [174] Складено на підставі матеріалів ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр. 128,129,130.

Заочне і вечірнє навчання в силу організаційно-матеріального, економічного і методичного незабезпечення його і не могло бути ефективним. Та головною причиною цієї неефективності, безумовно, була відсутність у молоді мотивації до навчання, намагання ж партійно-радянських органів викликати цю мотивацію міфологізованими закликами та посиленням «роз'яснюючої» роботи відгуку в серцях юнаків і дівчат не знаходили.

Не зарадив справі і згаданий уже закон Верховної Ради УРСР від 17 квітня 1959 р., яким вводилось загальне обов'язкове восьмирічне, замість семирічного, навчання. Визнавши, що головним недоліком загальноосвітньої школи «... є певний відрив навчання від життя, недостатня підготовленість тих, хто закінчує школи, до практичної діяльності» [160]¹ (зазначимо між іншим, що це був один з небагатьох «недоліків» школи, який визнавався режимом і відзначався чи не кожним партійним з'їздом часів соціалістичного, розгорнутого соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР - *Авт.*), закон орієнтував восьмирічну школу на виховання в учнів любові до праці і готовності до суспільно-корисної діяльності. Встановлювалося, що «повна середня освіта молоді, починаючи з 15-16-річного віку, здійснюється на основі поєднання навчання з продуктивною працею з тим, щоб вся молодь у цьому віці включалася в суспільно-корисну працю» (тут і вище підкреслення наше - *Авт.*). Одним з головних джерел отримання повної середньої освіти молоддю закон якраз і визначав школи робітничої і сільської молоді, заочні школи та екстернат.

¹ [160] Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. - Т.2, - С. 512.

Така спрямованість освітньої системи СРСР була тупиковою, вела її до кризи. Про це переконливо свідчать дані про рівень освіти молоді України віком 16-29 років на 1960 р. (Див. таблицю 3.6) [175]¹.

Таблиця 3.6

Дані про освіту молоді УРСР віком від 16 до 29 р. на 1960 р.

Області	Всього молоді (в тис.)	В тому числі мають освіту				
		семи-річну	неповну семи-річну	початкову	не мають початкової	
					письменні	неписьменні
Волинська	226	67	14	70	22	0,9
Закарпатська	224	74	15	55	29	1,2
Львівська	537	173	39	128	26	3,4
Ровенська	241	68	17	76	38	1
Станіславська	272	89	18	82	29	1,9
Тернопільська	258	96	15	73	19	0,9
Чернівецька	195	69	15	50	20	1,3
Всього по західних областях	1953	636	133	534	183	10,6
Всього по УРСР	10506	3640	780	2326	587	38

Таким чином, у 1960 р. з 10 млн. 506 тис. юнаків і дівчат України вказаного віку освіту вищу за 7 класів, тобто за 8,9 чи 10 класів, мали лише 3 млн. 135 тис. чоловік, або менше 30 відсотків (29,8). У західних областях УРСР, як видно з таблиці, цей показник був ще нижчий - 24 відсотки (з 1 млн. 953 тис. чол. освіту вищу за 7 класів мало 1 млн. 486 тис. чол.). До того ж у 1959/1960 навчальному році 63 тис. дітей та підлітків України віком 7-15 років, за офіційною статистикою, не було охоплено навчанням [175]², а відсів учнів зі шкіл працюючої молоді складав у середньому 30 відсотків [176]³.

¹ [175] Складено на підставі матеріалів ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 1468, арк. 112.

² [175] ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 1468, арк. 209.

³ [176] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2942, арк. 255.

Вечірня (змінна) та заочна школа працюючої молоді як один з головних шляхів здобуття молоддю повної середньої освіти, визначений законом про школу 1959 р., поступово витісняла денну середню школу. Проблеми організаційного, сутнісного та методологічного характеру, що постійно супроводжували вечірні й заочні школи, попри вимоги постанови Ради Міністрів СРСР «Про встановлення скороченого робочого дня чи робочого тижня для осіб, які успішно навчаються без відриву від виробництва в школах робітничої і сільської молоді (змінних і сезонних) і заочних загальноосвітніх школах» від 5 листопада 1959 р., знижували загальний освітній рівень населення, закривали перед молоддю шлях до вищої освіти. Впродовж 1959-1964 рр. кількість учнів у школах працюючої молоді зросла більше ніж у 3 рази. Відповідно зростала і кількість випускників таких шкіл. У 1963/1964 навчальному році атестати за школи працюючої молоді отримало 240,7 тис. юнаків і дівчат проти 64 тис. у 1958/1959 навчальному році. За той же час кількість випускників денних загальноосвітніх шкіл скоротилася майже на 63 тис. чол., з 240 тис. чол. до 177,1 тис.[177]¹. Кількісні зміни в контингентах учнів шкіл України за 1958/1959 - 1963/1964 навчальні роки представлені в таблиці 3.7[177]².

Таблиця 3.7
Контингенти учнів у школах УРСР 1958-1964 рр.

Всього учнів	1958/1959 навчальний рік		1963/1964 навчальний рік	
	в тис. чол.	відсоток	в тис.чол.	відсоток
у денних середніх школах	761,1	74,5	769,7	48,5
у вечірніх (змінних) і заочних школах	261,2	25,5	819,3	51,5

¹ [177] ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 2397, арк. 43.

² [177] Складено на підставі матеріалів ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 2397, арк. 42-44.

Належить вказати, що далеко не всі учні шкіл працюючої молоді, з огляду на в середньому 30-ти відсотковий щорічний їх відсів з шкіл, закінчували навчання. Крім того, спрямування 15-річної молоді на виробництво, де ніхто не рахувався з особливостями фізіологічного розвитку підлітків, призводило до підриву їхнього здоров'я, а часто і моральної деградації, ускладнювало шлях до здобуття ними середньої, а тим більше вищої освіти. Все це свідчило про назрівання кризи освітньої системи СРСР.

Однак, при всій важливості для функціонування радянської освітньої системи проблем її матеріально-технічного забезпечення, взаємовпливу загальноосвітньої, середньої спеціальної і вищої школи, діяльності шкіл працюючої молоді (вечірніх, змінних, заочних), серцевину цієї системи складала загальноосвітня школа. Зміни в її структурі, спрямованості навчально-виховного процесу мали безпосередній вихід і на роботу шкіл працюючої молоді, і на середню спеціальну та вищу школу, і безпосередньо на виробництво, і на загальний рівень освіти населення, і, нарешті, на суспільно-політичне життя країни. Тим часом, чимало проблем економічного, політичного й культурного розвитку радянського суспільства, принаймі в перше повоєнне десятиріччя, вирішувалось за рахунок нехтування основоположних принципів діяльності загальноосвітньої школи, її громадянського покликання. І справді, перекладаючи турботу про матеріально-технічну базу школи на трудові колективи, тобто на родини учнів, допускаючи свавілля в професіоналізації юнаків і дівчат, коли в будь-який час школярів без їх згоди направляли до училищ чи шкіл ФЗН, партійно-радянські органи тим самим знецінювали суспільну роль загальноосвітньої школи. Підпрядкована інтересам держави, така школа позбавляла учнів можливості самореалізації, свідомого вибору свого життєвого шляху.

Проблеми, що накопичувались в загальноосвітній школі і навколо неї, за весь повоєнний період, обговорювались XIX з'їздом КПРС у жовтні 1952 р. «З метою дальшого піднесення соціалістичного виховного значення загальноосвітньої школи і забезпечення учням, які закінчують середню школу, умов для вільного вибору професій, - вказувалось у рішеннях з'їзду, - приступити до здійснення політехнічного навчання в середній школі і провести заходи, необхідні для переходу до загального політехнічного навчання» [178]¹. Це політичне рішення, потрактоване науковцями - педагогами та пропагандистським апаратом як черговий прояв турботи партії про піднесення ефективності навчально-виховного процесу, наближення його до життя, відкрило можливості подальшого «удосконалення» діяльності школи. Уже з 1954/1955 навчального року в школах України вводиться виробниче навчання.

Базою для класів з виробничим навчанням стали промислові підприємства, МТС, радгоспи, шкільні навчальні майстерні та дослідні ділянки. Розпорядженням від 16 травня 1955 р. Рада Міністрів СРСР дозволила промисловим і сільськогосподарським підприємствам безплатно передавати школам обладнання, яке не використовувалось у виробництві, але придатне для навчальних цілей. У Львівській області, наприклад, було передано школам 155 автомашин, 92 токарних і фрезерних, 44 свердлильних та 177 столярних верстатів, 30 токарних верстатів по обробці деревини, 25 тракторів, 37 різних сільськогосподарських машин, 68 двигунів внутрішнього згорання, 96 електромоторів. Школам Ровенщини тоді ж було передано 60 автомобілів, 8 тракторів, 15 мотоциклів, 148 наборів інструментів для обробки

¹ [178] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - К.: Держполітвидав УРСР, 1954. - ч.3. - С. 540.

дерева та 145 - металу. Значну кількість обладнання для навчальних класів та майстерень отримали школи й інших західних областей [29]¹.

Створювана таким чином база для «політехнізації» школи вимагала внесення змін у шкільні навчальні плани і програми. У 1954/1955 навчальному році в загальноосвітніх школах вводяться нові предмети: ручна праця для учнів I-IV класів та практичні заняття у шкільних майстернях і на навчально-дослідних ділянках для учнів V-VIII класів. Для старшокласників вводилися практикуми з машинознавства, електротехніки і сільського господарства [29]².

Спрямування діяльності школи на потреби промисловості і сільського господарства вимагало науково-педагогічного обґрунтування. Для роботи над цим питанням були залучені провідні спеціалісти науково-дослідних інститутів, кафедр педагогіки університетів та педінститутів СРСР. Виходячи з особливої актуальності завдань підготовки молоді до праці в сільському господарстві в Україні, їх розробка стояла на порядку денному парткомів більшості наукових педагогічних установ. Визначення теоретико-методологічних основ політехнізації школи стало одним з головних наукових напрямків Українського науково-дослідного інституту педагогіки і розглядалося як вирішення «проблеми зв'язку сільської школи з колгоспним виробництвом» [179]³.

Введення виробничого навчання одразу ж показало значні труднощі та суперечності ранньої професіоналізації. Проте вони не завжди враховувались науковцями, а швидше навпаки, виробниче навчання, яке у багатьох випадках відсувало орієнтацію на політехнічну освіту, вони почали розглядати як одну з кращих форм політехнічного навчання.

¹ [29] Розквіт народної освіти в західних областях України. - С. 87; ЦДАВО України, ф.166, оп. 15, спр. 2146, арк. 171.

² [29] Розквіт народної освіти в західних областях України. - С. 88.

³ [179] ЦДАГО України, ф.7, оп. 13, спр. 820, арк. 96.

З метою офіційного утвердження цієї думки у червні 1956 р. була скликана республіканська наукова конференція з питань політехнічного навчання в школах УРСР, у роботі якої взяли участь широкі кола працівників народної освіти, науковців, представників вузів, а також заводів і фабрик, колгоспів та радгоспів.

Учасники конференції обмежились, головним чином, обміном інформацією про хід виробничого навчання, про труднощі, перешкоди та шляхи їх подолання, а представники промисловості та сільського господарства зрозуміли, що головне їхнє завдання - надавати всебічну допомогу школі у подальшому впровадженні виробничого навчання. Питання ж про його зміст та місце в системі політехнічної освіти залишилось нез'ясованим. Фактично ставився знак рівності між виробничим навчанням і політехнізмом. Не враховувалось те, що в процесі такого навчання учні не ознайомлювалися з іншими професіями, що школи іноді обирали спеціальності, опанування якими практично не давало політехнічних знань[180]¹.

Щоправда, у пресі, на педагогічних радах шкіл та вчених радах вузів іноді лунали голоси про суттєві помилки у запровадженні виробничого навчання (С.Х.Чавдаров, М.М.Грищенко, А.І.Зільберштейн) [181]², про монотехнічну природу існуючої системи, про необхідність відмовитися від ранньої вузької спеціалізації учнів загальноосвітніх шкіл на користь широкого практичного ознайомлення їх з виробничим оточенням школи, залучення молоді до продуктивної праці на підприємствах району. Проте ці

¹ [180] Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967 рр.) . - К., 1967. - С.335.

² [181] Див.: Чавдаров С.Х., Грищенко М.М. Невідкладні завдання педагогічної науки //Радянська школа. - 1956. - № 9; Зільберштейн А.І. Цілеспрямовано вивчати і узагальнювати досвід виробничого навчання //Радянська школа. - 1957. - № 5.

застереження мало впливали на педагогічну теорію і практику, які прямували у руслі партійної політики, тим більше, що деякі автори зауважень самі до кінця не були послідовними.

Озброєні науковими статтями, які посилено обґрунтовували необхідність виробничого навчання, опублікованими в журналі «Радянська школа» у 50-х рр., педагогічні колективи сільських шкіл націлювали молодь на необхідність та перспективність праці в сільському господарстві, а свою роботу оцінювали за кількістю випускників шкіл, що залишалися в селах після закінчення школи. Така педагогічна, а швидше суспільно-політична орієнтація школи, виявила свої результати вже з початку 50-х рр. Так, з 16 випускників 1952/1953 навчального року Залуччя-Горішнянської семирічної школи Снятинського району Станіславської області працювати в колгоспі залишилось 15. У Сухоставській семирічній школі Копичинського району Тернопільської області в тому ж році з 53 випускників 22 залишилось працювати в колгоспі [179]¹.

Науковців УНДІПу хвилювало те, що молодь 13-14 років, яка включалася у сільськогосподарські роботи нарівні з дорослими, з огляду на фізичний стан, не могла використовуватись як підсобна робоча сила для виконання різного роду робіт. Крім того оплата некваліфікованої праці підлітків була надзвичайно низькою, що в свою чергу не сприяло закріпленню їх у колгоспах. Тому у пошуках нових організаційних форм виробничого навчання науковці УНДІПу пропонували: «Випускників 7-річної школи, що виявили бажання працювати в колгоспі, не розпоршувати по окремих ланках дорослих і не ставити їх на допоміжні роботи, а комплектувати з них окремі комсомольсько-молодіжні ланки» [179]². Для забезпечення таких ланок постійною роботою планувалось створити в колгоспах дослідні ділянки, котрі

¹ [179] ЦДАГО України, ф.7, оп. 13, спр. 820, арк. 96.

² [179] Там же, арк. 97.

повинні були допомогти випускникам засвоїти основи сільськогосподарських наук, ознайомити їх з досягненнями агротехніки і досвідом передовиків сільського господарства. Це мало сприяти всебічному розвитку розумових і фізичних сил юнаків і дівчат, створити сприятливі умови для виховання сумлінного ставлення їх до праці і зробити перехід від школи до колгоспного виробництва закономірним і логічним.

Для проведення експерименту в Станіславській, Тернопільській та Львівській областях було визначено 6 колгоспів, у яких створювалися молодіжні ланки та дослідні ділянки. Керівництво колективних господарств розцінювало їх як дитячі забави і додаткову «морочу» та витрати. Однак з початком 1956/1957 навчального року в загальноосвітніх школах всіх західних областей були відкриті класи з виробничим навчанням. У Станіславській області, зокрема такі класи організовувались у 28 школах, тобто по одній в кожному районі. Вони були визначені постановою обкому КП України як такі, що мали відповідну базу для навчання. Завдання класів з виробничим навчанням полягало у підготовці полеводів, городників, садоводів, пасічників, тваринників, тобто працівників колгоспів, на базі яких і здійснювалось в основному виробниче навчання. З цих 28 класів учні 24 проходили підготовку на базі колгоспів, 4 - МТС та промислових підприємств. Випускники цих класів за такої ситуації не мали жодного вибору майбутньої спеціальності [182]¹. Тим часом у наступному, 1957/1958 навчальному році в регіоні класи з виробничим навчанням були утворені в 517 середніх школах і навчалось в них уже 35,5 тис. учнів VIII-X класів [29]².

У школах, крім класів з виробничим навчанням, утворювалися ще й учнівські виробничі бригади. Робота учнів у таких бригадах розглядалася як

¹ [182] ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 4261, арк. 141.

² [29] Розквіт народної освіти в західних областях України. - С. 90.

одна з форм їх виробничого навчання. Уявлення як про сфери роботи учнівських бригад, так і про зв'язок такої роботи з навчанням можна скласти з інформації міністра освіти УРСР за 1958/1959 навчальний рік. Школярі України (підкреслення наше - *Авт.*), повідомляв він, виростили урожай сільськогосподарських культур на площі 107487 гектарів, виробивши 18 млн. 535,6 тис. трудоднів, виростили 5 млн. кролів і 7 млн. штук птиці, збудували 4288 навчальних майстерень, класів, спортивних залів, теплиць, виготовили наочних посібників на суму 2 млн. 769 тис. карбованців, зібрали 214 тонн лікарських рослин, радіофікували і електрифікували 27 тис. шкільних приміщень і хат колгоспників, зібрали 72,5 тис. тонн металобрухту, посадили 25 млн. плодкових і декоративних дерев [166]¹.

Утворювалися виробничі бригади і в школах західноукраїнського регіону. У школах Дрогобицької області, наприклад, у 1957/1958 навчальному році працювало 149 виробничих бригад, які об'єднували близько 6 тис. учнів. Кожен член учнівської виробничої бригади отримував у місцевому колгоспі трудову книжку колгоспника [30]². Ми не ставили за мету підраховувати кількість таких бригад в кожній з областей регіону та простежувати виконану ними роботу. З огляду на різноманітність такої роботи це й не можливо, і не так важливо. Важливо інше: на практиці всі учні однієї школи складали виробничу бригаду. Не дарма ж міністр освіти УРСР у згаданій вище інформації пише про «славні діла школярів України», а не учнівських виробничих бригад. Та найважливіше, що таким чином всі учні прилучалися до праці. Мотивацією до цього в одних виступали нестатки в родинах, у інших - громадська думка, у тому числі й учнівських колективів.

¹ [166] ЦДАВО України, ф.166, оп. 15, спр. 2146, арк. 266.

² [30] Школа і життя. - К: Радянська школа, 1959. - С. 12.

Звернемося у цьому зв'язку до конкретних прикладів, що знайшли своє відображення в архівних матеріалах (це, здебільшого, різні звіти органів народної освіти) та в пресі досліджуваного періоду. Газета «Радянська Волинь» за 18 листопада 1958 р. повідомляла, що в 1957/1958 навчальному році учні Волинської області виробили в колгоспах 950 тис. трудоднів, виростили 39 тис. кролів, виготовили 5 млн. штук цегли, побудували 127 класних кімнат, 65 майстерень, 76 теплиць [183]¹. Учні 5-9 класів Локачівського району тієї ж області того ж року виробили 34425 трудоднів, по 35 трудоднів на одного учня. А кожен учень Згоранської семирічної (підкреслення наше - *Авт.*) школи Головнянського району виробив понад 50 трудоднів [173]². Тобто, у даному випадку йдеться про трудодні, вироблені дітьми не старшими 14 років.

Проаналізовані нами архівні матеріали та публікації тогочасної преси вражають розмахом дитячої, учнівської праці та постійною пропагандистською кампанією навколо цього. Газета «Радянська освіта» повідомляла: «На честь 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції юннати Варварівської школи Струсівського району зобов'язались до 1 жовтня виростити не менше 5 тисяч кролів» (підкреслення наше - *Авт.*), забезпечити їх кормами і допомогти колгоспу «Паризька комуна» укомплектувати кролеферму». Учні цієї школи звернулися із закликом до всіх школярів Тернопільщини наслідувати їх приклад і в кожній школі створити кролеферму[184]³. А от в Богородчанському районі Станіславської області, як

¹ [183] На подвиг, юнаки і дівчата! Звернення //Радянська Волинь. - 1958. - 18 листопада.

² [173] ДАВО, ф.Р-59, оп. 11, спр. 225, арк. 108.

³ [184] Михайлова Є. Юні кролеводи //Радянська освіта. - 1957. - 5 червня.

повідомляла «Прикарпатська правда», у всіх середніх, семирічних і деяких початкових школах кралеферми уже організовані [185]¹.

Вражають також «ініціативи» та зобов'язання учнів. У 1958/1959 навчальному році учні Більче-Золотецької середньої школи здали державі (підкреслення наше - *Авт.*) 613 кілограмів м'яса кролів і птиці та 14350 штук яєць. Але вони на цьому не зупинилися. Кожен учень зобов'язався виростити 4 домашні птиці та 2 кролі і здати їх колгоспу, адже «у сільській місцевості школа і колгосп - нероздільні» [186]². Школярі всієї ж Тернопільщини «зобов'язалися» у 1959 р. виростити 380 тис. кролів [187]³. Звернемо увагу, що про ці ініціативи «Вільне життя» - орган Тернопільського обкому і міському КПУ та обласної Ради депутатів трудящих пише 10 і 12 травня 1959 р., тобто, газета «веде» ініціативи. Підтвердження «ініціативоманії» «Вільного життя» бачимо і в попередніх номерах. Зупинимось ще на «ініціативі» школярів Яблунівської середньої школи Копичинського району. Газета публікує їхнє звернення до всіх учнів Тернопільської області щодо вирощування кукурудзи, кролів і т.д. 11 лютого 1959 р. газета повідомляє, що «заклик педколективу і учнів Яблунівської середньої школи Копичинського району успішно втілити в життя рішення листопадового (1958 р. - *Авт.*) пленуму ЦК КПРС знайшов гарячий відгук серед учнівської молоді Пробіжнянського району». Кожен учень Великогорноконецької середньої школи цього району зобов'язався виростити по 3-4 качки вагою 1-3 кілограми і здати колгоспу, а всього - не менше 70 штук[188]⁴. Через 10 днів газета повідомляє, що звернення колективу

¹ [185] Касяк С. Трудове виховання учнів //Прикарпатська правда. - 1958. - 16 квітня.

² [186] Стецько В., Хоменко І. Юність загартовується в праці//Вільне життя. - 1959. - 10 травня.

³ [187] Приходько В. Головне в житті школи//Вільне життя. - 1959. - 12 травня.

⁴ [188] Славута М. Допомога учнів //Вільне життя. - 1959. - 11 лютого.

Яблунівської школи обговорювалось на зборах учнів Заліщицького району. Правління колгоспу ім. 800-річчя Москви встановило 3 премії переможцям змагання: за вирощення птиці, кролів, і за високі урожаї зернових і городніх культур [189]¹. А ще через 10 днів, газета, повідомляючи, що яблунівцям (учням Яблунівської школи - *Авт.*) довірено вирощувати гібридну кукурудзу на площі в 50 гектарів при зобов'язанні отримати 100-центнерний урожай, пише, що їхня «ініціатива» збагачена учителями і учнями Іванівської семирічної (підкреслення наше - *Авт.*) школи Тереховлянського району. Для добудови і ремонту школи вони вирішили організувати виробництво цегли. За 9 днів ними виготовлено 20 тис. штук цегли. Вартість кожної тисячі штук - 80 карбованців, що в чотири рази дешевше заводської [190]². Подібні пропагандистські кампанії систематично проводила партійна і комсомольська преса й інших областей.

Аналіз матеріалів дає підстави для висновку, що чимало з «ініціатив» школярів були мертвонародженими, а «зобов'язання» так і залишились зобов'язаннями. Нерідко і звітність органів народної освіти щодо результатів роботи учнівських бригад не відповідала реальності, а підганялась під «вимоги» часу, тим більше, що перевірити таку звітність не завжди було і можливо, і бажано. Зішлемося у зв'язку з цим лише на один приклад. За інформацією Волинського обласного відділу народної освіти від 27 вересня 1958 р. в області було утворено 300 ремонтно-будівельних бригад, в яких працювало 10 тис. 500 старшокласників (підкреслення наше - *Авт.*) [191]³. Ці цифри подаються також у книзі М.Грищенка, виданій 1960 р. [192]⁴, та

¹ [189] Тур А. Шкільні гектари //Вільне життя. - 1959. - 21 лютого.

² [190] Виховувати дітей в праці. Обласна нарада директорів шкіл //Вільне життя. - 1959. - 3 квітня.

³ [191] ДАВО, ф.Р-59, оп. 16, спр. 323, арк. 1.

⁴ [192] Грищенко М.М. Народна освіта в західних областях Української РСР. - К.: Радянська школа, 1960. - С. 79.

колективній монографії, виданій 1979 р. [29]¹. Автори у кількісному вимірі перераховують зроблене цими бригадами. Однак, прості підрахунки показують, що цифра 10500 значно перевищувала всю кількість старшокласників області. У 1950/1951 навчальному році у 9-10 класах шкіл області навчалося 2704 учні (2002 - в містах і 702 - в селах), а в 1960/1961 навчальному році - 7474, у тому числі 4329 - у містах і 3145 - в селах [67]². З огляду на це слід поставити під сумнів і достовірність звітів про роботу школярів. Проте безсумнівним є той факт, що дитяча праця в Україні у досліджуваний період була явищем і масовим, і далеким від рекламованого політехнічного навчання учнів. В україномовній пресі західних країн таке виробниче навчання учнів розцінювалось як «колгоспна панщина» [193]³.

Орієнтація загальноосвітньої школи на задоволення насамперед потреб виробництва витікала із соціально-економічної і політичної платформи КПРС періоду розгорнутого будівництва комунізму. Листопадовий (1958 р.) пленум ЦК КПРС головним завданням семирічного плану розвитку народного господарства СРСР та 1959-1965 роки визнав «подальше могутнє піднесення всіх галузей економіки на базі переважаючого росту важкої індустрії, значне посилення економічного потенціалу країни з тим, щоб забезпечити безперервне піднесення життєвого рівня народу» [194]⁴. Унаслідок виконання семирічного плану, відзначалося на згаданому пленумі, «буде зроблено вирішальний крок в створенні матеріально-технічної бази комунізму і в здійсненні основного економічного завдання СРСР - в історично найкоротші

¹ [29] Розквіт народної освіти в західних областях України. - С. 90.

² [67] Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. - К.: Статистика, 1973. - С. 43-45.

³ [193] Див., наприклад: Ольбія Дарка. Діти на колгоспній панщині //Шлях перемоги (Мюнхен). - 1954. - Ч.22. - 25 липня; В.А.З. Дитяча праця в СРСР //Український самостійник (Мюнхен). - 1952. - Ч.37. - 7 вересня.

⁴ [194] Контрольные цифры развития народного хозяйства СССР на 1959-1965 года //Правда Украины. - 1958. - 14 ноября.

строки наздогнати і перегнати найбільш розвинуті капіталістичні країни по виробництву продукції на душу населення» [194]¹. То ж праця школярів на виробництві, вирощування ними кролів, птиці, свиней розглядалася як вагомий внесок учнів у вирішення основного економічного завдання СРСР.

Підтримуючи всілякі «ініціативи» та «зобов'язання» учнів загальноосвітніх шкіл, спрямовані на активізацію їх участі у створенні матеріально-технічної бази комунізму, партійно-радянські та освітянські органи все ж вважали їх недостатніми. Закон СРСР від 24 грудня 1958 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» та відповідний закон УРСР від 17 квітня 1959 р. визначили, що головним недоліком у розвитку радянської школи «є певний відрив навчання від життя, недостатня підготовленість тих, хто закінчує школи, до практичної діяльності» [195]². Запровадивши загальне обов'язкове восьмирічне навчання, закон визначив, що «провідним началом навчання і виховання в середній школі повинен стати тісний зв'язок навчання з працею, з практикою комуністичного будівництва» [195]³. Передбачалося, що випускники восьмирічних шкіл, отримавши попередню професійну підготовку, працюватимуть за спеціальністю в різних галузях народного господарства і одночасно зможуть вчитися, завершувати свою середню освіту, «на ділі здійснюючи з'єднання навчання з продуктивною працею» [196]⁴. Головне завдання закону про школу в УРСР секретар ЦК КПУ С.Червоненко вбачав у

¹ [194] Контрольные цифры развития народного хозяйства СССР на 1959-1965 года //Правда Украины. - 1958. - 14 ноября.

² [195] Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. Закон, прийнятий Верховною Радою УРСР 17 квітня 1959 р. //Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник документів. Т.2. - К.: Держполітвидав УРСР, 1961. - С. 512.

³ [195] Там же. - С. 514.

⁴ [196] ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр. 4925, арк. 139.

тому, що «після закінчення основної (8-річної) школи вся молодь повинна піти на виробництво» [196]¹ (підкреслення наше - *Авт.*). Тобто, визнання восьмирічної освіти «основною» практично перекривало доступ для більшої частини молоді до вищої освіти. Повна середня школа розглядалася тепер не як джерело знань для подальшого навчання у вищих навчальних закладах, а лише як один з шляхів набуття середньої освіти в поєднанні з професійною підготовкою. Цьому мало сприяти і введення одинадцятирічного навчання замість десятирічного.

Запровадження ранньої професіоналізації, монотехнічного навчання призводило до поступового витіснення повної середньої освіти. Сподівання на школи працюючої молоді (вечірні, змінні, заочні), як свідчить аналіз, викладений нами вище, не оправдовувалось. До того ж, запровадження масової професійної підготовки в школах не підкріплювалось матеріально, що позбавляло учнів права на вибір майбутньої професії з урахуванням індивідуальних нахилів та інтересів. У кожній конкретній школі організовувалась підготовка у кращому випадку з двох-трьох спеціальностей і обумовлювалось це здебільшого не потребами народного господарства, а наявністю тієї чи іншої, вкрай обмеженої, матеріальної бази, або й чисто випадковими обставинами. А це призводило до того, що з числа учнів, які закінчували школу з виробничим навчанням, не більше 5-7 відсотків працювали за одержаною в школі спеціальністю, решта ж при зарахуванні на роботу заново оволодівали відповідними професіями [197]².

Законами про школу 1958-1959 років ставка робилася на 8-річну освіту, відтак не тільки падав інтерес учнів до повної середньої освіти, але й, як

¹ [196] Там же, арк. 136.

² [67] Кожевников Е. XXVI съезд КПСС и общеобразовательная школа. - М.: Просвещение, 1983. - С. 41.

наслідок, зменшувалась кількість середніх шкіл. Якщо від 1945/1946 до 1958/1959 навчального року їх кількість з 2321 зросла до 6667 [67]¹, то уже з наступного навчального року кількість середніх загальноосвітніх шкіл почала зменшуватися. З 1960/1961 по 1964/1965 навчальний рік майже 700 з них були закриті або перетворені у восьмирічні [67]². Водночас зменшувалася і кількість початкових шкіл. Таблиця 3.8 відбиває кількісне зменшення початкових шкіл у сільській місцевості західних областей УРСР [67]³.

Таблиця 3.8

Кількість початкових шкіл в сільській місцевості
західних областей України

Області	Початкових шкіл на 1950/1951 навч.рік	Початкових шкіл на 1965/66 навч.рік
Волинська	538	390
Закарпатська	413	235
Івано-Франківська	373	227
Львівська	759	617
Ровенська	516	381
Тернопільська	508	435
Чернівецька	242	105
Всього	3349	2390

Як видно з таблиці, за 15 років у досліджуваному регіоні кількість сільських початкових шкіл зменшилась майже на одну тисячу. Таке зменшення спричинилося як гіперболізованою орієнтацією на восьмирічну школу, так і недолугою політикою ліквідації «неперспективних» сіл. Унаслідок цього, значна частина сіл регіону взагалі не мали шкіл, що змушувало органи місцевої влади організовувати підвіз учнів до навчальних закладів, розташованих в інших населених пунктах, організовувати школи з продовженим днем, школи-інтернати та інтернати при школах.

¹ [67] Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. - К.: Статистика, 1973. - С. 24.

² [67] Там же.

³ [67] Складено на підставі даних: Народна освіта, наука і культура в Українській РСР, Статистичний збірник. - К.: Статистика, 1973. - С. 45, 60, 66, 79, 91, 97, 112.

Особливо велика увага приділялась організації шкіл-інтернатів. Їх називали школами майбутнього. І хоч постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про їх організацію була ухвалена 15 вересня 1956 р., в Україні вони появились кількома роками раніше і вже в 1956 р. їх діяло тут понад 50[180]¹. Постановою від 19 липня 1956 р. Рада Міністрів УРСР виділила з республіканського бюджету на утримання шкіл-інтернатів Волинської області 1 млн. 334 тис. карбованців, Дрогобицької - 1 млн. 584 тис., Закарпатської - 2 млн. 34 тис., Ровенської - 1 млн. 584 тис., Станіславської - 1 млн. 984 тис., Тернопільської - 2 млн. 968 тис. карбованців [198]². Крім того, була встановлена плата за утримання дітей в школах-інтернатах. Вона склала 60-560 карбованців [198]³, в залежності від визначених категорій учнів: діти-сироти, діти одиноких матерів, інвалідів, патроновані діти. Лівова частка витрат на утримання учнів шкіл-інтернатів припадала на місцеві бюджети та на колгоспи.

У 1957/1958 навчальному році у Львівській області діяло 2 школи-інтернати, у Ровенській - 4, Станіславській - 2, а всього в Україні - 80 шкіл-інтернатів, в яких перебувало 18943 учні [199]⁴. Наступного навчального року їх стало 90 (23,5 тис. учнів), а в 1959/1960 навчальному році в Україні працювала 201 школа-інтернат, в яких виховувалося 56,7 тис. учнів [200]⁵. На кінець досліджуваного періоду в школах-інтернатах проживало і навчалось близько 160 тис. учнів [180]⁶.

¹ [180] Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967) . - С. 111.

² [198] ДАВО, ф.Р-59, оп. 11, спр. 174, арк. 31.

³ [198] Там же, арк. 72.

⁴ [199] Див.: ДАЛО, ф.Р-163, оп.4, спр. 502, арк. 290; Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. - Львів: Каменяр, 1981. - С.118; ДАІФО, ф.Р-3, оп. 2, спр. 498, арк. 115; ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр. 2349, арк. 75.

⁵ [200] ЦДАВО України, ф.166, оп. 15, спр. 2928, арк. 3.

⁶ [180] Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР, - С. 117.

Закон УРСР про школу покладав великі обов'язки щодо спорудження і організації роботи шкіл-інтернатів та приміщень для інтернатів на підприємства, надто ж на колгоспи. «Схвалити ініціативу багатьох колгоспів республіки в справі будівництва й добудови шкіл, шкіл-інтернатів..., - зазначалося в статті 17 згаданого закону, - і рекомендувати колгоспам і надалі брати широку участь у будівництві шкільних будинків, навчально-виробничих майстерень, шкіл-інтернатів та приміщень для інтернатів при школах [160]¹. І хоч йшло це через схвалення «ініціативи» багатьох колгоспів, суті не міняло. На Волині першими з такою «ініціативою» - побудувати за свій рахунок міжколгоспну школу-інтернат на 300 місць - виступили колгоспи Іваничівського району [201]². Звичайно ж, обком КПУ таку ініціативу схвалив. А ЦК КПУ, в свою чергу, у червні 1959 р. рекомендував обкомам, міськкомам, райкомам партії та виконкомам Рад депутатів трудящих «популяризувати ініціативу трудящих Хмельницької області і широко розгорнути будівництво шкіл-інтернатів за рахунок колгоспів» [202]³. Ініціатива трудящих Хмельницької області була підтримана колгоспниками регіону [203]⁴. Однак, постановою від 23 червня 1959 р. «Про заходи щодо розвитку шкіл-інтернатів в Українській РСР на 1959-1965 роки», ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР, на виконання відповідної постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 19 травня 1959 р., не обмежувались «ініціативами» колгоспів, а зобов'язували їх споруджувати та організовувати школи-інтернати [204]⁵.

¹ [160] Культурне будівництво в Українській РСР. Т.2. - С, 519.

² [201] Корчук В. Будівництво нових шкіл - справа всієї громадськості //Радянська Волинь. - 1958. - 18 травня.

³ [202] Про ініціативу Хмельницької області в справі будівництва шкіл-інтернатів на кошти колгоспів //Радянська освіта. - 1959. - 13 червня.

⁴ [203] Див.: ДАІФО, ф.Р-295, оп.5, спр. 1672, арк. 131.

⁵ [204] ДАВО, ф.Р-6, оп.6, спр. 412, арк. 19.

Паралельно з школами-інтернатами, в яких учні перебували постійно, організовувались і учнівські інтернати при середніх і восьмирічних школах, в яких проживали учні з віддалених населених пунктів. Утримувалися вони переважно за рахунок фондів всеобучу, але, знову ж таки, переважно за рахунок промислових підприємств і колгоспів. У 1960/1961 навчальному році в таких інтернатах безплатно проживало у Волинській області 3228 учнів, Закарпатській - 7604, Станіславській - 2882, Львівській - 5329, Ровенській - 2458, Тернопільській - 4081, Чернівецькій - 2997 учнів. Кількість таких інтернатів зростала і в наступні роки [29]¹.

Організація шкіл і класів з продовженим днем, в яких учні залишалися під доглядом вчителів цілий день, шкіл-інтернатів та інтернатів при школах вимагала додаткових матеріальних та фінансових затрат. В той же час, це була одна з дієвих форм залучення більшої кількості дітей і підлітків до навчання, своєрідна допомога бідним родинам у навчанні дітей, що дозволяло багатьом батькам більше часу віддавати виробництву. І звичайно ж, за таких умов забезпечувався домінуючий вплив школи на дітей, у тому числі й щодо трудового виховання. Особливо цим відзначалися школи-інтернати. У них уже для учнів I-II класів на суспільно-корисну працю щоденно відводилось 1,5-2 години, III-IV класів - 2-2,5 години, V-VII - 2,5-3 години, VIII-X - 3-3,5 години. Отже, учні I-X класів шкіл-інтернатів залучалися до різноманітної праці 103 години на тиждень, в той час як у звичайній школі відводилося лише 29 годин [170]². Тому й затрати на організацію вказаних організаційних форм навчання і виховання дітей визнавалися оправданими, адже, як і раніше, ці затрати переважно покривалися за рахунок трудових колективів. У західних областях республіки у 1959 р. шкільні приміщення були розширені на 51 тис.

¹ [29] Розквіт народної освіти в західних областях України. - С. 109.

² [170] ЦДАВО України, ф.166, оп. 15, спр. 2349, арк. 78-79.

750 учнівських місць, однак з них лише на 13920 місць (близько 25 відсотків) за рахунок державних бюджетних асигнувань, а за рахунок місцевих виробництв на 37930 (понад 75 відсотків) [29]¹.

Таким чином, трансформація загальноосвітньої школи в досліджуваний період була орієнтована на обов'язкову неповну (семирічну, восьмирічну) освіту юнаків і дівчат, повну ж середню освіту вони в більшості своїй мали здобувати шляхом поєднання навчання і праці. Тобто, восьмирічна школа міцно «прив'язувалась» до потреб виробництва. Це чітко прослідковується за планами працевлаштування учнів неповних і повних середніх шкіл, розробленими всіма обласними відділами народної освіти регіону на семирічку (1959-1965 рр.). За таким планом Чернівецького обласного відділу народної освіти, наприклад, неповні середні школи області мали закінчити 74400 учнів, проте планувалось, що лише 29700 з них (близько 40 відсотків) зможуть продовжити навчання у IX-XI класах. А з 22000 випускників середніх шкіл за семирічку [205]² у вузи передбачалось направити лише 1750 чол. [205]³. У тій же Чернівецькій області у 1959/1960 навчальному році середню школу закінчили учні 101 десятого класу і учні 74 класів з них у повному складі пішли працювати на виробництво. Мотивуючи свій вибір, учениця Клішківської середньої школи З.Недорубан у своїй заяві писала: «Прошу правління колгоспу зарахувати мене по закінченні школи членом рідного колгоспу. Я комсомолка і я хочу будувати нове, комуністичне життя, світле майбутнє для нашого народу» [206]⁴. Цілком ймовірно, що це був добровільний і свідомий вибір майбутньої праці. Однак, важко говорити про свідомий вибір, коли виробниче навчання в школах не залишало права на

¹ [29] Розквіт народної освіти в західних областях України. - С. 105.

² [205] ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр. 1230, арк. 63.

³ [205] Там же, арк. 65.

⁴ [206] Там же, спр. 1465, арк. 85.

вибір. Того ж 1959/1960 навчального року у Тернопільській області виробничим навчанням було охоплено 12393 учні і 8180 (75 відсотків) з них проходили його, тобто оволодівали майбутньою професією, на базі колгоспів і ремонтно-транспортних станцій. То ж говорити про можливий вибір професії для цих 75 відсотків учнів не доводиться.

Виходячи з вимог закону УРСР про школу, органи народної освіти на кожен рік на свій розсуд планували працевлаштування випускників, а з огляду на тогочасну паспортну систему в країні, можна не сумніватись в «реальності» таких планів. Ось як, для прикладу, виглядав такий план по Волинській області на 1959 р. (Див. таблицю 3.9) [207]¹.

Таблиця 3.9

Відомості про орієнтовне працевлаштування випускників СШ Волинської області в 1959 р.

Назва районів	Кількість випускників		Буде працевлаштовано							
	Всього	Випускники класів з виробн. навч.	Промислов. підпр.	С/г підпр	Виїзд за комсом. путівк.	В установ	Уряди Рад. Армії	Вузи	У технікуми	В інші галузі н/г
Берестечківський	139	85	15	88	-	-	9	7	12	8
В.Волинський	433	166	110	225	20	8	22	28	20	-
Горохівський	337	167	34	205	15	3	18	18	30	14
Нововолинський	201	201	91	80	-	-	7	14	9	-
К.Каширський	160	22	22	85	13	-	12	10	10	8
Ківерцівський	138	58	32	68	-	5	8	13	7	5
Ковельський	414	337	90	255	-	4	15	30	20	-
Колківський	50	50	-	25	5	-	2	3	-	5
Локачинський	130	63	11	79	13	-	7	7	6	7
Луківський	141	111	6	101	14	-	6	9	5	-
Луцький	202	202	63	108	-	-	8	17	-	6
Любимівський	106	19	-	72	8	-	4	6	4	12
Любомльський	79	27	17	31	9	4	-	8	-	8

¹ [207] Складено на підставі матеріалів ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 1229, арк. 67-85.

Маневицький	93	93	10	63	-	-	4	8	-	8
Ратнівський	69	-	-	38	12	-	3	6	6	4
Рожищенський	226	59	61	115	-	5	11	19	10	5
Старовижівський	175	111	10	111	15	-	9	20	10	-
Торчинський	160	45	13	89	12	4	8	16	12	6
Турійський	160	160	18	118	-	-	6	10	8	-
Цуманський	187	61	48	96	-	6	11	19	-	7
Шацький	131	131	10	97	-	-	7	10	3	4
м.Луцьк	396	191	175	35	30	25	31	65	20	15
Всього	4127	2359	836	2194	166	64	208	347	198	114

Підрахунки показують, що 80,2 відсотка випускників середніх шкіл Волині планувалось спрямувати на виробництво, решту - в установи, Радянську армію, вузи і технікуми. Причому, у вищі навчальні заклади за планом могли потрапити лише 8,4 відсотка випускників середніх шкіл області.

Таким плануванням впроваджувалась в життя політика партійно-радянського тоталітарного режиму щодо загальноосвітньої школи. Рішення XIX-XXII з'їздів КПРС та закон СРСР про перебудову школи (1958 р.) чітко визначили її спрямованість - готувати активних будівників комунізму. Причому, якщо плани працевлаштування випускників розроблялися без врахування запитів та інтересів самих учнів, то полегшити виконання таких планів мали і школярі. Засобами масової пропаганди, всілякими виховними заходами в школі і поза нею формувалась громадська думка на користь виробничої орієнтації випускників. Як і раніше, в засобах масової інформації пропагувались ініційовані здебільшого поза школою «ініціативи» та «зобов'язання» випускників цілими класами йти працювати на виробництво, на новобудови комунізму в Казахстан, Донбас та інші райони країни. Систематично в школах проводились учнівські чи комсомольські збори: «З атестатом зрілості - на виробництво», і в школи було привнесено рух «бригад комуністичної праці», масовими стали екскурсії учнів на фабрики і заводи, в колгоспи і радгоспи, зустрічі з передовиками виробництва, все більшу

виробничо-професійну заданість набули робота різноманітних гуртків, клубів, весь навчально-виховний процес у школах. Все це й призвело до того, що «народилася традиція, за якою випускники цілими класами йдуть працювати на підприємства і будови, в колгоспи і радгоспи» [27]¹. З свого боку додамо лише, що в тогочасних умовах постійного й масованого ідеологічного пресингу на учнівську молодь така «традиція» не могла не народитись.

Спрямована на задоволення потреб, насамперед, виробництва, загальноосвітня школа покликана була водночас забезпечити піднесення соціально-політичної і географічної мобільності населення країни в цілому і досліджуваного регіону зокрема. Економічними мотивами піднесення цієї мобільності виступали об'єктивні потреби модернізації країни - розвиток, хоч і екстенсивний, всіх галузей народного господарства. При цьому відзначимо, що за повоєнні десятиріччя темпи розвитку народного господарства західноукраїнського регіону були вищими, ніж в середньому по УРСР [63]². І такі темпи потрібно було кадрово забезпечити, у тому числі за рахунок випускників загальноосвітньої школи. Політичними ж мотивами піднесення цієї мобільності виступали декларовані партією постулати інтернаціоналізації всього суспільно-політичного життя країни, формування нової історичної спільності - радянський народ. На досягнення цих цілей і спрямовувалася реорганізація загальноосвітньої школи. У виборі ж засобів досягнення поставленої мети партійно-радянське керівництво себе не обмежувало, верх при цьому брали інтереси держави.

Трансформація загальноосвітньої школи супроводжувалась неминучими змінами в кадровому корпусі вчителів та в навчальних програмах і планах.

¹ [27] Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма. - С. 160.

² [63] Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939-1979. Збірник документів і матеріалів. - К: Наукова думка, 1980. - С. 14.

Запровадження виробничого навчання, організація груп продовженого дня, шкіл-інтернатів та інтернатів при школах вимагали підготовки учителів виробничого навчання, вихователів. У зв'язку з цим вносились зміни у роботу вузів та середніх спеціальних закладів. До того ж і самі вузи переорієнтовувались на набір абітурієнтів зі стажем роботи, не меншим двох років[206]¹. Змінювалась і сітка годин на викладання предметів у школах. Крім того, навчальні програми і плани підганялись під рішення чергових партійних з'їздів. Педагогічна наука не встигала за багатьма змінами. Наприклад, навчальними планами загальноосвітніх шкіл на 1960/1961 навчальний рік у порівнянні з попереднім навчальним роком передбачалося збільшити кількість годин: на ручну працю з 170 до 280 годин, практичні заняття в майстернях з 210 до 580 годин, виробниче навчання з 874 до 1306 год. [208]².

Вносились зміни, з цілком очевидною політичною заданістю, в навчальні плани і з гуманітарних предметів. Тепер замість Конституції СРСР у школах почалось вивчення основ політичних знань. Причому, якщо раніше на вивчення Конституції відводилось 34 години, то на вивчення основ політичних знань - 54. Продовжувалась тенденція зменшення кількості годин, відведених на вивчення української мови і літератури. У школах з українською мовою навчання кількість годин на вивчення української мови і літератури зменшувалась на 90, а в школах з російською мовою навчання - на 119 годин на рік. У той же час збільшення годин на вивчення російської мови і літератури становило у школах з російською мовою навчання 245 годин і у школах з українською мовою навчання - 206 годин [208]³.

¹ [206] ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр. 1465, арк. 147.

² [208] Там же, спр. 1469, арк. 269.

³ [208] ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр. 1469, арк. 269.

Під особливим контролем здійснювалось викладання історії в школі. 8 жовтня 1959 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР винесли спеціальну постанову «Про деякі зміни у викладанні історії в школі», у якій пропонувалась наступна схема вивчення історії в школі:

IY класи - епізодичні оповідання з історії СРСР;

Y класи - елементарний курс історії стародавнього світу;

YI класи - елементарний курс історії середніх віків;

YII-YIII класи - елементарний курс історії СРСР з важливішими викладами про суспільний і державний устрій Радянської держави, а також викладами про нову і новітню історію зарубіжних країн;

IX-XI класи - систематичний курс історії СРСР і систематичний курс нової і новітньої історії зарубіжних країн. Постанова вимагала допускати до викладання історії у YIII-XI класах лише вчителів з вищою освітою [209]¹.

Як і раніше, історія України як окремий предмет у школах УРСР не вивчалась, окремі її фрагменти з позицій марксистсько-ленінської партійності науки викладались в курсі історії СРСР. У ньому ж наголос робився на всесвітньо-історичному значенні Великої Жовтневої соціалістичної революції, перемозі радянського народу над фашизмом, утворенні світової соціалістичної системи та крахові колоніалізму, зміцненні і розвитку міжнародного комуністичного руху та боротьбі народів світу на чолі з СРСР за мир, демократію і соціалізм [210]².

Новими навчальними планами і програмами на загальноосвітні та інші предмети у середніх школах відводилося 9247 годин, або на 608 годин більше, ніж у попередніх навчальних планах. Близько 2-х тисяч годин проти

¹ [209] ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр. 2443, арк. 115.

² [210] Дроб'язко П.І. Українська національна школа: витоки і сучасність. - К., 1997. - С. 128.

1254 в 1958/1959 навчальному році відводилося на виробниче навчання. Втиснути таке навантаження у 10-річний термін навчання можливості не було. У зв'язку з цим і функціонувала одинадцятирічна середня школа з виробничим навчанням.

Однак, надмірне посилення виробничого навчання по суті змінювало призначення загальноосвітньої школи. Адже тепер вона повинна була здійснювати одразу дві функції - давати учням глибокі загальноосвітні знання і здійснювати їх професійну підготовку. Поєднання таких складних завдань виявилось не під силу наспіх реформованій школі. У результаті значно знизилась успішність школярів з основ наук. Річні оцінки більшості учнів шкіл України, у тому числі в західних областях, були здебільшого задовільними, значна частина школярів не встигала з окремих предметів, отримувала завдання на літо або залишалась на другий рік [211]¹.

Проте, основний недолік полягав у тому, що створена система трудового і політехнічного навчання стала надбанням лише порівняно невеликої кількості передових шкіл. В основній масі середніх і восьмирічних шкіл, з огляду на брак відповідної матеріальної бази політехнізації, трудова і політехнічна підготовка учнів залишалася надзвичайно слабкою і недосконалою. Так, на початок 1960/1961 навчального року 324 восьмирічні і 66 середніх шкіл УРСР ще не мали жодної майстерні. Майже половина всіх загальноосвітніх шкіл (8355 з 17218) мали лише комбіновані майстерні, які в переважній більшості не забезпечували вимог практичної підготовки учнів. Значна частина майстерень, особливо у восьмирічних школах, розташовувалась у пристосованих, непридатних для навчання та

¹ [211] Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы УССР в период строительства коммунизма (1959-1960). Автореферат диссерт. на соиск. ученой степени доктора ист.наук. - К., 1971. - С. 24.

перебування дітей, приміщеннях. У створених нашвидкоруч майстернях не було вентиляції, не витримувалися норми освітлення, робочі місця не були обладнані відповідно до вікових особливостей учнів, не вистачало верстатів та інструментів. Як правило, підприємства передавали школам обладнання застарілої конструкції, яке не відповідало сучасному рівню техніки. Крім того, верстати, що списувались промисловими підприємствами і перевозились у школи, не були пристосовані для навчання дітей, а у плановому порядку шкільним майстерням постачалася згідно рознарядки Міністерства освіти УРСР незначна кількість адаптованих для учнів шкіл верстатів. В усі 11417 майстерні восьмирічних шкіл республіки до початку 1960/1961 навчального року було відправлено лише 841 верстат для обробки металу і 3905 - для обробки дерева [212]¹. Школи незадовільно постачалися матеріалами (особливо з асортименту), необхідними для роботи учнів у майстернях, що унеможливлювало виконання вимог навчальних програм [133]². Що ж до практики школярів на промислових підприємствах, то в 1959/1960 навчальному році в республіці не вистачало для учнів 25 тисяч робочих місць, внаслідок чого на окремих підприємствах на 1 робоче місце припадало 3 і більше учні [206]³. При такому становищі учні ставали спостерігачами, а не виконавцями виробничих процесів, що дуже знижувало якість виробничого навчання.

Не помічати таких недоліків та деформацій в роботі школи органи народної освіти не могли, однак не маючи вказівок від партійних органів, продовжували твердити, що запровадження професійного навчання в загальноосвітній школі диктується необхідністю повноцінної підготовки її

¹ [212] ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 1467, арк. 211.

² [133] Там же, спр. 1233, арк. 198.

³ [206] Там же, спр. 1465, арк. 82.

випускників до життя, до участі в практичній роботі одразу ж після закінчення школи [213]¹. У такій ситуації ЦК Компартії України 15 жовтня 1963 р. офіційно визнав, що в школах УРСР «не досягнуто ефективного покращення форм і методів навчання і виховання учнів» [214]². Виходячи зі слів секретаря ЦК КП України М.Соболя, перебудова освітньої системи проведена формально, що проявилось: 1) у незадовільній організації виробничого навчання; 2) у плануванні підготовки кадрів масових професій і їх працевлаштуванні; 3) у недостатньому забезпеченні шкіл кваліфікованими кадрами; 4) у відсутності достатньої матеріальної бази для професійного навчання; 5) у недосконалості навчальних планів, програм і підручників; 6) у плануванні часу на професійну підготовку старшокласників, який визначався без урахування специфіки і складності профілів спеціальностей.

В окремих школах вибиралися спеціальності, що не відповідали віковим особливостям учнів, шкідливі для їх здоров'я (коваль, електрозварювальник, котельник, формовщик), або надзвичайно вузькі (пасічник, в'язальниця і т.д.). При цьому не враховувалися справжні потреби народного господарства в робітниках тієї чи іншої спеціальності.

Таким чином відбувалося не наближення школи до життя і практики, а її відособлення і відхід від вимог виробництва. Навчальний процес у школах часто порушувався, учні втрачали орієнтири у виборі майбутньої професії, погіршилася дисципліна. Все це викликало справедливі нарікання батьків та широкої громадськості. До ЦК КПРС та союзного уряду за час проведення реформи від трудових та педагогічних колективів поступило безліч скарг і побажань з обґрунтуванням необхідності припинити експерименти з освітою, зміцнити школу матеріально і спрямувати її шляхом посилення політехнічної

¹ [213] Народное образование в СССР - М., 1967. - С. 84-85.

² [214] ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 5655, арк. 282.

освіти, яка в майбутньому забезпечувала б випускникам школи свідомий вибір професії на більш високому теоретичному рівні.

Недостатньо обгрунтована науково і слабо підготовлена матеріально перебудова загальноосвітньої школи у масштабах країни надзвичайно ускладнила роботу органів народної освіти та шкіл. Навчальні плани були перевантажені застарілим матеріалом, і весь час координувались, школа не відповідала багатограним потребам сучасного високомеханізованого виробництва. Все це змусило органи народної освіти вживати невідкладних заходів для стабілізації освітньої системи, покращення ефективності її роботи.

Критичний стан народної освіти в СРСР примусив керівні партійні органи переглянути закон про школу і розпочати поступовий відхід від основних його статей. З 1963 р. ЦК Компартії України почав планувати перехід середньої школи від 11-річного до 10-річного навчання. Психолого-педагогічні дослідження, що проводились науковцями республіки, підтвердили, що навчально-виховні завдання, котрі стоять перед початковою школою, можуть бути вирішені за 3, а не за 4 роки навчання, тому з 4 класу з школярами уже можна починати систематичне вивчення основ наук.

Невдалий експеримент з виробничим навчанням та одинадцятирічною загальноосвітньою школою в СРСР завершився в 1964 р., коли ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР своєю постановою від 10 серпня 1964 р. скоротили термін навчання в середніх школах на один рік, і запропонували органам освіти, починаючи з 1 вересня 1964 р., знову повернутись до десятирічки, пропонувалося в основній масі середніх шкіл перейти від трьохрічного до двоохрічного терміну навчання старшокласників [214]¹. У зв'язку з цим кількість

¹ [214] ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр. 5655, арк. 283.

годин у навчальних планах середніх шкіл скорочувалася з 3780 - до 2502, тобто на 1260 годин, що, у свою чергу, привело до значних кадрових змін в закладах освіти, потягнуло за собою зміни в підготовці педагогічних кадрів, як в кількості, так і в профілях. Перед органами народної освіти знову постала необхідність розробки нових навчальних планів та програм з усіх дисциплін шкільного циклу. Виробниче навчання зберігалось лише в тих школах, де для цього існувала необхідна навчально-матеріальна база, кваліфікований склад вчителів і відповідні контингенти учнів, які виявили бажання навчатися даній спеціальності. Для виробничої підготовки відводився час як за навчальним планом, так і за рахунок позакласної і позашкільної роботи.

Для розробки пропозицій щодо підготовки нових навчальних планів і програм загальноосвітньої школи, котрі б відповідали рівню науково-технічного, соціального прогресу і високим педагогічним вимогам у 1964 р. створюється відповідна комісія Академії наук СРСР і Академії педагогічних наук РСФСР. У роботі комісії та її секцій брало участь більше ніж 500 провідних вчених АН СРСР і вищої школи, галузі науки яких представлялися у навчальному плані школи [197]¹. Вихідним був взятий курс на загальну середню освіту, що означало відхід від закону СРСР про школу в напрямку розширення сітки середніх загальноосвітніх шкіл. Показовим в історії школи України є той факт, що тільки за 1966/1967 навчальний рік кількість середніх шкіл зросла у порівнянні з попереднім навчальним роком на 546 одиниць і становила 6681 [15]². З метою забезпечення виконання народно-господарського плану прийому учнів у 9 класи загальноосвітніх шкіл лише у Волинській області до 1 вересня 1966 року 34 восьмирічні школи були

¹ [197] Кожевников Е.М. XXVI съезд КПСС и общеобразовательная школа. - С. 42.

² [15] Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967 рр.) . - К., 1967. - С.119.

реорганізовані у середні, а навчанням у дев'ятих класах охоплено 10550 учнів, що становило 67,8 відсотка від усіх випускників восьмих класів загальноосвітніх шкіл області [215]¹.

Шістнадцять нових середніх шкіл було відкрито у Львівській області, де в цьому ж році 59 відсотків випускників 8 класів стали дев'ятикласниками[215]². У Ровенській області органи народної освіти додатково реорганізували у середні 33 школи [215]³.

Розширення сітки середніх шкіл стало відрадним явищем в історії школи регіону. Тепер більше половини випускників восьмирічних шкіл, продовжуючи навчання у старших класах, зміцнювалась фізично, одержувала навички промислової та сільськогосподарської праці і вже свідомо вибирали шлях в життя в той час, коли шкільна реформа 1958/1959 рр. зобов'язувала всіх випускників восьмирічних шкіл працювати в народному господарстві і паралельно здобувати середню та вищу освіту, що без сумніву було дискримінаційним заходом уряду. Нова трансформація освітньої системи відбувалась в руслі поступового повернення молоді до загальноосвітньої середньої школи, що було закономірною необхідністю, настійною вимогою розвитку суспільства та його освіти.

Таким чином, здійснений нами аналіз трансформації освітньої системи в досліджуваний період показує, що політичні чинники були домінуючими в розвитку освіти. Саме вони, а не науково-педагогічні мотиви обумовлювали сутнісні та організаційні зміни в діяльності школи, і не тільки загальноосвітньої. Ми свідомо залучили до аналізу і процеси, які, на перший погляд, не мають прямого відношення до навчання й виховання школярів

¹ [215] ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 2966, арк. 7.

² [215] Там же, арк. 43.

³ [215] Там же, арк. 62.

(будівництво шкіл, їх електрифікація, комплектування профтехучилищ та шкіл ФЗН, ліквідація неписьменності). Фактично ж, форми, методи та механізми вирішення всіх цих питань партійно-радянськими органами створювали відповідну атмосферу їх сприйняття не тільки учнями, а й вчителями, всім населенням. При цьому на формування громадської думки значний вплив мали фактори не тільки соціально-економічного (повоєнна руйнація народного господарства, колективізація сільського господарства, бідність переважної частини населення, недостатнє державне фінансування), а й політичного (антирадянська діяльність націоналістичного підпілля та підтримка його значною частиною населення) характеру. За таких умов, на фоні всього суспільно-політичного життя краю, недоліки об'єктивного та суб'єктивного характеру в діяльності загальноосвітньої школи тут проявлялися значно рельєфніше, ніж в інших регіонах УРСР. Цілком природно, що, в силу специфіки краю, і сприймалися вони місцевим населенням більш болісно, що зрештою не могло не відбитись на політичному становищі не тільки в західноукраїнському регіоні, а й України в цілому.

РОЗДІЛ IV

ПІДГОТОВКА КАДРІВ:

СТАТИСТИЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПАРАМЕТРИ

Докорінний злам традиційно усталеного в західноукраїнському регіоні соціально-економічного та суспільно-політичного життя, що здійснювався у повоєнні роки під гаслами «соціалістичних перетворень» в контексті ленінської тріади - індустріалізація, колективізація, культурна революція -

вимагав належного кадрового забезпечення. При цьому йшлося не про обумовлені потребами розвитку економіки та культури регіону критерії такого кадрового забезпечення, а, насамперед, про формування такого кадрового корпусу, в його всебічних вимірах, який забезпечував би цілковиту економічну й політичну інтеграцію західних областей України з існуючою в усьому СРСР радянською соціально-економічною й політичною системою. Тобто, для «освоєння» регіону новому режиму потрібні були кадри, здатні і готові забезпечити становлення тут радянського суспільного устрою, який окремі дослідники розглядають як тоталітарно-колективістський. В.Кремень, Д.Табачник, В.Ткаченко, зокрема, виділяють такі властиві йому характерні риси: «По-перше, адміністративно-бюрократична економіка з жорстокою централізованою системою контролю й управління, що базується на повному владарюванні державної форми власності на засоби виробництва і позбавлення індивіда реальної можливості співволодіння і співуправління цією власністю. По-друге, псевдодемократична система влади, заснована на диктатурі вождя, який використовує для цього структури єдиної в країні і повністю підконтрольної йому політичної партії і прикривається атрибутами демократії.

По-третє, монопольне становище офіційної ідеології, що сповідує норми і цінності деформованої колективності і визнає необхідність насильницьких методів їх утвердження в суспільстві.

По-четверте, ігнорування сутності і прав індивідуума, що виправдовується догматично витлумаченим пріорітетом загальних, колективних інтересів, має широкий спектр проявів - від одностороннього розвитку людини до беззаконного позбавлення її свободи та фізичного

знищення» [216]¹. І хоч у досліджуваний період, після смерті Сталіна, партійно-радянський режим почав втрачати тоталітарний характер, набуваючи авторитарно-бюрократичного, а згодом формально-бюрократичного змісту, йому завжди внутрішньо притаманною була монополія в економіці, політиці, духовній сфері.

Привнесення тоталітаристсько-колективістського устрою в західноукраїнський регіон вимагало формування тут відповідних економічних, політичних та ідеологічних структур, механізм дії яких був би синхронізований із загальнодержавним режимом і забезпечував би реалізацію генеральної лінії партії. Для цього в першу чергу формувалися партійні, радянські, профспілкові і комсомольські органи, які складали «політичний механізм» соціалістичного суспільства. Керівний склад цих органів для західних, як і всіх інших областей України, підбирався ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У і просувався у звільнювані райони одночасно з наступаючою радянською армією. На 1 серпня 1944 р. у Волинській, Дрогобицькій, Тернопільській, Львівській, Станіславській і Чернівецькій областях почали діяти утворені таким чином обласні комітети КП(б)У та ЛКСМУ, виконкоми обласних рад депутатів трудящих і обласні ради профспілок. Із 220 райкомів і 19 міськкомів партії, що діяли тут напередодні війни, розпочали роботу 180 райкомів і 15 міськкомів. Було створено 1556 первинних партійних організацій, 32 кандидатські і 2 партійно-комсомольські групи. Вони об'єднували 5709 членів і 1465 кандидатів у члени партії [14]². Тому уже наступного, 1945 р. в західні області було відряджено 86 тис. працівників партійних і радянських органів та спеціалістів, у тому числі й вчителів [217]³. Чисельно серед них переважав

¹ [216] Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). - К., 1996. - С. 313-314.

² [14] Торжество історичної справедливості. - С. 663.

³ [217] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 2655, арк. 85.

російськомовний елемент, який займав провідне становище у найважливіших ділянках політичного, економічного й культурного життя, насамперед у містах[218]¹. За спеціалістами до регіону мігрували й прості обивателі. На 1957 р. у Львові, наприклад, проживало вже 135 росіян, тим часом у 1939 р. тут їх були одиниці. Такі ж міграційні процеси спостерігалися і в інших західних областях України [219]².

Однак, соціальна база формування «політичного механізму» радянського суспільства в західних областях України в силу їх історичних, соціально-економічних, політичних, національних, релігійних особливостей була, особливо в перше повоєнне десятиліття, вкрай обмежена. Впродовж 1946 р., наприклад, кандидатами в члени партії тут стали лише 1114 осіб з місцевого населення, а у Львівській обласній партійній організації за перші три повоєнні роки (до 1 липня 1947 р.) поповнення з місцевого населення становило лише 452 особи³[14]. Кількісно партійні організації регіону у вказаний період зростали за рахунок комуністів, які поверталися з армії, та спеціалістів, надісланих сюди із східних областей УРСР та інших радянських республік. Саме вони й покликані були стати тим ферментом, який, пронизуючи всі сфери життя, поповнював би свій потенціал та сприяв утвердженню в краї нового ладу. І ради справедливості треба відзначити, що самопожертва і почуття відповідальності у більшості з них базувалось на глибокій вірі в правильності політичного курсу, здійснюваного в той час і за їхньою участю. Ця віра, джерелом якої для більшості з них була ідеологічна концепція, найбільш закінчений і цілісний вигляд якої представляв «Краткий

¹ [218] Л-н І. Технічний прогрес та політика русифікації і колоніалізму //Вільна Україна (Нью-Йорк). - 1961. - Ч.30. - С.28.

² [219] Соловей Д. Людність України за сорок років влади ЦК КПСС //Вільна Україна (Нью-Йорк). - 1960. - Ч.26. - С.19.

³ [14] Торжество історичної справедливості. - С. 663, 666.

курс історії ВКП(б)», а з 1959 р. - «Основи марксизма-ленінізму», живилася і піднесеним унаслідок переможного завершення війни моральним духом народу. Все це обумовлювало готовність значної частини населення, з одного боку, до самопожертви заради відбудови економіки і культури країни, модернізації західноукраїнського регіону, а з іншого боку, таку ж готовність ліквідувати, або ж, принаймні, нейтралізувати ті сили в краї, які не сприймали спрямованості та змісту, суті індустріалізації, колективізації та культурної революції. При цьому, посилюючи політичний і моральний тиск на масову свідомість, режим організував безпрецедентну за своєю жорстокістю «перевірку» всіх громадян, які перебували на окупованій території, в полоні, на примусових роботах у Німеччині. У західноукраїнському регіоні така «перевірка» здійснювалась в умовах збройного протистояння режиму і підпілля ОУН-УПА. Лише 1944 р. у Львівській, Рівенській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Волинській і Чернівецькій областях органами наркомату внутрішніх справ за участю підрозділів регулярних військ проти націоналістичного підпілля було проведено майже 6,5 тис. бойових операцій, в ході яких вбито 57405 осіб і взято в полон 50387 [220]¹. Фізичне винищення учасників підпілля продовжувалось і в наступні роки, а число жертв на 1953 р. досягло 104360 осіб [221]². Крім того, масового характеру набрало виселення із західних областей України у віддалені райони СРСР всіх громадян, які, за визначенням органів безпеки, вели боротьбу або були в опозиції до радянської влади. Спочатку виселяли учасників збройного руху опору та всіх, хто симпатизував підпільникам, потім контингент виселюваних значно зріс за рахунок репресованих «ворогів» колгоспного ладу та священнослужителів

¹ [220] Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні.1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. - К.,1994. - Кн.1. С.241.

² [221] Див.: Історія України. - К.: Альтернатива, 1997. - С. 334.

забороненої Української греко-католицької церкви. За 1944-1952 рр. із західних областей України було вислано понад 200 тисяч осіб [222]¹. Все це, поряд із справді значним розмахом господарського та культурного будівництва в краї, вимагало кадрового, насамперед ідеологічного «забезпечення». Величезне навантаження у цьому плані лягало на вчителів.

По звільненню західних областей України партійні органи розгорнули широку кампанію по формуванню керівних органів всіх галузей управління, в тому числі і освітніх. Вже станом на 5 березня 1944 р. до Волинської області був відряджений майже весь адміністративно-педагогічний персонал обласного, міських та районних відділів народної освіти. Сюди прибуло 12 працівників апарату обласного відділу освіти, 27 керівників низових ланок народної освіти, а також 1292 вчителі, з яких комплектувалися районні та міські органи управління освітою [223]².

За даними архівних матеріалів, станом на 16 листопада 1944 р. відрядженими зі східних областей були зайняті всі керівні посади в органах народної освіти, причому всі завідуючі обласними ввідділами та їхні заступники були членами ВКП(б) [224]³. Всього впродовж 1944 р. до західних областей України було відряджено на керівну роботу в апарати обласних і районних відділів освіти 303 працівники, серед яких 29 - з Ворошиловградської області, 24 - з Київської, 42 - з Полтавської, 51 - з Харківської, 16 - з Чернігівської та 73 - з Наркомату освіти УРСР [224]⁴. Однак, не всі вони змогли винести навантаження нової для них ситуації, адаптуватися в нових умовах. Як свідчать матеріали наради завідуючих

¹ [222] Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стилос, 1998. - С. 148.

² [223] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 80, арк. 22.

³ [224] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 191, арк. 104.

⁴ [224] Там же, спр. 136, арк. 16-22.

обласними відділами освіти, проведеної 9 січня 1945 р., “на 1 січня 1945 року керівні органи відділів народної освіти були укомплектовані випадковими людьми” [224]¹. Так, лише в Дрогобицькій області, за словами завідувача обласним відділом народної освіти І.Козакова, не вистачало 20 завідуючих районними відділами народної освіти. На цих посадах здебільшого працювали вчителі, що не мали досвіду керівної роботи. Більше того, вони часто співпрацювали з підпіллям ОУН-УПА і не “виправдовували” себе на посадах керівників. З цих причин Тернопільський обласний відділ вимагав замінити 5 завідуючих райвно, Станіславський - 7, Волинський - 8 [224]². У цілому по західних областях УРСР становище із кадрами завідуючих міськими і районними відділами освіти відображає таблиця 4.1[225]³ (Див.: Додаток А).

Отже, як видно з таблиці, незаповненими на 15 лютого 1945 р. залишалось лише 11 посад. Майже 50 відсотків завідуючих згаданими відділами були членами комуністичної партії. Серед них було 185 українців і 17 росіян, вищу освіту мали понад 63 відсотки, незакінчену вищу - понад 30 відсотків. Серед завідуючих відділами освіти 71 керівник (майже 35 відсотків) перебували на окупованій території та 163, або (80 відсотків) раніше не працювали на таких посадах. Ці проблеми, тобто, перебування на окупованій території та відсутність досвіду керівної роботи в органах освіти, залишались постійними дестабілізуючими кадрову мережу освітян факторами. До тих працівників, хто в силу обставин перебував на окупованій території, ніде в СРСР не було політичної довіри, а тим більше, в західних областях УРСР. Не випадково завідуючий відділом шкіл Тернопільського обкому партії у

¹ [224] Там же, спр. 148, арк. 1.

² [224] Там же, арк. 2.

³ [225] Складено за даними: ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 82, арк. 10-11.

зверненні до ЦК КП(б)У від 10 серпня 1945 р. просив «засудити шкідливу практику» відрядження із східних областей УРСР до західного регіону людей, «які не викликають політичного довір'я» [226]¹. Проте, якщо ця категорія працівників підлягала заміні з політичних міркувань, то серед іншої категорії - тих, хто не мав досвіду роботи, - не бракувало «претендентів» на звільнення в силу їхньої професійної непридатності, нерідко обтяженої політичними обставинами. Тобто, уже в процесі комплектування кадрів завідуючих відділами освіти крилися причини їх неминучого перетрушування, чи то з мотивів політичних, чи то професійних, чи то тих і тих, разом узятих. Все це відбивалося на самопочуттях відряджених до західних областей і керівників освіти, і рядових вчителів, на їхній професійній та суспільно-політичній діяльності.

Аналіз показує, що обкоми партії та обласні відділи освіти східного регіону УРСР, виконуючи рознарядки на відрядження працівників освіти до західних областей, зустрічали серйозні труднощі, насамперед, політичного характеру. Вони, як і ті, кому доводилось від'їжджати, не знали реальних умов західних областей УРСР, а значна частина відряджених - і української мови. Звичайно, серед них було немало, за радянськими мірками, і досвідчених, і високопрофесійних працівників із знанням теорії марксизму-ленінізму, історії партії, з глибокими переконаннями та досвідом пропагандистсько-агітаційної роботи [227]². Таким, зокрема, був завідуючий Зміївським районним відділом освіти Харківської області В.К.Голий, призначений завідуючим Тернопільським обласним відділом освіти. В.К.Голий мав двадцятирічний досвід педагогічної і керівної роботи, був нагороджений медаллю «За трудову

¹ [226] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 236, арк. 48.

²[227] Курах М. Інтелігенція в СРСР //Вільна Україна (Нью-Йорк). - 1959. - Ч.22. - С.31.

доблесть», у 1940 р. йому було присвоєне звання «Заслужений вчитель УРСР». Тоді ж Ровенський обласний відділ освіти очолив Д.А.Ятченко, який закінчив аспірантуру Українського науково-дослідного інституту педагогіки, а перед тим працював заступником завідуючого Харківським обласним відділом освіти [225]¹. Немало досвідчених педагогів-організаторів було призначено і завідуючими міськими та районними відділами освіти. Проте й вони не змогли витримати тиск політичних обставин та справитися з поставленими перед ними завданнями. З аналізу, проведеного Ровенським обкомом партії, витікає, що в області не було планової системи роботи з учителями щодо піднесення їхнього ідейно-політичного рівня. В усіх 31 районі області працювало лише 37 гуртків по вивченню «Короткого курсу історії ВКП(б)» та книги Й.Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу» [228]². Це й стало причиною того, що обком партії увільнив від обов'язків завідуючого обласним відділом освіти згаданого вже Д.Ятченка та його заступника М.Савчука [228]³. У перші повоєнні роки саме політична позиція того чи іншого освітянського керівника чи простого вчителя (а визначалася вона не стільки їхніми особистими бажаннями, або ж тими органами, які відрядили освітянина до західних областей, скільки конкретною ситуацією в регіоні) обумовлювала період його роботи на тій чи іншій посаді, у тому чи іншому місці.

Працівники освіти перебували під постійним наглядом підпільників ОУН-УПА. Центральний провід ОУН, аналізуючи становище в краї, куди лише в 1945 р. на різні ділянки роботи прибуло 86 тис. осіб [217]⁴, вказував на русифікаторську місію «фахівців-москалів» і попереджував їх про неминучу

¹ [225] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 82, арк. 4.

² [228] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 283, арк. 34.

³ [228] Там же, арк. 39.

⁴ [217] Там же, спр. 2655, арк. 85.

відплату» [229]¹. Під особливою увагою ОУН перебували вчителі. В одному із звернень до вчителів, оунівці закликали їх: «Саботуйте русифікаційні заходи совєтської школи! Не прикладайте рук до цієї гидкої роботи!», адже радянська школа «має завдання виховувати яничарів-зрадників українського народу» [230]².

У свою чергу, партійні та освітянські органи УРСР та східних областей зобов'язані були здійснювати постійне шефство над відрядженими в західний регіон педагогічними працівниками. З цією метою, зокрема, обласні відділи східного регіону були закріплені за відповідними відділами західних областей. Харківський обласний відділ освіти, наприклад, здійснював шефство над Дрогобицьким, Вінницький - над Станіславським і т.д. [231]³. З цією метою на початку 1945 р. в підшефну область виїжджали 11 працівників освіти м.Харкова. 19 виїздів у західні області в першому півріччі 1944/1945 навчального року здійснили інспектори шкіл наркомату освіти УРСР. Однак, в силу політичних обставин, такі виїзди здебільшого обмежувалися обласними центрами регіону [231]⁴.

На зміцнення організаційно-методичного потенціалу освітньої системи в західних областях було спрямоване й клопотання наркомату освіти УРСР перед Раднаркомом СРСР (підкреслення наше - *Авт.*) про встановлення в штатних розкладах обласних відділів додаткових посад інспекторів шкіл, інспекторів позашкільних закладів та інспекторів відділів освіти дорослих. В обласних інститутах удосконалення кваліфікації вчителів, які відновили свою

¹ [229] Уривки з краєвої Інструкції ОУН з 1946 року // Визвольна політика (Мюнхен), 1948. - Ч.1. - С. 44.

² [230] Лозунги для міст // За свободу народів. Із документів краєвої боротьби. Видання Українського представництва в АБН. - Прага - Відень. - 1946. - С.18.

³ [231] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 81, арк. 1.

⁴ [231] Там же, арк. 2.

роботу в перший повоєнний навчальний рік, встановлювалися посади завідуючих дев'ятьма кабінетами, кабінети початкових класів, математики і фізики, історії і географії та креслення, малювання і співів мали ще по одному науковому співробітнику, а кабінети мов і літератури - по 3 наукових співробітники. Тобто, штати кожного з обласних інститутів удосконалення кваліфікації вчителів затверджувалися в кількості 16 одиниць. Крім того, наркомат освіти УРСР просив Раднарком СРСР запровадити для вчителів західних областей «літерне», з обов'язковим набором певних товарів, харчування та виділити для мобілізованих зі східних областей вчителів як одноразову допомогу 9 тис. комплектів одягу, 5 тис. пар взуття та 20 тис. метрів тканин [232]¹. В умовах голоду, що в 1946-1947 рр. охопив Україну, це була спроба підтримати приїжджих вчителів, хоч вплинути суттєво на їх самопочуття ця спроба не могла, суспільно-політичне середовище краю відчужувало їх.

Зарадити справі, сприяти органічному вrostанню приїжджих освітян у суспільно-політичне життя краю мала постанова ЦК КП(б)У від 16 липня 1945 р. «Про висунення кадрів з місцевої інтелігенції на роботу в школи і відділи народної освіти». Того року в керівних органах освіти західних областей України працювало лише 20 відсотків місцевих кадрів. Серед завідуючих міськими і районними відділами освіти їх було тільки 21 (8 відсотків), а серед інспекторів згаданих відділів - 22 відсотки. Дещо вищими були ці показники щодо директорів шкіл. Причому, якщо серед директорів початкових шкіл місцеві становили 52 відсотки, семирічних шкіл - 42, то серед директорів середніх шкіл їх було лише 35 відсотків [232]². Проте й через два роки, в 1947

¹ [232] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 136, арк. 4-5.

² [232] Там же, арк. 16, 22.

р., приблизно з 800 керівників освіти різних рівнів в регіоні з місцевої інтелігенції було лише 80 [233]¹.

Надаючи великого значення підготовці вчителів з місцевого населення, обласні партійні та освітянські органи формують широку мережу різноманітних курсів. У Львові, зокрема, вже в 1944 р. розпочали роботу курси для підготовки вчителів 1-4 класів та вчителів історії і Конституції СРСР без відриву від виробництва на 400, а в сільській місцевості - одномісячні курси на 850 педагогів. Такі курси організовувались і в інших західних областях. А за постановою Раднаркому УРСР від 23 червня 1944 р. на одно- двомісячних курсах тут було підготовлено 2850 вчителів, у тому числі у Львівській області - 600, Станіславській - 300, Дрогобицькій - 300, Волинській - 630, Тернопільській - 690, Чернівецькій - 330 [226]². Того ж року за постановою Раднаркому України при всіх обласних відділах народної освіти регіону були організовані річні курси підготовки вчителів, на які було зараховано 1170 осіб[225]³. На короткотермінові курси спочатку набирали юнаків і дівчат, які закінчили 7,8, 9 або 10 класів. То ж не дивно, що багато випускників цих курсів мали досить низьку не тільки педагогічну, але й наукову підготовку. Передбачалось, що в майбутньому вони або здобудуть спеціальну освіту в педагогічних навчальних закладах, або звільнять місця для випускників цих закладів. Проте вже з другого півріччя 1945/1946 навчального року на короткотермінові курси приймалась молодь лише з середньою освітою[234]⁴. Курси, як породжена умовами форма підготовки вчителів, покликані були дати слухачам мінімум політичних знань, без яких радянська освітня система була немислима. Навчальним планом двохмісячних курсів підготовки вчителів 1-4

¹ [233] Там же, спр. 390, арк. 19.

² [226] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 236, арк. 40; спр. 75, арк. 27.

³ [225] Там же, спр. 82, арк. 14.

⁴ [234] Там же, спр. 249, арк. 1.

класів, наприклад, передбачалося на вивчення педагогіки 256 годин, психології - 64, у той же час на вивчення історії ВКП(б) відводилось 80 годин, російської мови і літератури - 96, історії УРСР та СРСР - 80, Конституції СРСР - 32 години. Тобто, понад 30 відсотків часу було відведено на опанування слухачами курсів дисциплінами ідеологічного спрямування, які не вивчалися учнями початкових класів [235]¹.

У цілому ж до кінця 1944 р. кадровий корпус вчителів західних областей України включав 564 випускники вузів, 1246 випускників педучилищ республіки, 1191 вчителя, відкликаною із східних районів, 2250 випускників короткотермінових курсів, 8116 вчителів, відряджених із східних областей, а всього - 23293 вчителі, з яких лише 9626 були місцевими [225]².

Гостроту проблеми вчительських кадрів у західних областях УРСР першого повоєнного навчального року та енергійні дії республіканських органів щодо її вирішення характеризує таблиця 4.2 [231]³ (Див.:Додаток А).

Як видно з таблиці, на 1 січня 1945 р. в регіоні працювало на 16710 вчителів менше, ніж у 1940/1941 навчальному році. За перші півтора місяці 1945 р. кількість вчителів тут зросла на 10939 чол. Переважна більшість з них (6352) прибули сюди із східних областей України. Ще 968 було відряджено з інших областей Радянського Союзу, здебільшого з Російської Федерації. У західні області за цей же час було направлено 449 випускників вузів та 950 випускників педучилищ, а курси підготовки та перепідготовки безпосередньо в регіоні закінчило 2220 вчителів.

Таке значне переміщення вчительських кадрів до західних областей України у надзвичайно короткий термін вражає. Воно свідчить про

¹ [235] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 52, арк. 9.

² [225] Там же, спр. 82, арк. 46.

³ [231] Складено за даними: ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 81, арк.

зацікавленість республіканських партійних та освітянських органів у забезпеченні шкіл кадрами. Водночас, звертає на себе увагу й той факт, що серед учительського поповнення регіону лише 2220 педагогів, тобто тільки його п'яту частину, складала місцеві жителі, які закінчили короткотермінові курси підготовки вчителів.

І все ж, не зважаючи на рішучі дії республіканських органів, на 1945/1946 навчальний рік, з урахуванням розширення мережі шкіл, не вистачало 9990 вчителів, у тому числі 6819 для 1-4 класів та 3171 - для 5-10 класів. Тому передбачалося впродовж 1945/1946 навчального року направити для роботи в західних областях 3900 випускників вузів, 3000 випускників педучилищ та 1440 вчителів підготувати на короткотермінових курсах. Отже, якщо в 1944/1945 навчальному році поповнення вчительського корпусу за рахунок місцевих кадрів складало п'яту частину, то на наступний навчальний рік воно планувалося ще меншим - приблизно 17,3 відсотка. Без сумніву, таке планування обумовлювалося й загальною суспільно-політичною ситуацією в краї. Навіть виконання намічених заходів, при умові збереження наявних кадрів, не вирішувало проблему укомплектування шкіл необхідною кількістю вчителів. Розрахунки показують, що з 9990 вчителів, нестача яких передбачалася в 1945/1946 навчальному році, віднайдені були джерела поповнення 8340, а 1650 вчительських посад залишались вакантними.

Ситуація щодо педагогічного кадрового корпусу змінювалася в регіоні буквально щоденно, плинність кадрів була безконтрольна. Плани заповнення вакансій не виконувались. До Ровенської області, наприклад, у 1945 р. мало прибути 900 вчителів, фактично ж приступили до роботи 500. Крім того, за цей рік з області виїхало до Польщі 213 вчителів, чимало педагогів загинуло

внаслідок збройного протистояння [236]¹. Школи Тернопільщини мали 1945 р. прийняти 273 випускники педвузів, а прибуло лише 81, із 300 випускників педучилищ прибуло 136 [123]².

Плинність кадрів Дрогобицької області за 1 півріччя 1945 р. характеризує таблиця 4.3 [237]³.

Таблиця 4.3

Кількісні показники та причини плинності вчительських кадрів

Дрогобицької області за 1 півріччя 1945 р.

	Місцеві вчителі	Вчителі, що прибули із східних областей	Всього
Виїхали до Польщі	398	-	398
Переведені на партійну роботу	-	29	29
Мобілізовані до Червоної Армії	22	-	22
Вбиті українськими націоналістами	7	9	16
Перейшли до підпілля ОУН-УПА	22	-	22
Захоплені підпільниками ОУН-УПА	15	6	21
Вибули з інших причин	78	93	171

У наведеній таблиці не розкриті лише «інші причини» плинності кадрів. Однак, вони стають зрозумілими опосередковано. Так, впродовж 1944/1945 навчального року у Володимирецькому районі Рівенської області українськими націоналістами було вбито 5 вчителів, у Сарненському - 2, в той же час органами держбезпеки за співпрацю з підпільниками ОУН-УПА було заарештовано лише в одному Межиріцькому районі 17 вчителів. Крім того, скрутне матеріальне становище і незадовільні побутові умови, обтяжені політичним тиском як з боку радянських органів, так і з боку підпілля ОУН-УПА, призводили до того, що вчителі самовільно, без згоди органів освіти

¹ [236] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 298, арк. 194.

² [123] Там же, спр. 153, арк. 263.

³ [237] Складено за даними: ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 195, арк.

залишали школи і повертались у східні області України. За вказаний період тільки з Ровенської області самовільно виїхало 192 вчителі [228]¹. З огляду на це, є всі підстави за «іншими причинами» плинності вчителів Дрогобицької області вбачати і каральні акції органів безпеки, і самовільний від'їзд відряджених вчителів до попередніх місць роботи, тобто в східні області України.

Аналіз архівних документів переконує, що ні обкоми партії, ні обласні відділи освіти регіону не володіли точною інформацією не тільки щодо кількості вчителів, але й щодо кількості шкіл, в яких провадилось навчання. У документах обласних комітетів партії значились одні дані, а органів освіти - інші. Це видно, зокрема, зі звітності про кількість вчителів станом на 1 січня 1945 р. За однією інформацією їх було 19793 чол. і на 1945/1946 навчальний рік не вистачало 3800 вчителів [238]², за іншою - у школах працювало 23293 вчителі, і 12140 місць були вакантними [225]³. У березні 1946 р. в 420 початкових школах Львівської області з 640 працювало лише по одному вчителю. Тобто, від долі одного вчителя залежала доля сотень школярів, та й самої школи. Це призводило до надмірного перевантаження вчителів. В окремих випадках один учитель працював з трьома класами, кількість учнів у яких становила 80, 150 або й 160. Не дивно, що успішність учнів за таких умов була низькою. У Львівській області, наприклад, за підсумками 1945/1946 навчального року понад 6 тис. учнів перших класів мали незадовільні знання[236]⁴.

Неукомплектованість шкіл, особливо початкових, кадрами призводила й до того, що багато шкіл, розпочавши роботу, припиняли її через вибуття

¹ [228] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 283, арк. 7.

² [238] Там же, спр. 83, арк. 50.

³ [225] Там же, спр. 82, арк. 46.

⁴ [236] Там же, спр. 298, арк. 201.

єдиного вчителя. Так, перевіркою Міністерства освіти УРСР було встановлено, що в Ровенській області, у більшості початкових шкіл якої, як і на Львівщині, та в інших областях, було лише по одному вчителю, не працювало 250 шкіл, хоч у звітах вони значились як такі, що працюють [236]¹.

Нестача кадрів, що ускладнювалась їх хаотичною плинністю, змушувала наркомат освіти УРСР саме в західні області направляти більшість випускників педагогічних навчальних закладів. Зокрема, з випускників вузів 1946 р. у західні області передбачалось направити 3041 (всього випускників 5778), а з випускників педучилищ - 4040 (всього - 6641) [239]². Подібна практика забезпечення шкіл регіону кадрами спостерігалася, як свідчать архівні матеріали, і в наступні роки [240]³. У цілому за перші п'ять повоєнних років для роботи у західноукраїнському регіоні було направлено 23 тис. вчителів [241]⁴.

Поряд з цим розгортали роботу і навчальні заклади регіону. На 1 січня 1945 р. тут працювали Львівський і Чернівецький університети, Львівський педагогічний, а також Чернівецький, Станіславський, Ровенський, Кременецький і Дрогобицький учительські інститути. Того ж року було відкрито і Ужгородський університет. До роботи у вузах приступили місцеві викладачі, а також значна частина відряджених зі східних областей. Кадри вузів західних областей характеризує таблиця 4.4 [231]⁵.

Таблиця 4.4

Джерела забезпечення вузів регіону кадрами станом на 20 лютого 1945 р.

Назва вузу	Кадри, надіслані	Місцеві кадри	Разом	Вакансії
------------	------------------	---------------	-------	----------

¹ [236] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 298, арк. 446.

² [239] Там же, оп. 70, спр. 570, арк. 3.

³ [240] Там же, оп. 16, спр. 32(а), арк. 18.

⁴ [241] Там же, оп. 24, спр. 1044, арк. 2, 10.

⁵ [231] Складено на основі даних ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 81, арк. 48.

	НКО УРСР			
Чернівецький університет	38	19	57	1
Львівський університет	37	115	152	6
Львівський педінститут	15	25	40	1
Чернівецький учительський інститут	19	9	28	-
Станіславський учительський інститут	16	8	22	-
Ровенський учительський інститут	13	5	18	-
Кременецький учительський інститут	9	10	19	3
Дрогобицький учительський інститут	6	4	10	-
Всього	153	193	346	11

Як бачимо, на вказаний період вищі учбові заклади регіону були майже повністю укомплектовані кадрами, вакантними на той час залишалось лише 11 посад. Причому, майже половина (153 із 346) викладачів були відряджені Наркоматом освіти УРСР.

Уже в перший повоєнний навчальний рік відновили роботу і педагогічні училища краю. Наступна (4.5) таблиця подає зростання їх кількості та контингенту учнів у них [231]¹.

Таблиця 4.5

Кількість педучилищ та контингент учнів у них

Область	На 1 січня 1941 р.		На 1 жовтня 1944 р.		На 1 жовтня 1945р.	
	педучилищ	учнів	педучилищ	учнів	педучилищ	учнів
Львівська	3	1159	3	442	3	618
Станіславська	3	916	3	426	3	620
Дрогобицька	3	55	3	423	3	705
Тернопільська	2	1089	2	311	3	611
Ровенська	3	851	1	96	3	415
Волинська	3	881	2	370	3	715
Всього	17	3951	14	2068	18	3684

З таблиці видно, що на кінець 1945 р. кількість педучилищ у західних областях, не враховуючи Чернівецької і Закарпатської, збільшилась на одне, а контингент учнів у них наближався до довоєнного рівня.

¹ [231] Складено на основі ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 81, арк.89.

Педагогічні училища, як і вищі педагогічні навчальні заклади, відчували гостру нестачу кваліфікованих кадрів. Без відповідної освіти, зокрема, працювали викладачі педучилищ Станіславської, Волинської та інших областей [242]¹. Це призводило до низької успішності багатьох учнів, частина з яких залишалася на повторний курс. У педучилищах Львівської області (Львівське педучилище № 1, Львівське педучилище № 2, Сокальське) 1944/1945 навчальний рік закінчували 293 учні. З них склали екзамени 237, 20 - екзамени було перенесено на осінь, а 36 були залишені на повторний курс. А наступного навчального року з 472 учнів трьох педучилищ (Камінь-Каширського, Володимир-Волинського і Луцького) Волинської області 7 учнів було виключено з училища, 41 - залишено на повторний курс і 96 - мали перескладати екзамени восени [243]². Тобто, від 20 до 30 відсотків учнів педучилищ західних областей виявляли незадовільні знання. Надзвичайно низькою була і успішність студентів вузів. У Львівському педагогічному інституті, наприклад, не склали державних екзаменів 42 відсотки випускників 1945/1946 навчального року. Такий стан успішності студентів змусив наркомат освіти УРСР заборонити приймальним комісіям вузів набір абітурієнтів з незакінченою середньою освітою. Крім того, органи освіти стали практикувати переведення до вузів західних областей України студентів із навчальних закладів східних областей. Так, протягом першого повоєнного навчального року до Львівського державного університету було переведено 146 студентів вузів Києва, 60 - Кіровограда, 30 - Харкова, 27 - Ніжина, а всього - 263 студенти. У Львівському педагогічному інституті тоді ж

¹ [242] ДАІФО, ф.1, оп.1, спр. 376, арк. 25; ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 256, арк. 12.

² [243] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 145, арк. 32; спр. 256, арк. 12.

продовжували навчання понад 200 студентів міст Полтави і Києва [244]¹. Така практика продовжувалась і в наступні роки.

Таким чином, аналіз мережі та діяльності педагогічних навчальних закладів регіону (педінститути, учительські інститути, педучилища), покликаних готувати вчительські кадри та сприяти підвищенню їх кваліфікації, дає підстави для наступних висновків. 1. Найгостріше, поряд з незадовільною матеріально-технічною базою цих установ, що пояснювалось руйнацією воєнних років, стояла проблема їх кадрового забезпечення. У 1944/1945 навчальному році серед викладачів педагогічних навчальних закладів доктори наук і професори становили лише 7,8 відсотка, кандидати наук і доценти - 20 відсотків, а 72,2 відсотка мали вищу, середню спеціальну, а то й середню освіту [245]². Ситуація ускладнювалась тим, що в краї було обмаль професійно придатних для такої роботи викладачів, до того ж, в силу відомих обставин, частина з них не викликала у місцевих властей політичного довір'я. З цієї причини, наприклад, у 1945/1946 навчальному році були звільнені з роботи у Кременецькому вчительському інституті 4 викладачі - М.Гавриш, В.Гералик, Т.Миколаєва та А.Панфілова [246]³. Крім того, 1945/1946 рр. педагогічні навчальні заклади регіону залишила, виїхавши з України, значна частина викладачів, студентів та учнів польської національності.

2. Основним джерелом поповнення викладацького складу було відрядження в регіон працівників вузів та науково-дослідних інститутів зі Сходу, а також демобілізованих з армії викладачів, аспірантів та випускників вузів. Лише впродовж першого повоєнного навчального року в західні області України було направлено 938 працівників, у тому числі 137 професорів та

¹ [244] ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 887, арк. 6.

² [245] Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.). - К.: Либідь, 1992. - С. 100.

³ [246] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 50, арк. 11.

доцентів [137]¹. Здебільшого вони, як і студенти із східних областей, направлялися в західноукраїнський регіон авторитарно, без врахування їхніх бажань. Частина з них не змогла адаптуватися у нових, обтяжених політичним протистоянням умовах і поверталась назад, а їх робочі місця чекали знову ж таки відряджених викладачів.

3. Переважна більшість відряджених до західноукраїнського регіону викладачів із східних областей України та інших районів СРСР не володіли українською мовою, або знали її погано. Це викликало невдоволення місцевої інтелігенції та студентства краю. Якщо врахувати, що педагогічні навчальні заклади аж до початку 50-х рр. перебували під особливо пильною увагою націоналістичного підпілля, то стане зрозумілою атмосфера в цих закладах і навколо них. Плинність викладацьких кадрів, систематичні недобори до них абітурієнтів з числа місцевих юнаків та дівчат, низька успішність студентів вузів та учнів педучилищ - все це відбивалося на кількісних та якісних показниках підготовки вчительських кадрів.

4. У підходах партійних і радянських органів до розвитку вищої педагогічної освіти, підготовки та розстановки вчителів у краї домінували критерії політичні. Як у підборі кадрів, так і в наборі студентів визначальною була ідейно-політична заангажованість, вірність і відданість марксистсько-ленінським ідеям. Природно, перевага при направленні до навчального закладу як на роботу, так і на навчання, віддавалась членам партії та комсомольцям. Вони, за розрахунками владних структур, мали виступати тим ферментом, що прискорював би згуртування викладацьких, студентських та

¹ [137] Герегова С.В., Марусик Т.В. Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х - перша половина 50-х рр. XX ст.) //Український історичний журнал. - 1997. - № 3. - С. 104.

учнівських колективів навчальних закладів на засадах марксизму-ленінізму та пролетарського інтернаціоналізму. Ці ж ідеї майбутні вчителі мали привносити в життя учительських і учнівських колективів шкіл, формуючи таким чином світогляд активних будівників соціалізму. Тобто, йшлося про комплектування шкіл регіону новою армією педагогічного учительського персоналу, «який, - за визначенням В.Леніна, - повинен бути тісно зв'язаний з партією, з її ідеями, повинен бути пройнятий її духом, повинен привернути до себе робітничі маси, пройняти їх духом комунізму, зацікавити їх тим, що роблять комуністи» [247]¹.

Вирішувати такі завдання, особливо в західноукраїнському регіоні, було надзвичайно складно. Адже в перше повоєнне п'ятиліття місцева молодь становила лише від 37 до 50 відсотків[248]² студентів педагогічних вузів. Так, у Дрогобицькому вчительському інституті 1946 р. з 228 студентів місцевих було 117, у Ровенському - 51 з 154, Тернопільському - 36 з 250. У вузах Чернівців тоді ж з 2393 студентів вихідців із західних областей було лише 118, тобто 5 відсотків [248]³. 1949 р. у Львівському педінституті навчалось 531 студент із східних областей та 523 студенти із західних [249]⁴. Посланці східних областей склали ядро партійних і комсомольських організацій педвузів, до якого мала приєднуватись місцева студентська молодь. Саме на це орієнтувала місцеві партійні та освітянські органи постанова ЦК КП(б)У від 15 вересня 1947 р. «Про поліпшення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах». Однак, міністерство освіти УРСР, перевіривши хід виконання згаданої постанови у Ровенському, Луцькому і Дрогобицькому учительських інститутах, у довідці від 30 січня 1948 р. вказувало, що у цих

¹ [247] Ленін В.І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. //Повне зібрання творів. - Т.41. - С. 384.

² [248] ЦДАГО України, ф.1, оп. 75, спр. 66, арк. 36, 62.

³ [248] Там же, арк. 3-7.

⁴ [249] Там же, оп. 70, спр. 1838, арк. 23.

вузах був відсутній «ретельний добір абітурієнтів», керівництво вузів не знало і не вивчало склад студентів із західних областей, незадовільною була агітаційно-масова та пропагандистська робота серед студентів та місцевого населення, пасивними продовжували залишатись комсомольські організації[250]¹. Все це відбивалось на формуванні майбутніх вчителів, змушувало партійні комітети та органи державної безпеки уважно стежити за діяльністю випускників. Інформація відповідного характеру концентрувалася в обласних комітетах партії. Ровенський вчительський інститут, для прикладу, за 1945-1949 рр. закінчили 363 чол. Всі вони були направлені в школи області і про їх роботу надходила інформація з місць. Ось якою була вона про роботу М.Троян, Ю.Мануйлик, С.Гирик та інших випускників інституту 1948 р.: «В їхній педагогічній діяльності є прояви аполітичності у викладанні літератури, немає використання матеріалів сучасного життя, є об'єктивізм і споглядальність і немає більшовицької напористості та наступальності» [251]². За такими інформаціями робилися висновки про рівень виховної роботи в інститутах та школах.

Учнівські колективи педучилищ, як показує аналіз, на 85-90 відсотків склалися з місцевої молоді. Однак, комсомольські організації училищ кількісно зростали дуже повільно. І навіть переведення з 1 вересня 1947 р. педучилищ на чотирьохрічний термін навчання, замість дворічного, ще тривалий час, аж до середини 50-х рр., не впливали суттєво на ріст комсомольських організацій і педучилищ, і шкіл, до роботи в яких приступали випускники училищ. У Самбірському педагогічному училищі, наприклад, на кінець 1947/1948 навчального року було 236 учнів, однак, з них лише 2 були

¹ [250] ЦДАГО України, ф.1, оп.70, спр. 1423, арк. 3.

² [251] Там же, оп. 73, спр. 495, арк. 7, 9.

комуністами і 38 - комсомольцями. Причому, серед комсомольців було лише 19 місцевих юнаків і дівчат [252]¹. Комсомольська організація Львівського педучилища № 1 1948/1949 навчального року нараховувала 60 членів ЛКСМУ, але місцевими з них було лише 6 [252]². Малочисельними залишались і партійні організації педучилищ. Того ж року в Луцькому педучилищі працювало 5 комуністів, Камінь-Каширському - 3, Чортківському - 7, Богородчанському - 5, Володимир-Волинському - 3. Тому-то, як свідчать архівні документи, партійні й комсомольські організації не здатні були впливати на ідейно-політичну атмосферу в навчальних закладах, не приділяли належної уваги викриттю «лютих ворогів українського народу» - українських буржуазних націоналістів, занедбаною була атеїстична робота[253]³.

5. Не зважаючи на ретельний відбір молоді до педагогічних навчальних закладів західних областей УРСР, «зміцнення» в них політичного клімату за рахунок викладачів та студентів зі східних областей, вони не залишались, та й не могли залишатись осторонь політичного протистояння, що визначало характер суспільно-політичного життя краю. Не випадково Львівський обком

КП(б)У 18 серпня 1947 р. інформував ЦК КП(б)У, що ним намічено «провести перевірку соціального стану всіх, хто поступає ... і таким чином закрити доступ у радянські вузи вороже налаштованої до радянської влади молоді» [137]⁴. Однак, у листопаді 1949 р. обласне управління держбезпеки подає

¹ [252] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 366, арк. 42.

² [252] Там же, спр. 366, арк. 54.

³ [253] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 508, арк. 55-58; 182-195.

⁴ [137] Герегова С.В., Марусик Т.В. - Назв. стаття. - С. 103.

інформацію до ЦК КП(б)У «про засміченість навчальних закладів» [254]¹ (Див. таблицю 4.6).

Таблиця 4.6

Дані про «неблагонадійних» викладачів і студентів навчальних закладів м.Львова

Назва закладу	Професорсько-викладацький склад			Студенти		
	Опера-тивний облік	наявність компромет матеріалів	з них по ОУН	опера-тивний облік	наявність компромет матеріалів	з них по ОУН
Держуніверситет ім. Івана Франка	31	24	19	92	92	127
Педагогічний і вчительський інститути	9	1	3	15	47	48
Педучилища	4	2	6	83	-	83

З цих даних видно, що лише у п'яти навчальних закладах Львова (університет, педагогічний і вчительський інститути і два педучилища) підозру органів безпеки викликали 71 викладач та 322 студенти вузів і учні педучилищ. З них 28 викладачів та 258 студентів і учнів підозрювались у зв'язках з українськими націоналістами. Такої інформації було досить для репресивних заходів проти підозрюваних. Проте і в січні 1950 р. на Львівській міській партійній конференції ректор університету Г.Савін наголошував на необхідності «створення такого стану в академічних групах, щоб горіла земля під ногами класового ворога і його агентури ..., щоб очистити університет від всяких ворожих націоналістичних елементів» [137]¹. Таке завдання ставилося перед партійними й комсомольськими організаціями та керівництвом й інших

¹ [254] ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 1842, арк. 12.

² [137] Цит. За: Герегова С.В., Марусик Т.В. Назв. стаття. - С. 103.

навчальних закладів [255]¹. Але аж до середини 50-х рр. у багатьох навчальних закладах підпілля ОУН-УПА мало активних учасників руху опору, або прихильників цього руху.

6. Колективи педагогічних навчальних закладів та колективи шкіл, цілком закономірно, становили систему з'єднаних посудин, які, хто б того не бажав, не могли бути автономними. Вони були переповнені тим же суспільно-політичним життям, що і весь край. Адже сьогоднішні учні завтра ставали студентами навчальних закладів, випускники яких, у свою чергу, через якийсь час поверталися до школи вчителями. Якщо ж врахувати, що тисячі вчителів, які не мали відповідної освіти, зобов'язані були навчатись, і навчалися на заочних відділах педагогічних закладів, привносячи до них реалії оточуючого життя, то стане очевидним, що зміни в педагогічних закладах могли бути лише адекватними змінам у суспільно-політичній ситуації західноукраїнського регіону.

За директивами ЦК ВКП(б) партійно-радянське керівництво, як республіканське так і місцеве, намагалось синхронізувати досягнення очікуваних змін. З одного боку, проводились різноманітні і широкомасштабні заходи ідеологічного характеру, спрямовані на марксистсько-ленінське виховання і перевиховання населення регіону, формування місцевого активу, насамперед з числа інтелігенції, а, з іншого боку, здійснювалась рішуча, насильницька ломка всього традиційного соціально-політичного життя краю. Обидві складові цього синхронізованого процесу мали безпосередній вихід на вчительство. Воно силою обставин вимушене було виступати і як об'єкт впливу з боку представників партійно-радянського режиму та

¹ [255] Див.: Марусик Т.В. Репресії серед студентської молоді Чернівців у 40-х рр. XX ст. //Науковий вісник Чернівецького університету. - Вип. 6-7. - Історія. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - С. 113-120.

націоналістичного підпілля, і як суб'єкт дії, тобто виконувати директиви протиборствуючих сил щодо навчання й виховання школярів, інтернаціонального чи національного, насамперед; щодо спрямованості та перспектив соціалістичного будівництва в краї, особливо в утвердженні колгоспного ладу; щодо ролі і місця Української греко-католицької церкви в житті населення краю; щодо суті і форми державності українського народу, що, власне, й було найголовнішою проблемою політичного протиборства в краї, та й у всій Україні.

Сотнями постанов партійних комітетів всіх рівнів, як союзного, республіканського, так і місцевого значення, визначались напрями, форми і методи марксистсько-ленінського загартування кадрів, у тому числі й учителів. Ще довго й по смерті Й. Сталіна в основі ідейно-політичного виховання кадрів залишалась його теза: «Чим вищий політичний рівень і марксистсько-ленінська свідомість працівників будь-якої галузі державної роботи, тим вища і плідотворніша сама робота, тим ефективніші результати роботи і, навпаки, - чим нижчий політичний рівень і марксистсько-ленінська свідомість працівників, тим імовірніші зриви і провали в роботі, тим імовірніше і виродження самих працівників у діляг-крохоборів, тим імовірніше їх переродження» [256]¹. Саме цим і був зумовлений постійний політичний нагляд за особою вчителя, його світосприйняттям, навчально-виховною роботою в школі, лінією поведінки поза нею. Уже 27 вересня 1944 р., тобто за місяць до звільнення всього західноукраїнського регіону від німецько-фашистських окупантів, ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» [257]², котрі були

¹ [256] Сталін Й.В. Питання ленінізму. Вид. XI. - К.: Держполітвидав України, 1940. - С. 537.

² [257] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 145, арк. 33.

виявлені і в роботі серед учителів. Вони зводились до того, що: 1) політінформації для вчителів не проводились; 2) короткий курс історії ВКП(б) ними не вивчався; 3) бібліотеки не впорядковані; 4) вчителі не читали політичної, фахової та художньої літератури; 5) парткабінети були організовані, але вчителі їх не відвідували; 6) партійні, комсомольські та профспілкові організації в школах не працювали; 7) вчителі не отримували газет і журналів; 8) в більшості населених пунктів регіону було відсутнє радіо; 9) про матеріальний стан вчителів ніхто не турбувався; 10) активізувало роботу серед вчителів підпілля ОУН-УПА. Все це, як свідчать архівні матеріали, «створювало небажані настрої серед учителів» [93]¹.

На подолання цих «небажаних» настроїв була спрямована робота міжобласної наради активу вчителів регіону (близько 1000 чол.) 5-9 січня 1945 р. за участю М.Хрущова. Про основне політичне навантаження наради свідчать доповіді, виголошені на нараді С.Чавдаровим «Про народну освіту в Українській Радянській Соціалістичній Республіці» та Д.Мануїльським «Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистських загарбників». Це був своєрідний урок політичних знань, засвоївши який, учасники наради мали понести ці знання та переконання всьому учительському загалу регіону. Учасники наради ухвалили підготовлене, як показують архівні джерела, в Києві звернення до всіх учителів західних областей України, в якому закликали їх віддати всі сили зміцненню могутності Батьківщини, відбудові і розвитку народної освіти, нещадно викривати «запроданство українських буржуазних націоналістів», сміливо «нести в маси слово більшовицької правди», виховувати з учнівської молоді «гідну зміну будівників комунізму». У зверненні наголошувалось, що успішне виконання цих завдань вимагає

¹ [93] Там же, спр. 75, арк. 55.

невтомної роботи кожного вчителя над підвищенням свого ідейно-політичного рівня і фахової підготовки, а оволодіння скарбницею знань марксизму-ленінізму «... допоможе нам сміливо розібратися у всіх питаннях життя і боротьби свого народу» [93]¹. Ухвалене нарадою звернення, разом з оперативно віддрукованою двадцятитисячним тиражем брошурою Д.Мануїльського «Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини», повинні були стати предметом поглибленого вивчення всіма вчителями та скласти основу їхньої агітаційно-пропагандистської роботи серед місцевого населення.

Через два місяці після наради вчителів ЦК КП(б)У вирішує скликати міжобласну нараду завідуючих відділами народної освіти західних областей у Львові для обговорення двох питань: 1) стан навчально-виховної роботи в школах і 2) заходи щодо підвищення ідейно-політичного рівня і фахової кваліфікації вчителів, директорів і завучів шкіл регіону[258]². У січні 1946р. в Ужгороді за участю наркома освіти УРСР П.Тичини відбулася нарада активу працівників народної освіти Закарпаття. Серед інших було обговорене й питання «Радянська школа і організація її роботи». Костатувавши, що «перед нашим народом відкрились блискучі перспективи політичного, економічного і культурного розвитку», учасники наради прийняли відповідне звернення до працівників освіти Закарпаття [29]³.

Аналіз показує, що акції республіканського, міжобласних, обласних та районних рівнів, які покликані були сприяти піднесенню ідейно-політичного рівня вчителів, активізації їх участі в соціалістичному будівництві та комуністичному вихованні населення, стали звичним явищем у процесі

¹ [93] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 75, арк. 55.

² [258] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 59, арк. 65.

³ [29] Розквіт народної освіти західних областей України. - С. 71.

утвердження партійно-радянського тоталітарного режиму. Їх проведення визначалось рішеннями партійних, радянських, комсомольських органів. Це були акції разової дії, або ж розраховані на якийсь обмежений обставинами період, або й на тривалу перспективу. Постійним завданням і обов'язком вчителя було підвищення свого ідейно-політичного рівня. «Першочерговим завданням органів народної освіти в галузі роботи з педагогічними кадрами є дальше поліпшення роботи в справі їх марксистсько-ленінського виховання, - вимагав ЦК КП(б)У. - Оволодіння марксистсько-ленінською теорією - основа піднесення кваліфікації наших кадрів» [259]¹. А тому кожен учитель, історик чи математик, фізик чи географ, мав вивчати марксизм-ленінізм. Контроль був всеохоплюючий і постійний, хоч і не завжди дієвий. Постанова ЦК КП(б)У від 27 липня 1949 р. «Про стан виховної роботи серед сільської інтелігенції та залучення її до участі в масово-політичній та культурно-освітній роботі в Ровенській області», наприклад, констатувала незадовільний стан такої роботи, у ній не було системи. У гуртках по вивченню короткого курсу історії ВКП(б) і біографій Леніна і Сталіна переважав школярський метод занять, не проводились консультації для тих, хто навчався самостійно, з 11 тис. чоловік інтелігенції 7 тисяч - вчителі, медики та ін. не були охоплені жодною формою політичної освіти [260]². Тому вже в наступному, 1949/1950 навчальному році в Ровенській області різними формами марксистсько-ленінського навчання було охоплено 5213 вчителів. Того ж року у Волинській області було утворено 248 гуртків по вивченню історії ВКП(б), в яких навчалось 1679 вчителів, ще

¹ [259] Цит. за: Гуленко І.С. Завдання органів народної освіти в справі добору, розстановки і виховання кадрів //Радянська школа. - 1947. - №. 4. - С. 13.

² [260] ЦДАГО України, ф. 1, по. 70, спр. 1746, арк. 58.

618 відвідували гуртки по вивченню біографії Сталіна, а 418 - вивчали теорію марксизму-ленінізму самостійно [261]¹.

Навчання в системі політичної освіти було обов'язковою, але не єдиною формою підвищення ідейно-теоретичного рівня вчителів. З 1945/1946 навчального року в західноукраїнському регіоні були організовані міжобласні курси для працівників освіти. Уже того ж року навчання в них пройшло 8595 працівників шкіл та відділів народної освіти. Вони опрацювали основні питання радянської педагогіки та психології, марксизму-ленінізму, історії СРСР та Конституції СРСР, економічної географії, російської мови та літератури.

Такі курси, а скликалися вони впродовж всього досліджуваного періоду, відігравали своєрідну роль механізму оперативного впливу на всю освітню систему, доведення до вчительських колективів тих чи інших політичних рішень владних структур, насамперед у сфері навчання й виховання. Так було при «викритті» буржуазно-націоналістичної концепції історії України М.Грушевського, роз'ясненні «помилки» в літературі, при «поліпшенні» викладання біологічних наук, так було при всіх «зигзагах» генеральної лінії партії[262]².

На вчителів робилася основна ставка властей у проведенні виборів до Верховної Ради СРСР (лютий 1946 р.), Верховної Ради УРСР (лютий 1947 р.), місцевих Рад депутатів трудящих (грудень 1947 р.). Доречно нагадати, що якраз на цей час, на зиму 1946-1947 рр. та весну і літо 1947 р. припав пік голоду в УРСР. За свідченнями різних дослідників цей голод поглинув від 100 тис. до понад 1 млн. чол. [263]³. На 20 червня 1947 р. в Україні налічувалося 1

¹ [261] Там же, спр. 2037, арк. 300.

² [429] ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 1393, арк. 3-4.

³ [430] Соловей Д. Людність України за сорок років влади ЦК КПСС //Вільна Україна (Нью-Йорк). - 1960. - Ч.27. - С.43.

154 198 лише зареєстрованих хворих на дистрофію [23]¹. І хоч найбільш голодом були вражені Миколаївська, Сталінська, Чернігівська, Запорізька, Вінницька, Дніпропетровська, Ворошиловградська, Кам'янець-Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Одеська, а з регіону нашого дослідження - Чернівецька області, це явище набуло характеру загальнонаціонального.

Шукаючи порятунку від голодної смерті, селяни східних областей України, як і ряду областей Російської Федерації, виїжджають в західноукраїнський регіон з метою заробити, купити або обміняти на будь-які речі хліб, крупи, картоплю та інші продукти. Про масовість таких напливів голодуючих селян у західні області свідчать, наприклад, дані по Львівщині. У червні 1946 р. до Краснянського району цієї області щоденно прибувало 300-400 осіб, Жовківського - 80-100, Глинянського - 100-150, Городоцького - 40-50 осіб [23]².

За директивами з Москви та Києва місцеві партійні і радянські органи намагалися запобігти негативному впливу приїжджих на місцеве населення. Львівський обком партії, для прикладу, в інформації ЦК КП(б)У від 11 червня 1946 р. писав: «Серед прибувших є і такі колгоспники, які в колгоспах працювати не хочуть, а приїжджають для того, щоб закупити продукти і перепродати за спекулятивними цінами на ринках. Серед цієї частини є такі особи, які, переїжджаючи із села до села, поширюють серед селян провокаційні чутки, спрямовані проти колгоспного ладу, про голод, який начебто має місце у вказаних (східних - *Авт.*) областях, і що в колгоспах на трудодні нічого не дали». І далі в інформації Львівського обкому партії зазначалось: «З боку обкому КП(б)У дана вказівка районним комітетам КП(б)У

¹ [23] Голод в Україні. 1946-1947. Документи і матеріали. - Київ-Нью-Йорк. - Вид-во М.П.Коць, 1996. - С. 13.

² [23] Голод в Україні. 1946-1947. Документи і матеріали. - Київ-Нью-Йорк. - Вид-во М.П.Коць, 1996. - С. 31.

посилити масово-політичну роботу серед селян, спрямовуючи на те, щоб нездорові висловлювання окремих прибулих осіб негативно не впливали на морально-політичний стан колгоспників і селян» [23]¹ (місцевих, яких у цей час заганяли до колгоспів - *Авт.*). «Посилювати» цю масово-політичну роботу серед місцевих селян зобов'язані були, насамперед, вчителі, значна частина яких у 1946-1947 рр. й прибула в західні області України, у тому числі й рятуючись від голоду. То ж не дивно, що «масово-політична робота» тут, як і в 1932-1933 рр., супроводжувалась репресивними заходами. Лише в червні 1946 р. органами транспортної міліції УРСР в західних областях було знято лише з товарних поїздів 62 тис. 400 голодуючих, а за дві останні декади липня - 97 тис. 633 особи. За постановою Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. на великих залізничних станціях України були організовані оперативні заслони з працівників транспортної міліції для боротьби «з незаконною продажею і купівлею зерна і борошна на ринках» [23]².

За таких обставин вчителі західноукраїнських областей мали «забезпечити» демонстрацію відданості трудящих радянській владі, схвалення ними політики комуністичної партії, довести до краху «підлі плани» українських буржуазних націоналістів. На вчителів важким політичним пресом лягав обов'язок «роз'яснювати» масам суть соціалістичного способу життя, розкривати переваги колективного господарювання селян, викривати підступність Української греко-католицької церкви та антинародну боротьбу українських буржуазних націоналістів. І все це, особливо в 1944-1950 рр., доводилось робити в умовах кровопролитної війни, під постійним наглядом і контролем як з боку органів партійно-радянського режиму, так і з боку підпілля

¹ [23] Там же. - С. 31.

² [23] Голод в Україні. 1946-1947. Документи і матеріали. - Київ-Нью-Йорк. - Вид-во М.П.Коць, 1996. - С. 53.

ОУН-УПА. За таких обставин, вчителі, як ніяка інша соціальна верства суспільства, виявились заручниками протиборствуючих сил.

На прикладі вчителів Гвіздецького району Станіславської області простежується їх професійне та політичне навантаження. Кожен із 112 вчителів району, насамперед, зобов'язаний був виконувати, а досить часто, через нестачу вчителів, і перевиконувати педагогічне навантаження. Водночас, в районі щомісячно проводився День вчителя, двічі на місяць скликалися семінари при районному відділі освіти, раз на тиждень відбувалися, принаймі, мали відбуватися, заняття гуртків політичної освіти, майже щомісячно проводились районні збори інтелігенції, двічі на місяць при райкомах партії проводились лекції для вчителів. Та крім цього всього лише протягом першого півріччя 1948/1949 навчального року вчителі району прочитали 240 лекцій і доповідей на політичні та науково-популярні теми, провели 830 бесід та голосних читок матеріалів на різні суспільно-політичні теми, організували і провели 62 вистави і концерти [264]¹.

Однак постановою від 25 квітня 1949 р. «Про стан і заходи покращення масово-політичної роботи в західних і Закарпатській областях» ЦК КП(б)У визнав ідейно-політичну роботу серед вчителів незадовільною. У свою чергу, обкоми партії регіону, обговорюючи згадану постанову ЦК КП(б)У, визнали незадовільною участь вчителів у масово-політичній та культурно-масовій роботі [260]². Не виправдовувало покладених на нього надій «Товариство по розповсюдженню політичних та наукових знань», утворене в 1947 р. Робота його відділень у західних областях УРСР тривалий час була паралізована. Переважну більшість членів товариства тут складали заїжджі спеціалісти, місцева інтелігенція особливої активності не проявляла, а в багатьох

¹ [264] ДАІФО, ф.1, оп. 1, спр. 834, арк. 20, 126.

² [260] ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 1746, арк. 58-59.

випадках партійно-радянські органи не безпідставно не довіряли лекторам з числа місцевих спеціалістів, у тому числі й вчителів. У Львівській області, наприклад, у 1950 р. з 109 лекторів товариства лише 15 представляли місцеву інтелігенцію. Того ж року ними було прочитано лише 204 лекції і доповіді з усіх 1334. Причому, виступали вони з лекціями переважно на сільськогосподарські та науково-технічні теми. 1950 р. в області було прочитано лише 37 лекцій, в яких «викривалися» українські буржуазні націоналісти як прислужники імперіалізму [265]¹. У той же час, працівники ЦК КП(б)У у багатьох районах області «виявили» чимало фактів усунення місцевої інтелігенції від масово-політичної роботи. «У нашому селі проводяться політдні, - заявила працівникам ЦК КП(б)У вчителька с.Керниця Городоцького району Г.Семчук, - але нас, вчителів, усунули від участі в їх проведенні. Нам не доручили виступати з лекціями і доповідями, що багато з учителів розцінили як прояв недовіри до нас з боку партійної організації». Такі нарікання з боку «чесних, відданих справі партії місцевих інтелігентів» працівники ЦК КП(б)У виявили в багатьох районах Львівської та інших областей регіону [265]². Проведені в квітні 1950 р. в усіх областях регіону наради активу працівників народної освіти засвідчили неоднозначність настроїв учительства. Частина з них унаслідок всеохоплюючого політичного тиску партійно-радянських органів стала проявляти схильність до «соціалістичної перебудови» краю. Ця схильність, ще дуже далека від активної підтримки політики партії, обумовлювалась й урізноманітненням «виховних» заходів як з учителями, так і зі студентами педагогічних закладів. Більш підконтрольною партійним органам і організаціям стає система політичної освіти, лекційна пропаганда. Для вчителів Ровенщини, наприклад,

¹ [265] ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 1933, арк. 27.

² [265] Там же, спр. 1933, арк. 30.

протягом 1949/1950 навчального року були прочитані цикли лекцій «Моральне обличчя радянської людини», «Релігія на службі світової реакції», «Про істмат та діамат», «Радянська наука найпередовіша в світі», «Про виховання радянського патріотизму», «Про комуністичне виховання і боротьбу з пережитками капіталізму в свідомості людей» та інші. Водночас, із загальної системи «ідеологічного загартування кадрів» виокремлюються специфічні форми роботи лише з учителями. Ними стали, зокрема, Дні вчителя. У такі дні, а проводились вони в кожному районі щомісячно, для вчителів читалися лекції і доповіді на суспільно-політичні та науково-природничі теми, організовувалась робота методичних семінарів, проводився обмін досвідом роботи. Професійна та громадсько-політична діяльність кращих, за визначенням партійних комітетів, вчителів відзначалась органами народної освіти, їх робота мала бути зразком для наслідування всіма вчителями.

З 1949/1950 навчального року в практику роботи органів освіти західних областей УРСР входить організація екскурсій кращих студентів та вчителів до інших районів України та СРСР. Перші такі екскурсії були організовані в серпні 1949 р. [266]¹. Вони, безумовно, мали велике пізнавальне значення. Однак, партійні комітети та контрольовані ними засоби масової інформації уміло використовували екскурсантів для пропагандистської роботи, віддаючи при цьому перевагу аспектам політичним. Їх цілком влаштовувала оцінка екскурсії її учасниками - студентами Львова: «Головне ж, що ми винесли із нашої екскурсії, це те, що ми ще більше навчилися любити нашу Радянську батьківщину, любити її славне минуле і ще славніше будуче, навчилися любити нашу більшовицьку партію і Вас, дорогий Йосифе

¹ [266] ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 1797, арк. 17.

Віссаріоновичу»[266]¹. Саме за участю екскурсантів партійно-радянські органи намагались виховувати любов до радянської батьківщини, партії та її вождя у всього населення краю. Тому-то обласні комітети партії включили до пропагандистської роботи всіх учасників екскурсій. Тернопільський обком КП(б)У, зокрема, у звіті ЦК КП(б)У «Про проведену роботу вчителями-екскурсантами серед населення області» відзначав, що «вчителі виступили в обласній і місцевій пресі зі своїми враженнями про екскурсію, виступили на серпневих нарадах вчителів» [267]². Вчителька С.Генаницька, наприклад, у виступі перед колгоспниками с.Товстенке Пробіжнянського району, розповідаючи про життя і побут робітників Донбасу, «розвінчала вигадки та наклепи ОУН про нестерпні умови праці шахтарів». Всього виступами вчителів-екскурсантів у Тернопільській області було охоплено 7 тис., у Закарпатській області - 5 тис. вчителів[267]³.

Влітку 1950 р. в східні області УРСР, до Москви і Ленінграда виїжджали вчителі з усіх західних областей України. Зокрема, із Закарпатської області в екскурсіях брали участь 112 вчителів, Тернопільської - 150, Станіславської - 150. Повернувшись з екскурсій, вчителі у своїх виступах перед населенням зобов'язувались ще краще працювати, виховувати молодь в комуністичному дусі, використовуючи досвід своїх колег з інших регіонів СРСР[267]⁴.

Водночас, поряд з усе масовішими проявами прокомуністичної діяльності вчителів, переважна більшість місцевих вчителів залишалась індіферентними до політичних акцій режиму, а то й не сприймали їх зовсім. Свідченням цьому можуть бути, зокрема, матеріали квітневої (1950 р.) наради активу працівників освіти Станіславської області. У школах Калуського,

¹ [266] Там же, арк. 40.

² [267] ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 2036, арк. 131.

³ [267] Там же, спр. 2036, арк. 71.

⁴ [267] Там же, арк. 172, 266.

Рожнятівського, Лисецького, Отинянського, Яблунівського та інших районів, відзначалося на нараді, у навчально-виховній роботі як з учителями, так і з учнями, проявляються формалізм і аполітичність. На нараді наводились приклади такої «аполітичності». Зокрема вказувалося, що директор Іванківської семирічної школи Рожнятівського району А.Дирів провадив антирадянську пропаганду, вчитель Солотвинської середньої школи В.Назаревич під виглядом атеїстичної роботи виховував учнів у релігійному дусі, вчитель Нижнівської середньої школи Тлумацького району Б.Терлецький агітував учнів не вступати до комсомолу[268]¹. Вчителі ухилялися від участі в громадсько-політичній роботі, не працювали над підвищенням свого ідейно-політичного рівня. Наприклад, вчитель Опришівської школи Лисецького району В.Остап'юк категорично відмовлявся проводити з учнями заходи виховного характеру, вчителі Рожнятівської середньої школи А.Діденко та В.Остапович не брали участі в громадській роботі, не читали газет і журналів, а вчителька Тарасівської початкової школи В.Гамурак і вчитель Олешівської неповної середньої школи Тлумацького району М.Прокопів відкрито заявляли про своє негативне ставлення до комсомолу і радили учням не вступати до цієї організації [268]². Такі і подібні факти неодноразово оприлюднювала українська зарубіжна преса. «Виявляється, - зазначала газета «Український самостійник», - що представники місцевої української інтелігенції старанно уникають брати участь у пропаганді чужих і ненависних українській людині большевицьких ідей» [269]³. Однак, аналіз архівних документів дає підстави для висновку, що на рубежі 40-50-х рр. місцеве вчительство західних

¹ [268] ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 2037, арк. 71.

² [268] Там же, спр. 2037, арк. 71, 72.

³[269] Крах московської пропаганди //Український самостійник (Мюнхен). - 1951. - 9 вересня; Терен Ю. Психологія підсоветської інтелігенції. - Український самостійник (Мюнхен). - 1953. - 7 січня; 1953. - 25 січня; 1953. - 1 лютого.

областей УРСР вимушено переходить від активних форм опору режимові (підтримка підпілля ОУН-УПА, агітаційно-пропагандистська робота) до пасивних форм (аполітичність уроків та виховних заходів, відхід від громадсько-політичної роботи).

Така зміна настроїв місцевих вчителів стала, як було відзначено, наслідком поступового і всеохоплюючого ідейно-політичного тиску на них з боку партійно-державної машини, що доповнювався репресивними акціями органів державної безпеки, а також послідовними змінами у співвідношенні суспільно-політичних сил на користь радянської влади, всезростаючою «соціалістичністю» всього соціально-економічного і політичного життя краю. Досягалося це суттєвою модернізацією регіону, що сприяло значним позитивним змінам у працевлаштуванні, охороні здоров'я, соціальному страхуванні, освіті населення західних областей. Процес модернізації, з усіма його позитивними наслідками, став для тоталітарної системи найголовнішим фактором «переконання» місцевого населення у перевагах радянського способу життя і, водночас, найвагомим аргументом для політичної фільтрації жителів краю, соціальної «очистки» його від «антирадянських елементів». Одним з перших кроків тоталітарного режиму на шляху «радянзації» західноукраїнських областей стало знищення Української греко-католицької церкви.

Про роль і місце УГКЦ в житті населення західноукраїнських областей, а, отже, й про наслідки цієї репресивної акції свідчать такі дані. Напередодні Другої світової війни УГКЦ мала 3040 парафій, 4440 церков, Духовну академію, 5 духовних семінарій, 2 школи, 127 монастирів, видавала 3 тижневих і 6 місячних часописів. Церковну ієрархію становили митрополит, 10 єпископів, 2950 священників, нараховувалось також 520 ієромонахів, 1090

ченців, 540 семінаристів [221]¹. УГКЦ була церквою національною, мала всеохоплюючий вплив на населення краю. Однак, тоталітарний режим, перетворивши церкву із інституту духовної опіки над віруючими в знаряддя політичної боротьби, вже в 1945 р. розгорнув кампанію дискредитації УГКЦ як «ворога народу», «прислужницю українського буржуазного націоналізму». Утворена з благословення Й.Сталіна та М.Хрущова під контролем органів держбезпеки «ініціативна група» повела агітацію за розрив унії з Римом і «возз'єднання» УГКЦ з Руською православною церквою. Таке рішення у березні 1946 р. ухвалив Львівський собор, а в серпні 1949 р. під тиском влади таке ж рішення прийняла Мукачівська єпархія. У 230 храмах, прихожани яких відмовились від «возз'єднання», богослужіння були заборонені, 48 греко-католицьких монастирів були закриті. Глава уніатської церкви Й.Сліпий, чотири єпископи та 344 особи з числа духовенства і монахів були заарештовані і позбавлені волі, впливовий у Закарпатті єпископ Т.Ромжа був знищений агентами держбезпеки [35]². Із заборною УГКЦ зазнали дискримінації близько 5 млн. віруючих цієї церкви. У мільйони сімей було внесено сум'яття, повною мірою яке відчували і учні, і вчителі. Формально вчителі отримували можливість більш широкої атеїстичної пропаганди, проте надії на її ефективність та результативність, як і раніше, залишались примарними.

Ліквідацію УГКЦ є всі підстави розглядати як спробу тоталітарного режиму обмежити соціальну базу підпілля ОУН-УПА, адже в перші повоєнні роки загони УПА тією чи іншою мірою контролювали територію площею до

¹ [221] Історія України. - К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1997. - С.333.

² [35] Див.: Баран Володимир. Україна 1950-1960 рр. - С. 355.

150 тис. квадратних кілометрів. Тут утверджувались нелегальні національно-державні структури, альтернативні органам партійно-радянської влади. Вони прагнули самостійно вирішувати всі питання соціально-економічного й політичного життя, в тому числі і в сфері культури та освіти. У боротьбі проти радянської влади підпільниками ОУН-УПА вчинено 14,5 тис. диверсій і терористичних акцій, в яких загинуло не менш як 30 тис. представників партійно-радянського режиму, військовослужбовців, місцевих жителів, включаючи й учителів [221]¹. Та набагато більшими були втрати підпільників. Лише протягом 1944 р. в ході бойових операцій з регулярними військами загинуло понад 57 тис. учасників руху опору, десятки тисяч з них потрапили в полон. Майже десять років тоталітарний режим спрямовував на боротьбу проти руху опору в західноукраїнському регіоні, до якого в тій чи іншій мірі була причетна чи не кожна українська родина, не тільки каральні органи, а й регулярні війська, весь авторитет велетенської пропагандистської машини, з її випробуваними методами шантажу, обману та залякування. Кожен, запідозрений у причетності до підпілля, підлягав арешту, а його рідні піддавалися насильницькій депортації. Накиданням тавра «реакційного буржуазного націоналізму» та «звірств і бандитизму бандерівців» заклеювалися національна свідомість, патріотизм та боротьба за українську державність.

Торжество соціалістичного ладу в регіоні супроводжувалось фізичним винищенням та духовним спустошенням десятків і сотень тисяч громадян. За 1944 - 1952 роки тут було заарештовано 104 тис. «бандитів», учасників ОУН-УПА [221]². За ті ж роки у віддалені райони СРСР було виселено 171566 «оунівців», у тому числі понад 40 тис. дітей. Найбільше їх не за своєю волею

¹ [221] Історія України. - К.»Альтернативи», 1997. - С. 333.

² [221] Там же. - С. 334.

опинились у Кемеровській області (28181), Хабаровському краї (26029), Іркутській області (17386), Красноярському краї (13860), Омській області (12426), Томській області (11644), Молотовській (Пермській) області (10677). Тисячі з них загинули на шляху до місць виселки [35]¹.

На початок 50-х рр. рух опору в західноукраїнському регіоні ціною величезних жертв обох протиборствуючих сил було подолано, хоча окремі боївки ОУН-УПА продовжували опір аж до середини 50-х років. У всі ці роки, коли в краї точилася братовбивча війна, вчителі вимушені були виховувати в учнів любов до соціалістичної батьківщини та ненависть до її ворогів. То ж не дивно, що як учителі, так і учні в умовах політичного протистояння виявлялися заручниками суспільно-політичної ситуації в краї, будучи радянськими патріотами сьогодні, вони наступного дня перетворювалися у «ворогів» радянської влади.

Подолання руху опору, поряд з ліквідацією УГКЦ, сприяло й утвердженню колгоспного ладу в регіоні, якому з величезною жертвністю протидіяли ОУН-УПА. Партійну лінію на насильницьку колективізацію тут «забезпечували» 15 тис. спеціалістів сільського господарства, що прибули зі східних областей. На початку 1946 р. в краї нараховувалось 158 колгоспів, на початку 1948 р. - 1762, а на 1 листопада 1949 р. - уже 6098. На середину 1951 р. у понад 7 тис. колгоспів було об'єднано понад 95 відсотків селянських господарств [221]². «Добровільне» об'єднання селян в колгоспи супроводжувалось насиллям та беззаконням. «Ворогів» колгоспного ладу репресовували, значна частина з них, як і греко-католики та «оунівці», були виселені. Зокрема, лише 1951 р. із західних областей УРСР було виселено до

¹ [35] Див.: Баран Володимир. Україна 1950-1960-х рр. - С. 410-411.

² [221] Історія України. - К.: Альтернативи, 1997. - С. 334-335.

Іркутської області 1445 куркулів [35]³. Таким був черговий крок партійно-радянського режиму на шляху до остаточної «радянзації» західноукраїнського регіону.

Таким чином, заборона УГКЦ, насильницьке утвердження колгоспного ладу, звужуючи соціальну базу підпілля ОУН-УПА, обумовили на кінець 40-х - початок 50-х рр. ліквідацію руху опору в західноукраїнському регіоні. Фізичне винищення, масове виселення «ворогів» радянського ладу та здійснювана паралельно з цим соціально-економічна модернізація забезпечували «радянзацію» суспільно-політичного життя краю, сприяли його більш повній інтеграції в загальносоюзну тоталітарну систему. Ця ж інтеграція, синхронізована з постійним політичним тиском режиму на масову свідомість, марксистсько-ленінським «загартуванням» кадрів й обумовили так довгоочікувану зміну політичної ситуації в західних областях УРСР на користь тоталітарної системи.

За таких умов партійно-радянське керівництво УРСР та місцеві органи влади західних областей вдаються до масової політичної «перевірки» всього вчительського корпусу. Незважаючи на постійні репресії та звільнення з роботи вчителів і працівників освітянських органів, які не викликали політичного довір'я, що практикувалися впродовж всього досліджуваного періоду, до початку 50-х рр. місцеве вчительство регіону все ще не стало «опорою» партії в комуністичному вихованні молоді. І звернення до ЦК КП(б)У: «Дайте все-таки нам вчителів перевірених, досвідчених і відданих, тому що молодь треба завойовувати на свій бік», висловлене на нараді секретарів райкомів партії 8 червня 1950 р. в Києві, є всі підстави розцінювати не як розпач конкретного автора, а як вимушене визнання марності намагань

³ [35] Див.: Баран Володимир. Україна 1950-1960-х рр. - С. 411.

місцевих партійних керівників опертися на наявний контингент вчителів. Тому з кінця 40-х років постійне, але все ж вибіркоче, політичне фільтрування вчителів стає масовим, всеохоплюючим.

Ще наприкінці 1948/1949 навчального року у звіті Закарпатського обкому партії ЦК КП(б)У наголошувалось, що «обком вживає всіх заходів, щоб влітку цього, 1949 року, замінити вчителів, котрі не забезпечують виховання дітей в комуністичному дусі» [270]¹. А з початком наступного навчального року на педагогічних радах багатьох шкіл, а згодом на січневих вчительських конференціях все настирливіше поширювались думки про «засмічення вчительського середовища», «антирадянську поведінку вчителів». На конференції вчителів Мізочського району Ровенської області, наприклад, було названо понад 10 випадків неблагонадійності вчителів [271]².

«Турботу» про ідейну переконаність вчителів та студентів, що незабаром мали прийти в школи, проявляли і комсомольські організації. За вказівками ЦК ЛКСМУ в західних областях проводяться збори комсомольського активу вузів і середніх спеціальних навчальних закладів, закриті комсомольські, а потім загальні збори студентів факультетів та вузів, покликані проаналізувати недоліки та намітити заходи покращення ідеологічної роботи серед студентів [271]³. Нарада комсомольського активу м.Львова, що відбулася 7 грудня 1949 р. зобов'язала всі комсомольські організації навчальних закладів «особливу увагу звернути на посилення рішучої боротьби проти ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології і залишками банд оунівського підпілля» [272]⁴. На таких зборах аналізувалась тактика ОУН-УПА щодо комсомолу, викривалась «агентура» підпільників у

¹ [270] ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 1881, арк. 182.

² [271] Там же, ф.7, оп. 6, спр. 1876, арк. 5.

³ [271] Там же, арк. 100.

⁴ [272] ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 225, арк. 194.

студентському і викладацькому середовищі з усіма наслідками, які з цього випливали. Якщо, наприклад, в результаті «чистки» за 1947-1949 рр. з навчальних закладів м.Львова було виключено 247 студентів [273]¹, то лише за березень-квітень 1950р. - 237. 32 з них були заарештовані органами держбезпеки, 26 - виселені в східні області УРСР, 37 - виїхали в різні міста СРСР, решта перебували під наглядом спецорганів і лише 5 з них були поновлені у вузах. Тоді ж на вимогу комсомольської організації 7 студентів - прибічників оунівського підпілля було виключено з Дрогобицького учительського інституту [274]².

Тоталітарна система, як справедливо відзначають окремі дослідники[221]³, не могла існувати без «підсистеми страху», в тому числі страху перед «буржуазно-націоналістичною загрозою». Розмитість критеріїв національного і націоналістичного дозволяла у будь-який момент створювати атмосферу «націоналістичної загрози», вважати «націоналізмом» вірність традиціям свого народу, патріотичні почуття. З огляду на це, партійні та комсомольські активісти «виявляли» прояви націоналізму в будь-яких національно спрямованих думках чи діях учителів, студентів, викладачів. «Ворожими», наприклад, були визнані заява студента Станіславського учительського інституту М.Турчина, що українським є жовтоблакитний прапор, та прохання учнів Коломийського педучилища братів Семенюків до вчителя історії розповісти їм про тризуб [275]⁴. Націоналістами вважали не тільки тих, хто виступав проти комсомолу чи обстоював національну ідею, а й тих, хто не повідомляв про це в комсомольські чи партійні інстанції. Саме на цьому акцентувалася увага учасників зборів комсомольського активу вузів і середніх

¹ [273] Там же, спр. 15, арк. 1.

² [274] Там же, спр. 199, арк. 106.

³ [221] Див.: Історія України. - К.: Альтернативи, 1997. - С. 330.

⁴ [275] ЦДАГО України, ф.7, оп. 6, спр. 2247, арк. 38.

спеціальних навчальних закладів, що відбулися 16 січня 1950 р. в м.Станіславі. Виступаючи на цих зборах, секретар ЦК ЛКСМУ В.Семичастний застерігав, що ОУН почала змінювати тактику щодо комсомолу. Підпільникам давалася вказівка всіма можливими шляхами проникнути в комсомол [276]¹. Особливо це стосувалося тих підпільників, що мали перейти на легальну роботу в педвузах та педучилищах, де готувалися кадри майбутніх вчителів[274]². З подібною оцінкою тактики підпільників співпадає й заява представника обкому КП(б)У на відкритих партійних зборах Ровенського учительського інституту. «Групові дії банд припиняються, але починається боротьба індивідуальна, - говорив він. - Наше завдання - зробити кожну студентську душу більшовицькою» [277]³.

Такими оцінками-закликами партійні та комсомольські працівники і активісти намагалися не допустити проникнення підпільників до навчальних закладів, перешкодити реалізації інструкції керівництва ОУН своїм місцевим організаціям та симпатикам. «Нам необхідно, - вказувалось в інструкції, - щоб наші люди були на комсомольських зборах і інформували підпілля про всі питання для прийняття контрзаходів». З цією метою рекомендувалась лінія поведінки при вступі в комсомол: «Якщо вам пропонують вступити в комсомол, зразу не погоджуйтесь, просіть час подумати. На другу пропозицію оголосіть про свою згоду, але вважайте себе невідготовленими і просіть ще відстрочки. На третю пропозицію погоджуйтесь. Так буде показаний серйозний підхід до вступу в комсомол і забезпечене надійне прикриття»[278]⁴. Тому то й згадані збори комсомольського активу в

¹ [276] Погляди ОУН(з) і ОУН(м) на актуальні завдання української політики //Український самостійник (Мюнхен). - 1970. - № 155-156. - С.4.

² [274] ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 199, арк. 66.

³ [277] Там же, оп. 70, спр. 1854, арк. 94.

⁴ [278] ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 341, арк. 9

м.Станіславі зобов'язували комсомольські організації «вести рішучу боротьбу з проявами аполітичності та безідейності, посилити політичну пильність, взяти активну участь в боротьбі із залишками ОУН» [279]¹. Визначивши, що «головна небезпека сьогодні - це буржуазний націоналізм», збори поставили завдання «закрити дорогу в наші вузи носіям буржуазної ідеології», до яких відносились і віруючі юнаки та дівчата[279]².

Очистка вищих і середніх спеціальних навчальних закладів від неблагонадійних студентів не обминула і викладачів. Тоді ж за політичними мотивами були звільнені з роботи доцент Кременецького учительського інституту С.Сегеда, старші викладачі Дрогобицького учительського інституту М.Коробко та І.Коцовський, старший викладач Луцького учительського інституту В.Покальчук та багато інших. Місця звільнених і часто репресованих викладачів заповнити не було ким. Доводилося вдаватись до послуг аспірантів та випускників вузів східних областей, які не завжди здатні були забезпечити належний рівень викладання. На початку 1950 р. Кременецький педагогічний інститут подав до Міністерства освіти заявку на заміщення 17 вакантних посад. До інституту були направлені випускники вузів та 7 аспірантів зі східних областей, що викликало невдоволення Тернопільського обкому партії. 13 травня 1950 р. обком просив ЦК КП(б)У «забезпечити укомплектування Кременецького педагогічного інституту професорсько-викладацькими кадрами не лише за рахунок випускників аспірантури, але й досвідченими, кваліфікованими викладачами з науковими званнями та ступеннями» [280]³.

¹ [279] Там же, ф.7, оп. 6, спр. 3347, арк. 95.

² [279] Там же, арк. 71-72.

³ [280] ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 2742, арк. 6.

Розгорнута у вузах західного регіону кампанія пильності та боротьби проти націоналізму об'єктивно сприяла посиленню русифікації навчальних закладів. У найменших і несміливих спробах запровадження в навчальних закладах української мови прислані з інших районів СРСР викладачі вбачали все ту ж небезпеку націоналізму. Різкій критиці з боку викладачів-росіян, зокрема, на партійних зборах Львівського університету було піддано наказ ректора від 21 січня 1950 р. про виконання через два роки всіма студентами дипломних і курсових робіт українською мовою. Викладач В.Патюлін, виступаючи на зборах, наголошував, що «в університеті мають місце відхилення від політики нашої партії з національного питання, зокрема про мову». Цитуючи В.Леніна про мову, а Й.Сталіна про українізацію, В.Патюлін вдавався до відвертого політичного шантажу. «Та обставина, що автори наказу (ректор Львівського університету - *Авт.*) стають в позу захисників і поборників української мови, - продовжував В.Патюлін, - свідчить про те, що вони стоять на позиціях витонченого українського буржуазного націоналізму, боротьба з яким, дякуючи цій ширмі, затруднена» [281]¹.

Не увінчалася успіхом і перша спроба Львівського обкому КП(б)У провести заміщення керівних працівників районів вихідцями з місцевого населення. ЦК ВКП(б) вирішив, що завдання на такі заміщення для районів області, поставлені «без врахування політичної і господарської доцільності» і тому бюро Львівського обкому партії за «пропозицією» ЦК ВКП(б) відмінило своє рішення «як неправильне і політично шкідливе» [282]².

Таким чином, як показує аналіз впродовж 1949 р. учительським активом, більшість якого становили приїжджі в західноукраїнський регіон вчителі, та партійними й комсомольськими організаціями розгорнулась

¹ [281] Там же, оп. 71, спр. 50, арк. 54.

² [282] ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 1044, арк. 50.

«підготовча робота» до загальної акції політичного фільтрування вчителів, студентів та викладачів краю.

З метою отримання «достовірної» інформації про становище в школах у першій половині 1949/1950 навчального року партійними та освітянськими органами проводиться перевірка роботи цілого ряду шкіл регіону. За наслідками перевірки однієї лише школи Міністерство освіти УРСР провело спеціальну колегію та видало наказ від 27 лютого 1950 р. «Про недоліки в ідейно-виховній роботі Голинської середньої школи Калуського району Станіславської області». У наказі відзначалося, що комісія міністерства, очолювана інспектором управління шкіл В.Гопенком, прийшла до «серйозних» та «невтішних» висновків. Закон про загальне обов'язкове навчання в школі не виконувався. Протягом першого півріччя 1949/1950 навчального року 18 учнів, зарахованих до школи, жодного разу не відвідали уроки. Незадовільним було відвідування школи учнями, особливо в дні релігійних свят. 14 січня 1950 р., наприклад, з 703 учнів до школи прийшов лише 31. У школі практично не велася боротьба з проявами українського буржуазного націоналізму, комсомольська організація не була створена[283]¹.

Матеріали перевірок шкіл були узагальнені в наказі Міністерства освіти УРСР від 4 березня 1950 р. «Про заходи до поліпшення навчально-виховної роботи в школах західних, Ізмаїльської, Чернівецької та Закарпатської областей Української РСР» [283]². У наказі відзначалося, що Міністерство освіти та його органи на місцях незадовільно організували роботу над підвищенням ідейно-політичного й фахового рівня вчителів, мало поширювали серед них досвід роботи передових шкіл УРСР та інших союзних республік. Значна кількість вчителів, відзначалось у наказі, викладає основи

¹ [283] Там же, ф.7, оп. 6, спр. 1882, арк. 76.

² [283] ЦДАГО України, ф.7, оп. 6, спр. 1882, арк. 85.

наук і проводить позакласну і позашкільну роботу з учнями на низькому ідейно-теоретичному й фаховому рівні, недостатньо пов'язує навчальний матеріал з практикою соціалістичного будівництва. Вчителі не ведуть боротьбу з проявами буржуазного націоналізму, релігійними забобонами, допускають помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру.

Для усунення відзначених недоліків наказувалось: викорінювати формалізм, аполітичність та безідейність у роботі вчителів, рішуче викривати та усувати носіїв буржуазно-націоналістичних перекручень у навчально-виховній роботі та вести непримиренну боротьбу з усякими проявами ворожих впливів на учнів; переглянути до 1 липня 1950 р. й замінити керівних працівників відділів народної освіти і шкіл, які не відповідають призначенню за своїми політичними та діловими якостями [283]¹.

Згаданий наказ Міністерства освіти став своєрідним сигналом до початку запланованої партійно-радянською владою ревізії всього кадрового корпусу органів народної освіти та шкіл західних областей УРСР. Передбачаючи наслідки цієї акції, Міністерство освіти запланувало для «зміцнення» шкіл регіону висококваліфікованими педагогічними кадрами відрядити туди в 1950 р. 6025 випускників педагогічних навчальних закладів України. Крім того, для тих вчителів, які витримують «перевірку», планувалося влітку 1950 р. організувати курси-семінари підвищення їх кваліфікації. Такі курси-семінари мали пройти 7395 вчителів. Український науково-дослідний інститут педагогіки, очолюваний С.Х.Чавдаровим, зобов'язаний був терміново розробити і розмножити на допомогу вчителям методичну літературу. Для реалізації наказу відводилося 4 місяці, а вже 15

¹ [283] Там же, арк. 85.

липня завідувачі обласними відділами освіти зобов'язані були доповісти Міністерству освіти про його виконання [283]¹.

Під кутом зору політичної надійності в усіх західноукраїнських областях згідно з наказом проводилась перевірка особового складу вчителів. У квітні-травні 1950 р. тут працювали спеціальні комісії, очолювані представниками ЦК КП(б)У, які контролювали цю роботу. Відповідну інформацію надавали комісіям й спецоргани. Причому, у рекомендаціях згаданих комісій пропонувалося активізувати роботу органів безпеки: “МДБ (Міністерство Державної Безпеки - Авт.) потрібно перебудувати агентурну роботу. В школах треба мати хорошу агентуру, тому що вороги основний курс беруть на школу”[284]². Крім того, впродовж 1949/1950 навчального року бюро обкомів КП(б)У всіх західних областей УРСР обговорили питання розстановки і роботи з учительськими кадрами. Того ж року ряд обласних центрів регіону відвідали М.Хрущов та Л.Мельников. Все це обумовило всеохоплюючий

характер акції, яку К.Вольний справедливо назвав, вслід за погромами інтелігенції 20-х і 30-х років, «новим-третім походом проти інтелігенції» [285]³, з далекосяжними політичними наслідками. Про масштабність цієї акції дає уявлення таблиця 4.7 [286]⁴.

Таблиця 4.7

Область	Всього вчителів	Підлягало заміні	У тому числі з мотивів				
			Зв'язок з ОУН	Скомпрометованих	Куркулів	Релігійність	Інша діяльність
Львівська	6817	130	73	20	3	8	26
Ровенська	5083	158	40	3	5	29	81

¹ [283] ЦДАГО України, ф.7, оп. 6, спр. 1882, арк. 86.

² [284] Там же, оп. 24, спр. 213, арк. 112.

³ [285] Вольний К. Інтелігенція і демократичний рух //Український самостійник (Мюнхен). - 1971. - № 167-168. - С.52.

⁴ [286] Таблиця складена на основі ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 631, арк. 186-187.

Волинська	5507	98	15	14	-	9	60
Тернопільська	7197	439	351	50	38	-	-
Дрогобицька	5877	77	4	-	2	20	51
Чернівецька	4102	48	2	20	5	6	15
Закарпатська	5492	58	3	30	4	4	17
Станіславська	6747	521	129	4	2	8	378
Всього	46822	1529	617	141	59	84	628

Серед представлених до звільнення було 1129 місцевих вчителів, 400 - тих, що прибули із східних областей. 84 були комсомольцями, 1137 вчителів мали педагогічний стаж менше 5 років [286]¹. Перевіркою ЦК КП(б)У, а вона охопила 735 “справ”, було встановлено чимало фактів безпідставного звільнення вчителів. Однак місцеві керівники на такі “помилки” мало реагували. Навпаки, вони підбирали (здебільшого, за допомогою службовців держбезпеки) все нових кандидатів на звільнення і звільняли їх. Так, перевіркою вчителів Лановецького району Тернопільської області, проведеною райкомом КП(б)У і районним відділом служби безпеки, до політично ненадійних було віднесено майже 40 відсотків учителів, причому, всі вони прибули на роботу в район за направленням Міністерства освіти[284]². А інспектор цього міністерства В.Гопенко за кілька днів свого перебування в Тлумацькому районі Станіславської області встиг звільнити з роботи 16 вчителів [286]³. У багатьох випадках до звільнення, призначення та переміщення вчителів долучались і райкоми комсомолу.

Всі матеріали, пов'язані з політичним фільтруванням вчителів, студентів та викладачів навчальних закладів західноукраїнського регіону, з виконанням вказівок М.Хрущова та Л.Мельникова про посилення боротьби проти українського буржуазного націоналізму протягом 1950 р. концентрувались в особливому секторі ЦК КП(б)У, що переконливо свідчило,

¹ [286] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 631, арк. 186.

² [284] ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 213, арк. 73.

³ [480] Там же, оп. 73, спр. 631, арк.195.

хто насправді був ініціатором і організатором цієї акції. Партійні органи України, а, отже, й СРСР були переконані, що політична ситуація в краї на початку 50-х рр. змінилася на користь тоталітарного режиму, що настала пора рішучого наступу «по всьому фронту». У цьому наступі роль авангарду відводилась вчителям, а тому, переконані були органи партійно-радянської влади, необхідно було переходити від постійного «перетрушування» вчительських кадрів до соціальної селекції нового вчителя, відданого ідеалам соціалізму.

Основним завданням такої «селекції», як і раніше, залишалися марксистсько-ленінський вишкіл вчителів, нав'язування їм канонізованих цінностей соціалістичного способу життя та засад радянської педагогіки. Тобто йшлося про те, щоб перетворити вчителя в таку собі «усереднену» особистість тоталітарної системи. Відомий дослідник соціалістичного суспільства В.Рутгайзер виділяє такі характерні особливості людини адміністративно-командної системи. Така особистість, перш за все, діє за наперед розробленими інструкціями. По-друге, їй властива зовнішня лояльність щодо адміністративної системи, включеність в неї й разом з тим повна невіра в саму цю систему, її можливість. І нарешті - визнання особистістю повної залежності від держави, в якій, у свою чергу, відбувалося одержавлення умов життєдіяльності самої людини [216]¹. Абстрактно-спрощений ідеал людини комуністичного суспільства, проголошуваний одним з найважливіших завдань соціалістичного суспільства, обумовлював деіндивідуалізацію особистості, комплекс її неповноцінності. Водночас, ця нормативна людина, «людина-ідеал» видавалась режимом як своєрідний

¹ [216] Див.: Кремень Василь, Табачник Дмитро, Ткаченко Василь. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. - К.: ARC-Ukraine, 1996. - С. 337.

еталон, невідповідність якому реальної особистості, робітника чи інженера, колгоспника чи вчителя використовувалась для маніпулювання особистістю, насилля над нею. Тому-то ще в 1951-1952 роках результативність «виховної» роботи з учителями не влаштовувала партійно-радянське керівництво, а середовище праці вчителів, як громадське, так і батьківське та учнівське, ще нерідко за інерцією проявляло свою несприйнятність процесу та результатів цієї «селекційної» роботи. Та й вчителі зі східних областей, покликані змінювати це середовище, не проявляли особливої готовності опинитися в ньому. До початку 1951/1952 навчального року планувалося направити до регіону 8345 випускників вузів та вчителів із східних областей, у тому числі 310 членів партії та 5560 комсомольців [286]¹. Вони мали зайняти місця тих вчителів, яких звільнили з роботи внаслідок чистки 1950 р., та зміцнити партійно-комсомольський прошарок педагогічних колективів. Проте 976 випускників вузів, у тому числі 19 з Київського університету, 7 - Одеського університету, 50 - Київського, 22 - Запорізького, 11 - Житомирського педінститутів та ін., за призначенням не прибули. Однією з головних причин неявки випускників за призначенням залишалася суспільно-політична ситуація в краї.

Тим часом місцеве партійно-радянське керівництво у руслі тієї ж «селекції» продовжувало «доочищення» вчительського корпусу від тих, хто не викликав повної політичної довіри. У Станіславській області, наприклад, впродовж 1952/1953 навчального року із 7656 вчителів 2620 були позбавлені можливості працювати в школах. Крім того, тоді ж у 6 районах області із 142 директорів і завідуючих школами було замінено 80, тобто понад 56 відсотків. У Тисменицькому районі тієї ж області в 1951 р. з 19 керівників шкіл було

¹ [286] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 631, арк. 203.

зміщено 10, у 1952 р. - ще 10, і в 1953 р. - 7. У Львівській області в 1952 р. з 37 завідуючих міськими та районними відділами народної освіти було замінено 33, а на 1952/1953 навчальний рік передбачалось замінити 21 керівника середніх, 52 - семирічних і 12 - початкових шкіл, як таких, що не забезпечували керівництва [287]¹. Подібною була плінність педагогічних кадрів і в інших західних областях УРСР [288]². У переважній більшості шкіл регіону впродовж 1950-1953 років педагогічні колективи були замінені на 50-100 відсотків, значна частина вчителів була репресована, депортована в різні райони СРСР [288]³.

Вартий уваги й підхід властей до розстановки вчительських кадрів. Проаналізуємо його на прикладі Волинської області. На 1 жовтня 1952 р. тут працював 7141 вчитель, серед яких вихідців з регіону було 2171, або 30,6 відсотка. Однак, якщо серед вчителів 1-4 класів їх було 1363 (57,6 відсотка), 5-7 класів - 541 (14,3 відсотка), то серед вчителів 8-10 класів їх було лише 92, або 9,6 відсотка. Тобто, навчання старшокласників фактично було ввірене вчителям зі східних областей України та інших районів СРСР [289]⁴. Політичний підтекст такої розстановки вчителів у західноукраїнському регіоні очевидний, вона обумовлювалась жорсткою русифікацією партійно-радянського керівництва, його намаганням за допомогою будь-яких заходів «інтернаціоналізувати» населення краю.

Смерть Й.Сталіна та боротьба за владу у кремлівській верхівці мала глибокий і ширший за діапазоном дії вплив на населення західноукраїнського регіону, ніж інших районів України та СРСР. Пояснювалося це як історичними традиціями краю, так і політичною ситуацією тут на початку 50-х років та

¹ [287] Там же, оп. 24, спр. 1571, арк. 1.

² [288] Там же, оп. 73, спр. 661, арк. 84.

³ [288] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 661, арк. 86.

⁴ [289] Там же, спр. 680, арк. 60.

строкатістю політичних настроїв різних прошарків населення. На цей час організований збройний опір режимові націоналістичних сил регіону було подолано. Однак, прихильників рішучої боротьби проти радянської влади, попри масові арешти та депортації у попередні роки, не бракувало. Як при Сталіні, так і після його смерті вони не втрачали надії на силовий шлях до державної незалежності України. Представники таких рішучих дій заявили про свої наміри від імені Українського революційного центру (УРЦ) двома спеціальними маніфестами, які поширювалися зі Львова на території Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Ровенської, Волинської і Закарпатської областей.

У першому маніфесті УРЦ, вказуючи на деспотичний устрій Радянського Союзу і звинувачуючи «Сталіна і його кліку» в злочинах проти людства, звертає особливу увагу на національну політику. «Але особливо яскраво проявилась контрреволюційна суть диктатури Сталіна в національній політиці, - вказували автори маніфесту. - Протягом цілого ряду років після революції урізались і обмежувались права народів колишньої царської Росії, особливо права українського народу... Сьогодні ми стоїмо перед фактом виселення західноукраїнських селян... Мова йде, таким чином, про фізичне винищення українського народу» [21]¹. У маніфесті УРЦ викладав 33 принципи свободи - «основи сучасної демократії», та оголошував, що «основними принципами його програми є: 1. Воля народу, насамперед. 2. Кожній нації - державність» [21]². Такою ж безкомпромісністю та рішучістю боротися за «вільну і незалежну українську державу» позначений зміст і другого маніфесту. «Тепер, позбавлені опіки і керівництва, налякані тими

¹ [21] Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1994. - С. 313.

² [21] Там же. - С. 315.

труднощами, перед якими вони опинилися після смерті Сталіна, ці люди (оточення Сталіна - *Авт.*) підуть на все, щоб зміцнити своє становище... - вказувалось у маніфесті. - Свободолюбивий український народ, що не перестає боротися за своє визволення, може спіткати не менше лихо, ніж те, що спіткало кримських татар, чеченців і інгушів. Люди, будьте пильні!» [21]¹.

Український революційний центр, як свідчать його маніфести, виступав рупором найбільш радикально настроєної частини населення регіону, у тому числі й учителів. Однак, значно більший суспільний резонанс мали дії партійно-радянських органів, що символізували відхід від минулого, зокрема скасування 1953 р. позасудових органів, створення наступного року централь-

ної та місцевих комісій щодо перегляду справ осіб, засуджених у 1934-1953 роках та цілий ряд інших. Безперечно, на позицію та лінію поведінки здеморалізованих протистоянням в регіоні вчителів значний вплив мали постанова ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. «Питання західних областей Української РСР» та постанова червневого (1953 р.) пленуму ЦК КПУ з цього питання. І хоч у постанові згаданого пленуму йшлося про «факти грубого викривлення ленінсько-сталінської національної політики, що мають місце в західних областях України» [21]², громадська свідомість в регіоні, як і в УРСР в цілому, ладна була сприйняти все, що відбувалося в західноукраїнських областях у післявоєнний час, як справді викривлення політики. Суспільство, в якому впродовж десяти років цілеспрямовано винищувались носії національної свідомості, у визнанні фактів «грубого зневажання прав громадян, адміністрування, безчинства і беззаконня з боку окремих працівників у відношенні до західноукраїнського населення» ладне було

¹ [21] Там же. - С. 317.

² [21] Національні відносини в Україні у ХХ ст. - С. 319.

сприйняти як пересторогу на майбутнє, як надію на зміни до кращого. Ймовірність таких надій посилювалась тим, що в постанові пленуму ЦК КПУ відкрито говорилося і про «порушення радянської законності», і про «репресії дуже великої кількості людей» у 1944-1952 роках, і про «нестерпне становище з висуванням місцевих кадрів на керівні пости в наукових, культурно-освітніх, адміністративних, господарських та інших організаціях», і про «фактичний перевод викладання у вузах західних областей на російську мову, а також те, що читання лекцій і доповідей, агітаційна робота і діловодство в багатьох установах переважно ведеться російською мовою» [21]¹, тобто йшлося про реальне суспільно-політичне життя, активними учасниками якого покликані були виступати й учителі. З огляду на роль і значення вчителя в житті краю, пленум ЦК КПУ відзначав, що «Бюро ЦК КП України, Рада Міністрів УРСР, місцеві партійні і радянські органи західних областей республіки погано керують підготовкою учительських кадрів. До цього часу серед учителів шкіл вихідці з місцевого населення становлять трохи більше однієї третини».

Уже 1953 р. ЦК КПУ затвердив заходи щодо покращення партійного керівництва школами, органами народної освіти та педагогічними учбовими закладами західних областей України. Ними передбачалось підібрати вчителів з місцевого населення для керівної роботи у відділах народної освіти, 32 місцевих вчителі мали стати директорами і завідуючими учбовими частинами педагогічних училищ, Львівський, Станіславський і Дрогобицький педагогічні інститути також мали очолити місцеві кадри [290]².

Пленуми обласних комітетів партії регіону, що відбулися у червні 1953 р., доповнювали картину «викривлень» політики партії та декларували нагальну потребу змін. Пленум Тернопільського обкому КПУ, наприклад, що

¹ [21] Національні відносини в Україні у ХХ ст. - С. 318-320.

² [290] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 670, арк. 131.

відбувся 12-13 червня, констатував, що в органах народної освіти та культури працівників з місцевого населення нараховувалось 35 чоловік з 314, завідуючих районними відділами народної освіти - 4 з 39, директорів середніх шкіл - 16 із 107. Пропагандистська та масово-політична робота серед населення проводилась, як і викладання суспільних дисциплін в Кременецькому педінституті, російською мовою. На усунення цих та інших «недоліків» спрямовувалась відповідна постанова пленуму обкому партії[291]¹.

Широка пропагандистська кампанія, розгорнута місцевими партійними та комсомольськими організаціями навколо обговорюваних проблем, змусила і вчителів до більш чіткого політичного визначення. Вони, як і більшість населення краю, прагнули політичного спокою та нормальних умов професійної діяльності, то ж вірили, що бажане стане дійсним. Характерним, з огляду на це, є лист групи студентів до ЦК КПРС, адресований Г.Малєнкову: «Нарешті ми будемо слухати лекції рідною нам мовою, а наші молодші брати і сестри навчатися в українських школах. І більше не будуть дивитися на людину, яка розмовляє рідною мовою, як на бандерівця» [291]². А абітурієнтка Луцького педінституту О.Ручель 26 червня 1953 р. писала в листі до батька додому в с.Тростянка Устилузького району, що, «можливо, тепер буде легше» [291]³.

З іншого боку, такий «курс партії» спонукав частину вчителів, особливо з числа тих, які прибули до краю, до думки про звільнення з посад росіян та тих вчителів, які не володіли українською мовою. Так, у листі анонімної авторки-росіянки, яка працювала директором школи у м.Камінь-Каширський

¹ [291] ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 2774, арк. 76-79.

² [291] Там же, оп. 24, спр. 2774, арк. 90.

³ [291] Там же, арк. 88.

Волинської області, до жителя м.Дніпропетровська В.Волинець органи держбезпеки зафіксували: «Вже є розпорядження про звільнення 16 директорів шкіл - росіян, які прибули із східних областей і заміну їх місцевими працівниками. Я росіянка, мені тут мешкати не можна, а то стану українкою, а я цього не зроблю навіть тоді, коли б мені платили золотом» [291]¹. А директор Ковалівської середньої школи Станіславської області В.Полотнюк просила М.Хрущова відкликати її на роботу до Російської Федерації. «Мені байдуже, в якому куточку Радянського Союзу працювати, - писала вона, - але тут для таких, як я, роботи немає». Отже, як свідчать архівні матеріали, продекларовані лише наміри властей пригальмувати русифікацію краю зустріли опір з боку російськомовного вчительства, і не тільки вчительства.

Певні кроки були зроблені і в переводі викладання у вищих навчальних закладах з російської мови на українську. Якщо, наприклад, у 1952/1953 навчальному році 59 викладачів Чернівецького університету з 209 читали курси українською мовою, то наступного навчального року їх стало 102. У Чернівецькому учительському інституті всі викладачі, за винятком двох, перейшли на українську мову викладання. Того ж року до університету було прийнято 66 відсотків (247 із 375) місцевих юнаків і дівчат, до учительського інституту - 80 відсотків [291]². Подібні, хоч і не сміливі та не послідовні, зрушення відбувалися і в інших областях. На Львівщині, зокрема, 1953 р. з місцевого населення було висунуто на керівну освітянську роботу 140 чоловік, у тому числі 10 - завідуючими районними відділами освіти, 2 - інспекторами облвно, 9 - завідуючими районними педагогічними кабінетами, 11 - директорами середніх шкіл, 40 - директорами семирічних шкіл. У цілому ж того року в області в складі апарату обласного відділу освіти працювало 6

¹ [291] ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 2774, арк. 93.

² [291] Там же, арк. 99.

місцевих жителів з 28, серед завідуючих районними відділами освіти - 20 з 39, директорів середніх шкіл - 36 із 145, завідуючих педагогічними частинами шкіл - 47 із 156, директорів семирічних шкіл - 102 з 221, завідуючих початковими школами - 289 з 447 [291]¹. З огляду на таку розстановку кадрів, певно, є підстави поділити думку газети «Шлях перемоги», що це була «гра більшовиків з місцевою українською інтелігенцією» [292]².

Значно зросла кількість студентів педагогічних інститутів та училищ регіону. Динаміку підготовки вчительських кадрів педагогічними навчальними закладами західних областей України характеризує таблиця 4.8 [293]³ (Див. Додаток А-5).

Як видно з наведеної таблиці, початок 50-х років ознаменувався найбільшими щорічними наборами студентів педінститутів та учнів педучилищ регіону та найбільшими їх випусками. Тобто, було ліквідовано дефіцит учительських кадрів. У наступні роки їх підготовка навчальними закладами західних областей України обумовлювалася реальними потребами шкіл. Загальна ж кількість вчителів у школах регіону лише за 1950-1965 роки зросла вдвічі. Кількісні зміни вчителів у розрізі областей подає таблиця 4.9[67]⁴.

Таблиця 4.9

Області	1950/1951 навчальний рік	1960/1961 навчальний рік	1965/1966 навчальний рік
Волинська	6077	9494	11359
Закарпатська	6280	10470	11717

¹ [291] ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 2774, арк. 116.

² [292] Нові листи з підпілля України //Шлях перемоги (Мюнхен). - 1954. - 7 листопада.

³ [293] Таблиця складена на основі матеріалів ЦДАВО України, ф.166, оп. 15, спр. 65, 477, 1621, 1623, 1625, 1627, 2722, 3055, 3057, 3058, 4089, 4091, 4094, 4096.

⁴ [67] Таблиця складена за даними «Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. - К.: Статистика, 1973. - С. 23, 36, 43, 64, 77, 89, 95, 110.

Івано-Франківська	7228	10476	12373
Львівська	13851	19952	23160
Ровенська	5937	9587	11471
Тернопільська	7759	10258	11729
Чернівецька	6077	9494	11359
Всього в західних областях	51776	77331	102456

Значно зріс освітній ценз педагогічних кадрів. Якщо у 1950/1951 навчальному році вищу освіту в цілому по УРСР мало лише 16 відсотків учителів, освіту за вчительський інститут - 24, середню спеціальну освіту - 44, а 16 відсотків учителів мали середню або ж незакінчену середню освіту, то на початок 1965/1966 навчального року кількість учителів з вищою освітою зросла до 49 відсотків, лише 7 відсотків учителів не мали педагогічної освіти і тільки один відсоток з них не мали закінченої середньої освіти [67]¹. Це, поряд з іншими обставинами, обумовлювалося і тим, що на середину 50-х років всі вчительські інститути регіону були реорганізовані у вищі педагогічні навчальні заклади (педінститути) [294]². Учителі з вищою освітою в кожній із західних областей України на кінець 60-х років становили 60-64 відсотки їх загальної кількості [14]³.

На середину 50-х років в основному була вирішена проблема кадрового складу вчителів, а, отже, необхідно було відповідним чином скоригувати і набір студентів до педагогічних навчальних закладів. З цією метою ще 1952 р. Міністерством освіти УРСР був розроблений перспективний план підготовки вчителів на 1952-1960 роки. А на підставі постанови Ради Міністрів СРСР від 25 червня 1955 р. «Про додаткові заходи по впорядкуванню підготовки спеціалістів з вищою освітою» до згаданого перспективного плану були внесені уточнення. Зокрема в містах, де

¹ [67] Народна освіта, наука і культура в Українській РСР, - С. 36.

² [294] ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 43, арк. 52.

³ [14] Торжество історичної справедливості. - С. 736-737.

проводилась паралельна підготовка вчителів на малочисельних факультетах, були об'єднані відповідні факультети педінститутів і університетів. Крім того, були внесені зміни до кількісного набору студентів з окремих спеціальностей, таких як фізика і математика, українська мова і література, російська мова і література та інші. З 1956/1957 навчального року з 18 історичних факультетів вузів України було закрито 12. У західних областях України, наприклад, студенти Станіславського педінституту переводились до Чернівецького державного університету.

Такі тенденції можна і слід розцінювати як позитивні. Однак, саме в той час, коли проблема вчительських кадрів у регіоні практично була вирішена, намітилась і інша тенденція - розпочалося «добровільне направлення» випускників педагогічних закладів з місцевого населення для роботи в школах східних областей України та інших республік СРСР. Здійснювався такий перерозподіл випускників у руслі теорії «єдиного радянського народу», інтернаціоналізації освітньої системи, але з чітко окресленою політичною метою - ослабити національно-патріотичний потенціал учительства західних областей, та і всієї України.

Це явище стало ознакою того, що періоди апогею сталінізму та хрущовської відлиги, через які пройшло вчительство західних областей України, як і все радянське суспільство, у досліджуваній період поступаються новому періоду - періоду неосталінізму. Причому традиційно суспільствознавці початок цього періоду пов'язують з усуненням від влади М.Хрущова. З таким підходом до оцінки суспільно-політичного життя в СРСР у вказаний період в цілому можна погодитись, але не в сфері національної політики КПРС. На нашу думку, у всіх аспектах ідеології, політики, економіки, так чи інакше пов'язаних з національними проблемами, а головною з них

впродовж всіх років радянської влади залишалась замішана на ідеях великодержавного шовінізму та русифікації проблема збереження імперського СРСР, національна політика КПРС залишалась незмінною. Лише перші кілька місяців по смерті Сталіна, що позначились неспівимими заявами та непослідовними діями його соратників у царині національної політики партії, можна розглядати як особливі, і то не стільки за реальними результатами цієї політики, скільки за породженими надіями, яким так і не судилось стати реальністю. Аналіз уже згаданої постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради Союзу РСР «Про 300-річчя воз'єднання України з Росією» не залишає щодо цього будь-яких сумнівів[21]¹. Змінюється лише «упаковка» національної політики, вона, а особливо її пропагандистське тлумачення, стають більш витонченими. Що ж стосується України, то ми поділяємо думку упорядників збірника документів і матеріалів «Національні відносини в Україні у ХХ ст.», які слушно відзначають, що ювілеї Жовтневої революції, утворення СРСР, підписання Переяславської угоди 1654 р. стали широко використовуватись партійно-радянським керівництвом СРСР для досягнення великодержавницьких, русифікаторських цілей.

Постановою про 300-річчя воз'єднання України з Росією у суспільствознавстві насаджувались догматичні основи висвітлення історії України і українсько-російських відносин, визначались напрями пропагандистської роботи. За викладеною в постанові схемою основною ланкою в історії України мала виступати ідея історичної спільності українського і російського народів. Події і тенденції розвитку України до і після Переяславської ради мали підсилювати концепцію воз'єднання. Все, що не

¹ [21] Див.: Національні відносини в Україні у ХХ ст. - С. 324-326.

вписувалось в рамки цієї схеми, піддавалось критиці, фальсифікувалось, замовчувалось. Ця схема позбавляла суспільствознавців можливостей об'єктивного висвітлення історії українського народу, його боротьба за державну незалежність на різних історичних етапах розглядалась як антинародна, а керівники цієї боротьби - як зрадники народу [21]¹.

Ухвалювані до згаданих ювілеїв постанови ЦК КПРС, ЦК КПУ та обласних комітетів партії на якийсь час ставали основою для «масово-політичної роботи», до якої широко залучались і вчителі. «Роз'яснення» трудящим таких «історичних» постанов з'їздів, пленумів ЦК партії вчителі мали поєднувати з викладацькою роботою в школах, «пов'язуючи» таким чином навчання з «життям народу». Все це покликане було «у всій повноті» продемонструвати трудящим СРСР і всього світу «торжество» ленінської національної політики КПРС. У цьому зв'язку не зайвим буде, на нашу думку, звернутись до статті С.Бандери, опублікованій у тижневику «Шлях перемоги» (Мюнхен) за 6 травня 1956 р. Уже сама назва статті «В національній політиці Хрущов іде слідами Сталіна» говорить сама за себе. «Як же виглядає тепер, у час відречення від сталінського культу, національна політика большевиків у світлі їхніх засадничих стверджень і директив на XX з'їзді КПРС та проголошених ними ж повідомлень?» - ставив запитання С.Бандера. Зауваживши, що розглядати ці питання слід з урахуванням їх пропагандистського спрямування, що більшовики не рахуються з правдою і «стараються подавати інформації в такому оформленні й насвітленні, щоб зобразити свої пляни і свою систему в найкращому світлі», С.Бандера писав: «Большевики стараються якнайменше говорити про національно-політичні питання поневолених народів як у складі ССРСР, так і т(ак) зв(аного)

¹ [21] Див.: Національні відносини в Україні у XX ст. - С. 537.

соціалістичного табору... Але те, що відносно цих питань сказав Хрущов на XX з'їзді КПРС, цілком виразно вказує на наміри Кремля втримати і ще більше затіснити сталінський, московсько-імперіалістичний, протинародній курс... У Хрущова виходить так, що «раніш пригнобленні і відсталі нації старої Росії досягли величезних успіхів у своєму розвитку і зайняли рівноправне місце в дружній сім'ї народів Союзів Народів». Тобто «політика комуністичної партії за володіння Леніна і Сталіна була для цих народів благодійною й вона має послідовно проводитися далі» [22]¹. Продовжуючи цю думку, С.Бандера писав, що в Хрущова суть національної політики КПРС особливо виразно проявилась при висвітленні питання патріотизму та інтернаціоналізму. Провідник ОУН С.Бандера підкреслював, що за ширмою пролетарського інтернаціоналізму КПРС приховується русифікація, а «патріотизм-націоналізм усіх народів, крім російського, большевики таврують як «буржуазний». Рамки, зауважував С.Бандера, які Москва залишає для національного розвитку поневолених народів, визначені сталінською формулою: «культура - національна формою, соціалістична змістом», що ця сталінська формула й надалі залишається визначальною. «Щоб не було ніяких неясностей щодо продовжування доцьогочасного антинаціонального, московсько-імперіалістичного курсу, - писав автор, - Хрущов з притиском заявив таке: «Ми повинні давати рішучу відсіч усім проявам буржуазної ідеології, в тому числі й націоналізмові, оберігати чистоту нашої комуністичної ідеології, безустанно добиватися ще більшого згуртування народів СРСР, дальшого зміцнення їх великої дружби» [22]². Наголосивши, що жодних суттєвих змін в національній

¹ [22] Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у двох частинах. Ч.2. - К.: Вища школа, 1997. - С. 436-437.

² [22] Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у двох частинах. Ч.2. - К.: Вища школа, 1997. - С. 438.

політиці КПРС не сталося, на закінчення статті С.Бандера писав: «Завершенням сталінської національної політики, перебраної від царської Росії й удосконаленої Йосипом Вісаріоновичем, були методи народобивства, масових заслань на далекі від національних територій простори, розпорошування й перемішування націй для ступневого послаблення і знищення їх біологічної субстанції та перетворювання їх у советський народ. Ці самі методи перебрали і консеквентно продовжують наслідники Сталіна» [22]¹. Таким чином, обстановка в країні після смерті Сталіна, а особливо з урахуванням декларацій XX з'їзду КПРС, характеризувалася певним заспокоєнням громадської думки та сприяла посиленню апологетичних настроїв у суспільстві, у тому числі й серед учителів. Однак, в західноукраїнському регіоні ця обстановка мала свої особливості. Як і в усій країні, включаючи Україну, тут в період десталінізації та хрущовської «відлиги» розпочинається рух за оновлення радянського суспільства. І соціальна база цього руху в західноукраїнському регіоні була значно ширша, ніж деінде. Учасники цього руху акцентували увагу переважно на порятунку нації, її духовної культури та мови. Виступали вони здебільшого з позицій українського національного комунізму, звертаючи увагу партійно-радянських владних структур та громадськості, у тому числі й зарубіжної, на «деформації» національної політики КПРС.

Учительство західних областей України мало не тільки опосередковане відношення до дисидентського руху (учителі покликані були відповідним чином реагувати на акції руху, викривати їхні «наклепи» на радянську дійсність), а й безпосередньо включатися до нього. За спостереженням Б.Кравченка, а в поле його зору потрапило 584 дисиденти, соціальна

¹ [22] Там же. - С. 440.

стратифікація їх була наступною: робітників - 67, вчителів - 63, вчених - 56, письменників і поетів - 55, інженерів - 52, студентів - 48 і т.д. Отже, за кількістю вчителі посідали друге місце серед дисидентів, а разом із студентами вони становили 19 відсотків учасників руху [55]¹.

Особливість ситуації в краї надавав і той факт, що і 1955-1956 роках сюди стали повертатись, відбувши покарання, учасники націоналістичного руху опору. На цей час лише в Станіславську область повернулось із місць ув'язнення й спецпоселення понад 15 тис. колишніх учасників націоналістичного підпілля і їх прибічників [21]². Значна частина з них не змінили своїх переконань, залишались в опозиції до радянської влади. І хоч колишні учасники підпілля, перебуваючи під наглядом спецорганів, особисто не виявляли особливої активності, їх присутність в краї створювала відповідну атмосферу для згуртування інших національно свідомих громадян в організації акцій протесту. Про це свідчить аналіз того ж Б.Кравченка. Проаналізувавши склад дисидентів (всього 749 осіб), Б.Кравченко виявив, що 283 з них (38 відсотків) представляли Київ, 190 (25 відсотків) - Львів, 55 - Івано-Франківську область, 15 - Тернопільську. Тобто, третину дисидентів складали жителі західних областей України. Діяльність дисидентів мала національно-патріотичну спрямованість і охоплювала проблеми демократії, зокрема, свободи думки і слова, зібрань; доступу до різнопланових праць українських вчених, заборонених владою; захисту жертв репресій та опору русифікації [55]³.

¹ [55] Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. (переклад з англійської). - К.: Основи, 1997. - С. 320.

² [21] Національні відносини в Україні у ХХ ст. - С. 340.

³ [55] Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. (переклад з англійської). - К.: Основи, 1997. - С. 318-320.

Проявом прагнення патріотично зорієнтованих громадян до об'єднання, особливо молоді, стало утворення Л.Лук'яненком в кінці 1959 р. націоналістичної групи, до якої входили також С.Вірун, І.Кандиба, В.Луцьків, О.Лібович, І.Кіпиш та Й.Боровницький. За характеристикою Львівського обкому КПУ, «учасники цієї націоналістичної групи склали та розповсюджували націоналістичну програму, зводили наклеп на Радянську державу і політику Комуністичної партії, вербували в свою групу націоналістично настроєні елементи» [21]¹.

У постанові бюро Львівського обкому партії від 9 червня 1961 р. про викриття та ліквідацію групи Л.Лук'яненка були висловлені претензії і до вчителів, які мали складати, особливо в селах, «пропагандистський актив». Тим часом, бюро обкому відзначало, що «в ряді сіл ... області при проведенні масово-політичної роботи серед населення вкрай недостатньо звертається увага на викриття і рішучу боротьбу з будь-якими проявами буржуазної ідеології, зокрема українського буржуазного націоналізму, лекції на тему «Українські буржуазні націоналісти - люті вороги українського народу» і на інші теми, спрямовані на підвищення революційної пильності серед трудящих, читаються дуже рідко» [21]². Діяльність групи Л.Лук'яненка, як і інших патріотичних організацій (лише у Львівській області - «Український національний комітет», що діяв у Львові та Нестерівському, Новояричівському і Буському районах; «Організація українських націоналістів самостійників-державників», що діяла у Львівсько-Волинському вугільному басейні; «Вільна Україна», що діяла в с.Синєвидне-Верхнє Сколівського району та інших) свідчить про те, що конформізм у західноукраїнському регіоні не став явищем всеохоплюючим. Значна частина населення краю, у тому числі й учителів,

¹ [21] Національні відносини в Україні у ХХ ст. - С. 338.

² [21] Там же.

була настроєна радикально, залишилась вірною традиціям національно-патріотичного руху опору й готова була продовжувати (і продовжувала) боротьбу за державну незалежність України.

Організаційні форми та сутнісні прояви цієї боротьби диктувались місцевими умовами і визначались їх організаторами. Однак, не слід відкидати і певний вплив на неї українських емігрантських інституцій. У провідних політичних об'єднаннях української діаспори, таких науково-навчальних закладах як Українська вільна академія наук (Нью-Йорк), Наукове товариство імені Т.Г.Шевченка (Нью-Йорк), Український Вільний Університет (Мюнхен) та ін. уважно аналізувалися процеси, що відбувалися в СРСР та в Україні, у залежності від зміни ситуації розроблялися питання стратегії і тактики боротьби, встановлювалися контакти цих інституцій із зацікавленими чинниками в Україні. І треба відзначити, що оцінки ситуації в УРСР та прогнози щодо її можливої зміни були досить близькими до реальних. Так, один з провідників ОУН М.Лебедь, проаналізувавши ситуацію в УРСР на початку 60-х років, зазначав, що «нема змоги вести на Україні підпільно-революційну боротьбу, бо така боротьба була б задушена переважаючими силами ворога», а тому, за таких умов [295]¹ «1. Основним завданням є скріпити і розбудувати політичний потенціал України. 2. Виховувати весь народ на національно свідомих громадян. 3. Вивести українське культурне життя з провінціалізму. 4. Здобувати для України місце в світі» [295]². Тобто, як бачимо, йшлося про мирні засоби боротьби.

З усіх національно-патріотичних організацій, що діяли в західноукраїнському регіоні, починаючи з другої половини 50-х років, коли

¹ [295] Лебедь М. Сучасна Україна і українська визвольна політика //Сучасність (Мюнхен). - 1965. - № 10. - С. 85.

² [295] Там же. - С.86.

боротьба за незалежність велася майже виключно мирними засобами, на особливу увагу заслуговує Український національний фронт (УНФ). Глибокий аналіз діяльності УНФ не є предметом нашого дослідження, тим більше, з цього приводу «Український історичний журнал» опублікував досить змістовну статтю А.Русначенка [296]¹. Наше зацікавлення діяльністю цієї організації обумовлене бажанням наголосити лише на окремих, насамперед, національного характеру, вимогах УНФ. Як подає А.Русначенко у згаданій статті, вони включали: «1. Надати можливість насильно депортованим за Сталіна українцям повернутися на батьківщину. Про це оголосити в пресі й по радіо. Zobов'язати уряд СРСР і КПУ забезпечити репатріантів житлом, працею... 2. Для тих, хто не бажає повернутися на Україну, надати всі умови для їх національного розвитку... 3. Припинити посилання української молоді після закінчення навчальних закладів на працю поза межі України, а в Україну не надсилати чужинську молодь... 4. Зняти сталінську заборону з української культури і відкрити спецфонди по бібліотеках. Реабілітувати замордованих сталінським терором українських наукових і культурних діячів і перевидати їх праці. Припинити розпочате останнім часом гоніння на українську інтелігенцію за її патріотизм» [296]². УНФ вимагав також провадити навчання й викладання в усіх учбових закладах українською мовою, ввести її в усіх установах, організаціях і на підприємствах. УНФ виступав за українізацію видавництва, радіо і телебачення.

Як бачимо, УНФ порушував перед владними структурами та перед громадськістю (видавався часопис «Воля і Батьківщина», ширились листівки, заяви, звернення) ті проблеми, які хвилювали і вчителів. І це цілком логічно,

¹ [296] Русначенко А.М. Український національний фронт - підпільна група 1960-х рр. //Український історичний журнал. - 1997. - № 4. - С. 81-94.

² [296] Русначенко А.М. Український національний фронт - підпільна група 1960-х рр. //Український історичний журнал. - 1997. - № 4. - С. 84.

адже сам організатор УНФ Д.Квецько працював учителем. Закінчили Львівський університет, або ж, як і Д.Квецько, займалися педагогічною діяльністю ще такі члени УНФ як З.Красівський, Я.Лесів, Б.Равлюк, М.Мелень. Чимало викладачів вузів та вчителів пройшло через судові процеси 1965-1966 та наступних років. І хоч ці, здебільшого закриті судові процеси відбувалися вже за хронологічними рамками нашого дослідження, вони свідчать, що учительство західних областей України протягом всього досліджуваного періоду вимушене було рахуватися з історичними особливостями краю, традиції якого, у тому числі і в сфері навчання та виховання, визначали лінію поведінки і спрямованість професійної діяльності вчителів. Як відверта підтримка багатьма вчителями національно-визвольного руху, так і їх активна участь у суспільно-політичному житті періоду хрущовської «відлиги», та особлива прихильність до дисидентського руху, вищими проявами якого і була діяльність згаданих підпільних патріотичних організацій, показують, що учительський корпус регіону, переважна його більшість з числа місцевого населення, виявились вірними ідеям боротьби за незалежну українську державу.

РОЗДІЛ V
ШКОЛА, ПЕДАГОГІКА ТА ПОЛІТИКА:
УРОКИ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ

Проаналізовані в попередніх розділах окремо основні складові загальної проблеми, що досліджується, положення та висновки як результат вивчення кожної з цих складових важливі самі по собі. Їх достовірність обумовлена багатотою за походженням і різноплановою за змістом джерельною базою, використаною нами без будь-якої ідеологічної заангажованості та об'єктивно проаналізованою. Однак, логіка дослідження цих складових диктує потребу, попри неминучі при цьому смислові повтори, розглянути їх у загальному взаємозв'язку та причинній обумовленості в координатах «школа - педагогіка - політика». При такому розгляді зайвим, на нашу думку, було б

доведення домінуючої ролі у вказаних координатах політики. Саме політична суть радянської системи визначала вектори її трансформації та самозбереження. Визначальним фактором при цьому була марксистсько-ленінська ідеологія. Власне, як держава тоталітарного типу, Радянський Союз міг існувати лише завдяки комуністичній заполітизованості та заідеологізованості всього населення, що найефективніше зреалізовувалося через державну систему освіти.

Ідеологія освіти (дошкільне виховання, навчальні плани, позашкільна робота, наукові та методичні розробки педагогів-вчених), як складова марксистсько-ленінської ідеології забезпечувалася, з одного боку, чіткою організаційною системою, що періодично реформувалася, з іншого - фінансовим та матеріально-технічним постачанням і науково-методичним обґрунтуванням. Тобто, розвиток педагогічної науки і практики, їх спрямованість цілком і повністю визначались ідеологічною заданістю.

Здійснюючи освітньо-виховну політику партії, державні органи, педагоги, громадськість створювали умови для того, щоб всі діти, підлітки і юнаки відвідували школу, а отже, щоб усі вони з раннього віку проймалися партійно-комуністичними ідеями. Таке найголовніше "надзавдання" реалізовувалося різноманітними шляхами: впровадженням закону про всеобуч, чітко окресленими і витриманими в дусі комуністичної ідейності навчальними планами, постійним розширенням мережі навчально-виховних закладів, залученням дітей та учнівської молоді до піонерських і комсомольських організацій, різноманітними заходами позакласного впливу на учнів. Така освітня політика, стратегія і тактика партії почала здійснюватися відразу після встановлення радянської влади на терені західних областей України і возз'єднання їх з УРСР у складі СРСР. По

закінченні Другої світової війни партія і радянська влада роблять все для того, щоб освіта і виховання підростаючих поколінь у західних областях України розвивалася в рамках комуністичної ідеології, соціалістичного будівництва.

Поставлене завдання вирішувалося, перш за все, через зміст освіти, який реалізовувався в основних шкільних документах - навчальних планах, програмах, підручниках. Вони уніфікувалися, їх розробка перебувала під постійним контролем партійних органів та міністерства освіти Російської Федерації. До початку 1946/1947 навчального року, наприклад, міністерством освіти УРСР було видано 98 назв підручників, з яких лише 28 було оригінальних, решта - 70 відсотків, - видання, перекладені з російської мови, підготовлені авторами з Росії. До того ж навчального року міністерством освіти УРСР було видруковано 42 програми шкільних предметів, з них оригінальних було лише 9, тобто, лише п'ята частина [297]¹. Проте і ці, так звані «оригінальні», програми та підручники були калькою з відповідних російських, які визначали цілі та методику навчання і виховання, обсяги та суть навчального матеріалу. Таким чином досягалася, з одного боку, уніфікація освіти в усьому Союзі РСР, складовою частиною якої ставала освіта західних областей України, а з іншого боку, піддавалася ідеологічній фільтрації суть самих програм та підручників, які заганялися в прокрустове ложе марксистсько-ленінської ідеології.

Особливо пильно партійно-радянські органи та підпорядковані їм наукові і науково-педагогічні інститути стежили за підготовкою програм і підручників з історії та її викладанням у школі. Така практика, як свідчить аналіз, тривала впродовж усього досліджуваного періоду. Не склало винятку і так зване «славне десятиріччя», пов'язане з ім'ям М.С.Хрущова. Як перші, так

¹ [297] ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 419, арк.104

і останні його кроки в напрямку десталінізації суспільного життя в країні не вплинули та і не могли суттєво вплинути на сферу освіти і виховання.

У резолюції XX з'їзду КПРС (1956р.), як данина пророслим на початку "хрущовської відлиги" надіям на національне відродження, було нагадане ленінське положення про те, що «соціалізм не лише не усуває національних відмінностей і особливостей, а навпаки, забезпечує всебічний розвиток і розквіт економіки і культури всіх націй і народностей» [298]¹. Однак, з огляду на практичне всевладдя партійно-державної бюрократії, ідеологічні настанови "відлиги" з цим ленінським нагадуванням включно не стали визначальним для національної політики. Вже XXII з'їзд КПРС (1961р.) поставив за мету в сфері національних відносин розвиток новоутвореної за радянської влади "історичної спільності людей різних національностей" - "радянського народу" у напрямі дальшого "зближення націй" і досягнення їх "повної єдності" [298]². Цим самим "теоретичною думкою партії" маскувався курс на всеохоплюючу і планомірну денационалізацію народів СРСР та їх посилену русифікацію. Надії передових педагогів регіону, як і в цілому України, на послаблення адміністративного та ідейного тиску "згори" не справдилися. Жодних помітних змін, здатних істотно вплинути на докорінне вдосконалення освітньо-виховної системи, не відбулося. Більше того, педагоги які прагнули оздоровлення педагогічної теорії і практики, відродження і розвитку національної системи освіти, піддавалися адміністративному тиску та моральному осуду. Отже, освітянські реалії, як свідчить аналіз, є підтвердженням висновку академіка В.І.Шинкарука, який, звертаючись до духовних вимірів "хрущовської відлиги", вказував, що її ідеологічні настанови і

¹ [298] XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стен. отчет. - Т.2. - М.,1956. - С.422.

² [298] XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стен. отчет. - Т.2. - М.,1956. - С.313-314.

міфи "були приречені на статус соціальних ілюзій, теорії, що протистоїть реальній практиці. Розрив між теорією і практикою, словом і ділом все більше наростав. Віра в реальність соціалістичних і комуністичних ідеалів втрачала своє соціальне підґрунтя, роз'їдалася сумнівами. Поглиблювалася духовна криза суспільства, зростала бездуховність" [299]¹. Ми поділяємо думку М.Панчука і В.Котигоренка про те, що суть національного аспекту десталінізації радянського суспільства у другій половині 50-х років, а освіта залишалась його визначальною складовою, "фактично полягала не у відмові від сталінізму, а у відносній ліберальній модернізації тоталітарної, унітаристської, імперської за змістом національної політики КПРС, у прискореному формуванні й утвердженні національної бюрократії, її інтеграції в модифіковану адміністративно-командну систему влади і управління як одного з діючих суб'єктів цієї системи, співвідповідального за здійснювану нею політику денационалізації усіх сфер життя народів СРСР, їх русифікацію під гаслами зміцнення "єдиної соціалістичної батьківщини" та розвитку "нової історичної спільності - радянського народу». А це означає, що фактичних підстав для твердження про десталінізацію національних відносин в СРСР у зв'язку з рішеннями XX з'їзду КПРС нема. Сталінізм у національній політиці КПРС зник разом зі зникненням з політичної арени союзної Компартії і СРСР"[300]².

Як і в попередні роки, дослідники та вчителі історії змушені були в своїй роботі керуватися партійними постановами з питань історії, не виходячи за рамки схеми історії України, розробленої в Москві. Зокрема, наприкінці 1947р.

¹ [299] Шинкарук В. Духовні виміри "відлиги"// Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М.Хрущова на XX з'їзді КПРС). Матеріали "круглого столу" в Інституті історії України НАН України (26 лютого 1996р.), - К.,1997. - С.8.

² [300] Панчук М., Котигоренко В. Національні аспекти десталінізації режиму // Початок десталінізації в Україні. - С.65.

Міністерство освіти УРСР направило в усі обласні відділи народної освіти інструктивно-методичний лист “Про поліпшення викладання історії СРСР і питань історії України (підкреслення наше - *Авт.*) в середніх школах України”. У ньому вказувалося, що “ЦК КП(б)У в своїй постанові “Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР” від 29 серпня 1947р. з вичерпною повнотою викрив припущені в наукових роботах інституту помилки та викривлення буржуазно-націоналістичного характеру в питаннях історії України” [301]¹. Однак, відзначали автори листа: а) частина вчителів історії продовжувала дотримуватись антимарксистської теорії буржуазних істориків про “норманське” походження Київської Русі; б) при висвітленні визвольної війни 1648-1654 років вони замовчували соціальний характер боротьби, акцентували увагу на аспектах національних; в) окремі вчителі не розкривали причини виникнення і розвитку більшовицької партії, її визначальної ролі в соціальному і національному визволенні українського народу; г) недостатньо розкривали роль та всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції [301]².

Міністерство освіти УРСР у згаданому листі подало методичні рекомендації вчителям історії. Їх суть зводилась до того, що вчитель історії зобов'язаний був: 1) при вивченні теми “Київська держава” показати історичну спільність українського, російського і білоруського народів, а Київську Русь - як колиску трьох братніх народів; 2) викривати антинаукову реакційну теорію про безкласовість і безбуржуазність української нації; 3) довести учням, що історія України є історією боротьби класів: селян проти феодалів, робітників проти буржуазії; 4) в темі “Україна і Білорусія в XVII ст.” визвольні змагання показувати як боротьбу селян проти польських загарбників і феодального

¹ [301] ЦДАГО України, ф.1, оп.73, спр. 379, арк. 210.

² [301] Там же, арк.211.

гніту взагалі; 5) при розкритті теми “Велика Жовтнева соціалістична революція” проводити наскрізну думку, що Україна як вільна суверенна держава можлива тільки в складі Союзу РСР.

Методичні поради міністерства, констатуючи, що “історія - наука партійна”, що “головне завдання школи - виховати полум’яних патріотів нашої Батьківщини”, завершувались заклик до всіх учителів “підвищувати свій ідейно-політичний і науково-педагогічний рівень шляхом систематичного вивчення творів класиків марксизму-ленінізму, “Короткого курсу історії ВКП(б)» Й.Сталіна. Обласні, міські і районні відділи освіти зобов’язані були “організувати серйозне вивчення стану викладання історії в школі, а також з метою вивчення згаданої постанови ЦК КП(б)У “та допомоги вчителям провести 10-25 жовтня п’ятиденні семінари всіх викладачів історії”. Перед науковцями вузів та Українського інституту вдосконалення вчителів ставилось завдання “піддати критиці буржуазно-націоналістичні перекручення в питаннях історії України” [301]¹.

Поставлене в такий спосіб “вивчення” історії України позбавляло і науковців, і вчителів, і учнів можливості користуватися працями видатних вчених-істориків України М.Костомарова, М.Грушевського, Д.Дорошенка, О.Єфіменко, Н.Василенко-Полонської, І.Крип’якевича та багатьох інших, приреченими на забуття були праці видатних українських вчених-педагогів С.Русової, Г.Ващенко, В.Пачовського та ін.

Науково-педагогічна думка спрямовувалася на однобічний підбір фактів, ідейне фільтрування інформації, возвеличення політики і діяльності комуністичної партії, її місцевих організацій, а також органів радянської влади в галузі освіти. Так, у західних областях УРСР у післявоєнний період були

¹ [301] ЦДАГО України, ф.1, оп.73, спр. 379, арк. 211-214.

захищені кандидатські дисертації з питань історії радянської школи й освіти. У наукових і науково-методичних працях учених-педагогів чітко простежувалася радянська освітньо-виховна тенденція, яка полягала в тому, що багатогранний і складний процес розвитку освіти відображався однобічно і поверхово, лише у вигідних для влади аспектах і показниках. При цьому суворо дотримувалися вимоги партії, ідейно-теоретичні кліше, як правило, із заздалегідь відомими апологетичними висновками.

Зміст освіти, навчальних програм та їх реалізація спрямовувалися таким чином, що при цьому фальсифікувалася сама історія України, нехтувалися, піддавалися забуттю педагогічні традиції українського народу, здобутки у вивченні гуманітарних і природничо-математичних наук, організації позакласної і позашкільної роботи, дитячого та юнацького молодіжного руху, набуті в умовах Австро-Угорської імперії і шляхетської Польщі у попередні історичні періоди.

Комуністична політизація та ідеологізація як самих навчальних шкільних курсів, так і педагогічної думки особливо активізувалася в процесі підготовки та відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією в 1954р. Було заплановано і видано ряд навчальних посібників та науково-педагогічних праць. Наприклад, чималим тиражем було видано працю професора С.Х.Чавдарова "Російсько-українські зв'язки у розвитку вітчизняної педагогіки". Уже перший абзац цієї праці показує політичну заангажованість автора: "Протягом кількох століть українські землі були відірвані від Північно-Східної Русі. Довго краяли живе тіло українського народу литовські, польські та угорські феодалі, султанська Туреччина і її васал - Кримське ханство. Але міцно жила в українському народі свідомість єдності походження з російським та білоруським народами з єдиного кореня - древньоруської народності.

Перебуваючи під загрозою знищення, український народ не переставав вести уперту боротьбу проти чужоземних поневолювачів, за свою свободу і незалежність, за возз'єднання з російським народом в єдиній державі”[302]¹. Як видно з цієї заідеологізованої, антиісторичної і антинаукової в своїй основі тиради, ставилася мета сформувати у педагогів України культ російського народу, прагнення бути разом “з російським народом в єдиній державі”. Про що б автор не писав - про виникнення книгодрукування в Україні, братські школи, підручники і посібники для них, педагогічні погляди Г.С.Сковороди, освітню діяльність І.П.Котляревського, Т.Г.Шевченка. І.Я.Франка та ін., всюди підтасовувалися історико-педагогічні факти, формулювалися положення, робилися висновки про “благодійний вплив російської культури на українську”, “розвиток освіти і педагогіки на Україні під впливом Росії”, тощо.

Історично необ'єктивно викладався матеріал про розвиток освіти на території Західної України. Замовчувалися численні факти, які свідчили про високий рівень розвитку освіти в цьому регіоні України в Козацьку добу, про науково-педагогічну допомогу, яку одержували центральні і східні регіони України від освітян Львова, Луцька та інших культурних центрів Західної України. Замовчувалася провідна роль Києво-Могилянської академії в розвитку освіти, зокрема вищої, в Росії. У праці згадувався перший міністр народної освіти П.Завадовський, але замовчувалися факти, що він вчився і закінчив Києво-Могилянську академію і був за походженням українцем. Автор обходив мовчанкою і той красномовний факт, що М.В.Ломоносов вчився деякий час у Києво-Могилянській академії, працював у її бібліотеці, вивчав рукописи і праці українських учених. Бездоказовими і антиісторичними були

¹ [302] Чавдаров С.Х. Російсько-українські зв'язки у розвитку вітчизняної педагогіки. К., 1954. - С.3.

твердження автора про те, що “ідейний вплив М.Ломоносова ми знаходимо в працях українського філософа Г.С.Сковороди” [302]¹. Не маючи жодних історичних доказів, автор згаданої праці твердив, що під впливом праць М.Ломоносова перебував Г.С.Сковорода, який ці праці “повинен був знати”.

Нічого іншого, крім подиву багатьох педагогів західних областей України, не викликали висновки цієї антиісторичної праці, в яких зазначалося, що російський народ є “найвидатнішою нацією з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу”. Педагогам нав'язувалася думка, що в усіх галузях життя і науки найкращим, найпередовішим є все російське: “Ясний розум, стійкий характер і терпіння великого російського народу є тими найціннішими моральними якостями, засвоєння яких для всіх соціалістичних націй є справою честі і гордості”. В такому ж дусі автор продовжував робити подальші лжевисновки: “Російська наука викликала до життя розвиток наукової творчості в усіх радянських республіках, в тому числі і на Україні”[302]².

Для допомоги вчителям, яка завжди набирала форми їх ідейно-політичного інструктування, регулярно з року в рік провадились районні, міські і обласні наради та семінари. У 1946/1947 навчальному році, наприклад, обкоми партії разом з обласними відділами освіти та обласними інститутами удосконалення кваліфікації вчителів провели 28 обласних і кущових семінарів. Учасники цих заходів, як свідчать архівні документи, “проробили” цілу низку питань, зокрема таких, як “Київська Русь - держава трьох слов'янських народів”, “Про ідеологічні викривлення в історії України”, “Товариш Сталін про побудову комунізму в нашій країні”, “Про виховання

¹ [302] Чавдаров С.Х. Російсько-українські зв'язки у розвитку вітчизняної педагогіки. К.,1954. - Серія 1. - С.9.

² [302] Там же. - С.57.

радянського патріотизму учнів на уроках історії, конституції і географії” та ін. [136]¹.

На таких нарадах та семінарах водночас з “методичним озброєнням” вчителів узагальнювався і передовий досвід роботи. У звіті про одну з нарад учителів Станіславщини, наводився, як зразок для наслідування, приклад роботи вчительки історії Голобської середньої школи У.В.Мокієнко, яка “насичує уроки більшовицькою ідейністю, вказує на виключну роль в історії більшовицької партії її вождів В.І.Леніна і Й.В.Сталіна” [270]². А вчителька літератури з Волині М.Я.Олексієнко “систематично виховує в учнів радянський патріотизм, звертає їх увагу на нерозривність (підкреслення наше - *Авт.*) мови і культури двох братніх народів - російського і українського”[270]³. Подібними фактами, як свідчать архівні матеріали, переповнені доповіді, звіти та інформації партійних структур всіх рівнів.

Такий “досвід” окремих вчителів розцінювався партійними і комсомольськими органами як своєрідний еталон, до якого мали прагнути всі вчителі. Тому-то такою пильною була увага і до викладання історії та конституції в школі, і до вчителів з цих предметів. З цією метою організовувались систематичні “вивчення” стану викладання історії та конституції в школах, у тому числі і в західних областях. Таке “вивчення” в кінці 1947 р., зокрема, було проведене ЦК ЛКСМУ в Ровенській області. У постанові ЦК ЛКСМУ від 29 грудня 1947 р. вказувалось, що склад учителів історії і конституції в області “за своїм освітнім та ідейно-політичним рівнем не відповідає вимогам”. Із 138 вчителів вищу освіту мали лише 34, а 22 нав-

¹ [136] ЦДАГО України, ф.1, оп.73, спр.426, арк.38.

² [270] ЦДАГО України, ф.1, оп.70, спр.1881, арк.82.

³ [5270 Там же, арк. 83.

чалися заочно в педагогічних училищах і вчительських інститутах. Серед них було тільки 6 членів партії і 10 - комсомольців, а 122 - позапартійних [303]¹.

ЦК ЛКСМУ звертав увагу на те, що інспектори відділів освіти не вникали у роботу вчителів, методичні об'єднання вчителів у районах не працювали, обласний інститут удосконалення кваліфікації вчителів справою навчання вчителів не займався, а комсомол “недостатньо спрямовував викладання історії і конституції на викорінення буржуазних ідей українського націоналізму” [136]². ЦК ЛКСМУ зобов'язував Ровенський обком, міськкоми і райкоми комсомолу “активно залучати вчителів історії і Конституції до громадсько-корисного життя, проводити виховну роботу, спрямовану на залучення молодих учителів в ряди ЛКСМУ”. Редколегії газети “Радянська освіта” рекомендувалося частіше друкувати статті про роботу вчителів історії і Конституції із західних областей України [303]³.

Неодноразово до питань розробки і викладання в школі історії звертався журнал “Радянська школа” - орган Міністерства освіти України. Зокрема, лише в 1950-1955 роках журнал опублікував, за нашими підрахунками, 25 матеріалів з питань методики вивчення історії СРСР, всесвітньої історії та історії України в школі, причому, тільки 6 з них, в основному “навчального” наказного характеру, відводилось історії України. За вказане п'ятиріччя в журналі було опубліковано лише 3 статті, автори яких представляли західноукраїнський регіон. Аналіз журнальних статей на цю тему в досліджуваний період показує, що їх автори, виконуючи відповідні замовлення партійно-радянських органів, настирливо нав'язували вчителям

¹ [303] ЦДАГО України, ф.1, оп.73, спр. 402, арк. 41-45.

² [136] Там же, оп.73, спр.426, арк.43.

³ [303] Там же, оп. 31, спр. 402, арк.44.

історії марксистсько-ленінську концепцію історичного процесу, далеку від наукової, та закликали педагогів позбутися "залишків буржуазно-націоналістичних поглядів" на історію України. У редакційній статті "Поліпшити викладання історії в середніх школах УРСР" (Радянська школа, 1947. - № 5. - С.69-73), наприклад, читаємо, що "історія, як предмет викладання, повинна дати відповіді на всі питання політичного життя, виховувати в учнів правильне розуміння ленінсько-сталінського шляху, що ним уже 30 років веде нашу країну комуністична партія, партія Леніна - Сталіна" [304]¹. А для цього "учителеві історії треба завжди підвищувати свій ідейний рівень і педагогічну кваліфікацію... Треба забезпечити рішуче викорінення помилок і хиб у викладанні вітчизняної історії, піднести якість роботи і з честю виконати завдання, поставлені партією і урядом перед радянською школою" [304]². Однак, і через чотири роки П.А.Уховська у статті "Праці Й.В.Сталіна з питань мовознавства і завдання вчителів історії" повторює, що "вчителі історії повинні зробити висновок, що тільки глибоке розуміння суті марксизму як керівництва до дії може забезпечити успішне виконання тих завдань, які поставили партія та уряд перед радянською школою" [305]³.

Однак, політичні навантаження несли не тільки уроки з історії, конституції, літератури, географії. Як свідчить аналіз архівних джерел та публікацій журналу "Радянська школа", вчителі зобов'язані були всі шкільні предмети викладати на високому ідейному рівні. Професор О.М.Астряб у ста-

¹ [304] Поліпшити викладання історії в середніх школах УРСР //Радянська школа. - 1947. - № 5. - С.71.

² [304] Там же. - С. 72

³ [305] Уховська П.А. Праці Й.В.Сталіна з питань мовознавства і завдання вчителів історії // Радянська школа. - 1951. - № 1. - С.48

тті “З історії викладання математики в радянській школі” твердив: “Нам ще багато треба зробити для... піднесення ідейного і наукового рівня викладання кожної дисципліни, в тому числі і математики” [306]¹. А про ідеологічне забарвлення статті Є.М.Сульженко в цьому ж журналі свідчить сама її назва: “Російсько-українські зв’язки в методиці викладання фізики” («Радянська школа», 1954. - № 5). Таке ж ідеологічне навантаження несла і стаття учителя Підволочиської середньої школи Тернопільської області. Є.Ф. Мерздікіна “Виховання радянського патріотизму і радянської національної гордості на уроках біології”, опублікована в методичному збірнику (випуск V - “Природознавство в школі”) Українського науково-дослідного інституту педагогіки за 1953 рік. Такі та подібні до них статті “методичного” характеру систематично друкувалися в освітянських журналах і газетах досліджуваного періоду [288]².

Таким чином, централізація управління освітою, уніфікація навчальних планів, а отже, і підручників, заідеологізованість навчання і виховання визначали суть освіти в західноукраїнському регіоні у досліджуваний період. Суворе дотримання відзначених критеріїв освітньої діяльності вчителя регламентувалось різними методичними вказівками та порадами, що базувались на постановках партійних органів і доводились до педагогічних колективів шкіл. Вони ж обґрунтовувались вченими-педагогами, а, відтак, складали основу розвитку педагогічної науки в країні. “Під керівництвом партії радянські педагоги досягли певних успіхів у розробці методологічних питань педагогічної науки, теорії, навчання і виховання, - наголошувалось в редак-

¹ [306] Астряб О.М. З історії викладання математики в радянській школі //Радянська школа. - 1947. - № 5. - С.78.

² [288] ЦДАГО України, ф.1, оп.73, спр. 661, арк.31.

ційній статті “Патріотичний обов’язок працівників педагогічної науки” журналу “Радянська школа” № 7 за 1955 рік. - На основі рішень партії і уряду про школу по-новому розробляються такі важливі проблеми, як науковість навчання, зміст навчальних предметів, дидактичні принципи уроку як основної форми навчання, основні завдання і зміст комуністичного виховання. Посилено увагу до питань підвищення ідейно-виховного рівня навчально-виховної роботи в школі” [307]¹. Такі висновки, попри специфіку культурно-історичного досвіду, накладалися і на шкільну практику західних областей України. Тут в процесі навчання і виховання фальсифікувалися історія і культура України, нівелювалась багатогранність національного життя. У школах швидкими темпами зростали піонерські та комсомольські організації. Усе більша увага приділялася атеїстичному, ідейно-політичному, інтернаціональному і колективістському вихованню, як провідним напрямкам комуністичного виховання молоді.

У школах регіону традиційно широко вивчалось краєзнавство, як частина українознавства. Однак радянська влада робила все для того, щоб витравити із свідомості і вчителів, і учнів українознавчі підходи в процесі навчально-виховної діяльності. У ході краєзнавчої роботи в учнів виховувалися синівські почуття до рідної місцевості, її історичного минулого, повага до волелюбних традицій рідного народу. Багатогранну краєзнавчу роботу радянські органи освіти переорієнтовували з культурно-історичних, національно-духовних напрямків на вивчення природних особливостей, промисловості, сільського господарства, соціально-економічного розвитку. боротьби за возз’єднання України з Росією, за встановлення радянської влади.

¹ [307] Патріотичний обов’язок працівників педагогічної науки //Радянська школа. - 1955. - № 7. - С.3.

Замовчувалося і заборонялося пізнання учнями сутності і особливостей національного розвитку українців, боротьби їх за право будувати незалежну Українську державу. Суворо переслідувалося прагнення передових учителів пробуджувати в учнів глибокий патріотизм, формувати національну свідомість і самосвідомість, національний характер, світогляд, високу громадянськість на яскравих прикладах минулого - Київської Русі, Козацької доби, періоду національної революції 1917-1920 років. Організовувався психологічний терор, здійснювалися арешти тих педагогів, які прагнули в умовах зміцнення сталінського режиму на західноукраїнських землях продовжувати науково обгрунтовані напрямки розвитку української національної школи.

Як у суспільстві в цілому, так і в загальноосвітніх школах зміцнювалася тенденція недооцінки особистості, її самобутньої свідомості, духовності і підпорядкування їх єдино правильній думці в колективі, усій державі. З часом у шкільному вихованні утверджувалися положення А.С.Макаренка про повну перевагу інтересів, думок колективу над інтересами, думками особистості, про "свідому", "радянську", "залізну" дисципліну учнів. Як і по всій території СРСР, на західноукраїнських землях усталювалася тенденція будувати колективи як модель радянського суспільства.

Формування гуманної, цілісної особистості значною мірою гальмувалося політизованим і радянізованим розумінням колективу, його суті і особливостей, помилковим осмисленням співвідношення індивідуальних і колективних форм, методів впливу на особистість. З одного боку, гіперболізувалися, роздмухувалися масові, загальні колективні підходи, форми роботи з учнями а, з іншого - несправедливо критикувалися, принижувалися, а то й нехтувалися індивідуальні.

Стан педагогічної науки в СРСР у досліджуваний нами період яскраво ілюструє стаття С.Х.Чавдарова “Найдемократичніша в світі освіта”, опублікована у п'ятому числі журналу “Радянська школа” за 1947 рік. “Будівництво нової школи (в СРСР - *Авт.*) йшло поряд з формуванням нової педагогіки. - писав С.Х.Чавдаров. - За допомогою ЦК ВКП(б) наша педагогічна наука переборола впливи буржуазних теорій вільного виховання, комплексного навчання, методу проектів, Дальтон - плану, вона переборола псевдонауку педологію...” [308]¹. Радянська педагогіка, продовжував автор реферованої статті, - новий, вищий етап у розвитку світової науки про виховання”, її ідейне багатство творили Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін, Всесоюзна комуністична партія. “Найвидатніші будівники комуністичної педагогічної теорії і нової виховної практики Н.К.Крупська, А.С.Макаренко тому й могли зробити багатий внесок у розвиток радянської педагогіки, що вони йшли за Леніним і Сталіним, працювали для мас, для щасливого майбутнього їх дітей”, - продовжував С.Х.Чавдаров [308]².

Завдання першорядного значення С.Х.Чавдаров бачив у створенні нових посібників і підручників із загальної педагогіки для вчителів, бо видані в 1940р. такі підручники “вже застаріли, особливо в розділах, присвячених виховним питанням” [308]³.

Назвавши кілька посібників з історії педагогіки Є.М.Мединського, Ш.І.Ганеліна і Є.Я.Голанта, М.Ф.Даденкова, автор статті зазначив, що “всім їм бракує партійності, яка повинна відзначати наукові праці радянських учених”[308]⁴. С.Х.Чавдаров закликав вчених-педагогів “створити книги про

¹ [308] Чавдаров С.Х. Найдемократичніша в світі освіта //Радянська школа. - 1947. - № 5. - С.44.

² [308] Там же. - С.45.

³ [308] Там же. - С.47.

⁴ [308] Чавдаров С.Х. Найдемократичніша в світі освіта //Радянська школа. - 1947. - № 5. - С. 48.

роль партії в боротьбі за культурну революцію, про ліквідацію неписьменності у нас, історію школи в СРСР і національних республіках, історію навчальних програм і підручників та книги з інших педагогічних проблем”. Окремо виділялося завдання підготувати “грунтовні дослідження науково-педагогічної спадщини Н.К.Крупської, А.С.Макаренка”. Тут же висловлювались і методологічні поради: “Треба писати історію педагогіки в світлі науки марксизму-ленінізму, піддаючи критичному переглядові не тільки старі оцінки фактів, а й самі факти” (підкреслення наше - Авт.) [308]¹.

Таким чином, принцип партійності, як методологічна засада наукових досліджень, підготовки книг та викладання тих чи інших предметів у вузах і школах, а також нехтування реальними фактами, як складова принципу партійності, позбавляли можливості як вченого, так і вчителя творчо осмислювати реальне життя у всіх його вимірах. Всі проблеми науки і практики заганялися в прокрустове ложе марксизму-ленінізму. Партійно-радянський режим всіляко заохочував конформізм та апологетику. Віддані режиму інтелектуали зусиллями структур того ж режиму ставали провідниками політики партії, принаймі, до чергової зміни “генеральної лінії” партії.

Серед педагогічної громадськості СРСР у повоєнний період незаперчним авторитетом, поряд з Н.К.Крупською, було зроблено А.С.Макаренка. З огляду на це доречним буде, на нашу думку, звернення до матеріалів Всеукраїнської міжрегіональної науково-практичної конференції «Творча спадщина А.С.Макаренка у контексті сучасної педагогічної науки і практики», присвяченої 110-річчю з дня народження А.Макаренка та, особливо, до статті академіка Академії педагогічних наук України

¹ [308] Там же. - С. 49.

І.Зязюна[309]¹. «За кордоном тисячі праць присвячені педагогічній діяльності Макаренка, створена Міжнародна Асоціація Антона Макаренка, - пише автор. - Але, на превеликий жаль, у нашій країні радикальний перегляд уявлень про суспільні процеси, що з неминучістю зумовлюють зміну ставлень до історичних особистостей, абсолютно необгрунтовано підірвав інтерес і довір'я до Макаренківської спадщини та його особистості» [309]² (тут і вище підкреслення наше - *Авт.*). Ми не ставимо під сумнів думку академіка І.А.Зязюна, лишаємо визначення місця й ролі А.Макаренка у вітчизняній педагогічній думці на розсуд науковців-педагогів України. Все ж у цьому контексті відкритим залишається для нас питання: а хіба тільки до макаренківської спадщини у нашій країні «підірвано інтерес і довір'я»? Адже впродовж десятиліть в УРСР навіть не згадувалися імена відомих педагогів, у тому числі й названих у нашому дослідженні. Певно й цією обставиною пояснюються факти діяльності, паралельно з Академією педагогічних наук, Всеукраїнського педагогічного товариства імені Григорія Ващенка, видання двох газет для освітян - «Освіта України» і «Освіта». Тому, погоджуючись з І.А.Зязюном, що «сьогодні найважливішим завданням є відродження ідей і досвіду видатного педагога», «сходження» до Макаренка, яким він був насправді»³[309], додамо лише, що це «сходження» має відбутись не тільки до А.Макаренка. Для нас безсумнівним є, що педагогічна наука і практика у незалежній Україні має бути збагачена ідеями і досвідом всіх відомих діячів освіти українського народу.

Що ж до досліджуваного нами періоду, то й тут нема підстав не погодитись з І.А.Зязюном: «У 1940 році він (Макаренко А.С. - *Авт.*) був

¹ [309] Див.: Зязюн І.А. Універсальні цінності спадщини А.С.Макаренка і сучасність //Постметодика. - Полтава, 1998. - № 1. - С. 2-12.

² [309] Там же. - С.3.

³ [309] Там же. - С. 3.

«канонізований тодішнім ідеологічним істеблішментом як «радянський педагог», а його вчення було фальсифіковане в стилі ідеалів сталінського часу: з праць «виривали» цитати, які «працювали» на сталінську ідеологію, і відбувалося спотворення провідних ідей і практичних установок» [309]¹. Саме таким, «канонізованим» А.Макаренком і послуговувалася радянська педагогіка у повоєнні десятиріччя, іншим ця педагогіка його не бачила, не могла, чи не хотіла бачити. Тим більше, у цьому зв'язку цікавими, на нашу думку, є спостереження відомого українського педагога Г.Ващенка, викладені у статті «А.Макаренко і зміни в советській педагогіці» від 1955 року. Г.Ващенко виділяє такі засади системи виховання, яку обстоював А.Макаренко на початку 20-х років:

“1. Рішуче заперечення так званої буржуазної педагогіки, цебто всіх досягнень всесвітньої педагогіки і заміна її педагогікою комуністичною.

2. Завданням освітньо-виховних установ в ССРСР є виховати людей, беззастережно відданих комуністичній партії, здібних під її керівництвом розбудовувати комуністичну систему у всіх галузях суспільного життя і самовіддано захищати її від ворогів внутрішніх і зовнішніх.

3. Основних засобів такого виховання два: безпосередня праця вихованців у сільському господарстві і промисловості і сувора, напіввійськова дисципліна з властивими їй атрибутами...” [310]².

Однак, за свідченням Г.Ващенка, в кінці 20-х років “більшість педагогів поставилась негативно до поглядів Макаренка, ... в тридцятих роках про Макаренка почали забувати”. Ставлення до Макаренка в СРСР різко змінилось після Другої світової війни “в педагогічній пресі Макаренко

¹ [309] Зязюн І.А. Універсальні цінності спадщини А.С.Макаренка і сучасність. - С.3.

² [310] Ващенко Г. А.Макаренко і зміни у советській педагогіці //Шлях перемоги (Мюнхен). - 1955. - 30 жовтня.

оголошується найвидатнішим, майже геніяльним советським педагогом".
Причини такої зміни у ставленні до А.С.Макаренка Г.Ващенко вбачав у тому (а ми схильні поділити думку Г.Ващенко), що "Макаренко, як ніхто інший з советських педагогів, зумів за весь час своєї педагогічної діяльності дотримуватись основної лінії (підкреслення Г.Ващенко. - *Авт.*) комуністичної партії в справі виховання молоді". Г.Ващенко свідомо вживає вираз "основна лінія партії», бо часто ті, хто дотримувався "генеральної лінії" партії, ставали жертвою режиму при зміні цієї "генеральної лінії". А.С.Макаренко завдяки тому, що дотримувався "основної", а не "генеральної" лінії партії, зумів утриматись. А.С.Макаренко "добре зрозумів основне завдання большевизму - зробити з молоді покірне і зручне знаряддя в руках комуністичної партії в її боротьбі за комунізм спочатку в ССРСР, а потім і в світовому масштабі". Г.Ващенко правильно акцентує, що А.Макаренко "зовсім ігнорував великі досягнення всесвітньої педагогіки, ...для нього єдиними авторитетами в педагогіці були Ленін, Сталін..." [311]¹.

Педагогічні засади А.С.Макаренка у досліджуваній нами період були актуалізовані та оголошені вищим досягненням радянської педагогіки.

Красномовними фактами, які свідчать про цілі, специфічні завдання, які мала виконувати науково-педагогічна література в західних областях України, є видання Львівського обласного видавництва і Львівського державного університету. В 1948 р. було видано книжку про А.С.Макаренка "Новатор радянської педагогіки" Г.О.Паперної і Ф.І.Науменка. У 1949 р. був надрукований збірник "А.С.Макаренко (статті, спогади, неопубліковані твори)". У наступні роки у Львівському університеті видано 4 книги, присвячені творчості А.С.Макаренка. Аналіз друкованих праць, педагогічної періодичної

¹ [311] Там же. - 6 листопада.

преси досліджуваного періоду показує, що західноукраїнським педагогам нав'язливо пропонувалися до виконання ідеї, підходи А.С.Макаренка [14]¹.

Такі дані свідчать про те, що партійні і радянські органи прагнули перетворити Львів в один із центрів радянського макаренкознавства. Будучи талановитим педагогом і письменником, А.С.Макаренко пройнявся довір'ям до комуністичних ідей. В силу життєвих обставин, боячись ускладнень у стосунках із органами державної безпеки, він служив комуністичним ідеям, робив спроби розвивати теорію і практику комуністичного виховання, в тому числі ідейно-політичного, колективного, трудового. Певна частина педагогів західноукраїнського регіону розуміла, що його теоретичний доробок, який ґрунтувався на марксистсько-ленінських ідеях, суперечив досягненням галицької педагогіки 20-х і 30-х років, вітчизняним виховним традиціям, тенденціям розвитку зарубіжної педагогіки.

Аналіз архівних матеріалів, наукової літератури, досвіду роботи шкіл західних областей України переконливо свідчить, що педагогічні ідеї А.С.Макаренка, будучи відірваними від українських виховних традицій, народної педагогіки, ідейної системи рідного народу, так і не пустили глибоких коренів (а саме на такий успіх розраховували партійні та радянські органи) у процес розвитку теоретичної думки і педагогічної практики на теренах західних областей України в досліджуваний період.

Як свідчать архівні матеріали, мемуари педагогів та учених, аналіз наукової літератури, частина вчителів добре знала думки і положення С.Русової, Г.Врецьони, В.Пачовського та інших західноукраїнських вчених-педагогів про співвідношення індивідуального і колективного виховання. Так, С.Русова розвивала положення про необхідність "дітей організувати в

¹ [14] Торжество історичної справедливості. - С.17.

колективи, не затримуючи цим їх індивідуального розвитку” [312]¹. Вона з народною мудрістю доводила корисність лише такого групового, колективного виховання, що не обмежує і не витісняє глибоко індивідуального, особистісного підходу до кожного учня.

Ідеї С.Русової, І.Огієнка, Г.Ващенко утверджували гармонійність індивідуального і групового, колективного виховання. Ці та інші педагоги національно-демократичного спрямування творчо використовували багатий вітчизняний досвід, зокрема в галузі етнопедагогіки, з питань формування глибоко індивідуальних, яскраво виражених якостей особистості, а також якостей, які свідчать про вболівання особистості за інших людей, готовність їм допомогти, а в разі необхідності - надати перевагу загальнонаціональним інтересам. Їхні положення про формування особистості і колективу багато в чому суперечили положенням А.С.Макаренка, який був яскраво вираженим радянським педагогом, виразником ідей пануючої партійно-радянської верхівки СРСР.

Розвиваючи психолого-педагогічні ідеї про співвідношення особистості і колективу, В.О.Сухомлинський в 50-60 роках почав по-народному мудро критикувати А.С.Макаренка, зокрема його хибні погляди на колектив. Такі погляди він висловив у ряді своїх праць, насамперед у глибоко аргументованій статті “Идти вперед!” [313]², яка була вперше опублікована лише у період перебудови, в 1989р., і до цього часу не надрукована українською мовою.

Хронічною хворобою радянської педагогіки, школи була неспроможність встановити гармонійне співвідношення вивчення

¹ [312] Русова С. Дещо з філософії виховання// Вільна українська школа. - 1918. - №10. - С.313.

² [313] Сухомлинский В.А. Идти вперед!// Народное образование. - 1989. - № 8.

гуманітарних і природничих наук, а також науково обгрунтоване трудове навчання і виховання. У партійних і державних документах про розвиток освіти постійно розроблялися заходи щодо поліпшення трудового виховання і політехнічного навчання. Наприклад, у рішеннях XIX з'їзду партії зазначалося: “З метою дальшого підвищення соціалістичного виховного значення загальноосвітньої школи і забезпечення учням, які закінчують середню школу, умов для вільного вибору професій, приступити до здійснення політехнічного навчання в середній школі і здійснити заходи, необхідні для переходу до загального політехнічного навчання”[314]¹.

У матеріалах XX з'їзду КПРС (1956р.) було піддано гострій критиці повільні темпи здійснення політехнічного навчання: “Для якнайшвидшого здійснення політехнізації школи необхідно не тільки запровадити нові предмети, що дають основи знань у питаннях промислового і сільськогосподарського виробництва, але й практично прилучати учнів до праці на підприємствах, у колгоспах і радгоспах, на дослідних ділянках і в шкільних майстернях” [315]².

Матеріали XX з'їзду КПРС накресливали основні напрямки шкільної реформи. Як головний недолік системи народної освіти було визначено відрив навчання від життя, непідготовленість випускників школи до практичної діяльності. Для якнайшвидшого здійснення політехнізації школи передбачалися два шляхи. По-перше, запровадження нових предметів, що дають основи знань з питань промислового і сільськогосподарського виробництва. По-друге, створення умов для практичного залучення учнів до праці на підприємствах, у колгоспах і радгоспах, на дослідних ділянках і в

¹ [314] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Ч. 3. - С.574-575.

² [315] Хрестоматія по истории КПСС. - М.: Изд-во Политической литературы, 1965. - Т.2. - С.272.

шкільних майстернях. Були надруковані пропозиції М.С.Хрущова "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні", схвалені президією ЦК КПРС. Тут були проголошені основні напрямки реформи школи. Увага зосереджувалася на поліпшенні політехнічної підготовки і трудового виховання в середній школі, на профільному навчанні старшокласників. По закінченню школи всі випускники для вступу у вищі навчальні заклади мали набувати 2 роки виробничого стажу. Такі ідеї були основними в "Законі про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР". Утверджувалося виробниче навчання в середніх і загальноосвітніх трудових політехнічних школах.

Виробниче навчання учнів, як відзначають дослідники, здійснювалося з "величезним розмахом". Уже в 1959р. 22 тис. випускників загальноосвітніх шкіл України одержали спеціальність тракториста або комбайнера, 17 тис. - слюсаря або токаря, 10 тис. - шофера, 13 тис. оволоділи спеціальністю тваринника. Запроваджувалося вивчення основ промислового і сільськогосподарського виробництва, створювалися класи і школи з виробничим навчанням, учнівські виробничі бригади.

Досліджуючи проблеми розвитку освіти в західних областях України, авторитетний на той час і в тих умовах організатор педагогічної науки М.М.Грищенко давав загалом високу оцінку реалізації в навчально-виховному процесі шкіл регіону принципу політехнічного навчання, який радянська педагогіка проголосила одним із провідних, фундаментальних. На підтвердження своєї думки він наводив такі факти: "У школах західних областей немало вже зроблено для успішного здійснення завдань політехнічного навчання. Тільки в школах Львівської області за останні роки

обладнано 520 столярних, 177 слюсарних, механічних та 438 комбінованих майстерень, 96 кабінетів домашнього господарства, 198 робочих кімнат та ін. Всі без винятку школи області мають навчально-дослідні ділянки, загальна площа яких становить 700 га. Чимало шкіл західних областей успішно здійснюють виробниче навчання на базі промислових підприємств, РТС і колгоспів”[192]¹. Підкреслимо, що як М.Грищенко, так і інші педагоги-науковці поверхово і спрощено трактували реалізацію принципу політехнічного навчання в навчально-виховних закладах західних областей України. У ряді праць творців марксизму-ленінізму цей принцип трактувався глибше - як пізнання молоддю, що навчається, законів розвитку виробництва, техніки, формування в неї умінь застосовувати їх у різних галузях розвитку економіки, господарства, як усвідомлення нею наукових основ виробництва, технологічних процесів. З сучасної науково-педагогічної точки зору в такому розумінні принципу політехнізму в навчанні дуже багато правильного, життєво необхідного. Однак, вся справа в тому, що, як свідчить наш аналіз згаданої книги М.М.Грищенка та іншої педагогічної літератури, переважна більшість педагогів, в тому числі науковців, часто спрощено, звужено розуміли принцип політехнічного навчання, зводячи його широке значення лише до оволодіння учнями певними трудовими навичками, основами елементарних професій. У зв’язку з цим численні аспекти промислового виробництва, виробничих процесів, розвитку техніки, екологічні проблеми залишалися поза увагою педагогів - науковців і практиків, що негативно позначалося на розвитку молоді, підготовці її до трудового життя, формуванні в неї готовності вдосконалювати виробничі процеси, технології, техніку, осмисленні нею складних взаємозв’язків у системах “людина-машина”, “людина-природа”,

¹ [192] Грищенко М.М. Народна освіта в західних областях Української РСР. - К.:Радянська школа, 1960. - С. 77.

“природа-техніка” та ін. Крім того, в радянський період склалося так, що принцип політехнічного навчання фактично витіснив гуманітаризацію навчально-виховного процесу, що вкрай негативно позначалося на загальнокультурному, моральному, духовному розвитку шкільної молоді.

На нашу думку, на деякі цікаві висновки наводять наступні положення згаданої книги М.Грищенка про створення серед учнівської молоді західних областей України бригад комуністичної праці. Автор пише: “Останнього часу в школах західних областей набуває поширення серед учнів старших класів рух бригад комуністичної праці. Так, у зверненні педагогічного колективу та учнів Яблунівської середньої школи Копичинського району на Тернопільщині до всіх педагогів, школярів та комсомольців області, говорилося: “Підтримуючи патріотичний почин комсомольців та молоді країни щодо створення бригад комуністичної праці, ми, вчителі та учні Яблунівської середньої школи, беремо на себе такі зобов’язання:

1. Наполегливо боротися за те, щоб наша учнівська виробнича бригада здобула звання бригади комуністичної праці.

2. Основними завданнями учнів вважати: добре вчитися, старанно працювати, постійно дбати про зміцнення зв’язку бригади з колгоспом, брати найактивнішу участь у суспільно корисній праці, ввічливо поводитися як у школі, так і в громадських місцях та на вулиці, чуйно ставитися до старших, допомагати молодшим товаришам. Вчитися і працювати так, щоб по закінченні школи активно включитися в продуктивну працю в народному господарстві” [192]¹.

З одного боку, в цих положеннях очевидними є штучність, надуманість “боротьби” учнів за звання бригад комуністичної праці, які потрапляли під

¹ [192] Грищенко М.М. Народна освіта в західних областях Української РСР. - К.:Радянська школа, 1960. - С.82.

вплив офіційних лицемірних, фальшивих лозунгів, закликів. Звичайні гуманні стосунки між людьми (ввічливо поводитися, чуйно ставитись до старших тощо) зведені тут у ранг “незвичайних” - комуністичних, що негативно впливало на свідомість, мораль молоді. Беручи на себе зобов'язання “по закінченні школи активно включитися в продуктивну працю”, всі члени бригади обмежували себе у виборі життєвого шляху, певною мірою уподібнювалися один до одного, усереднювалися. Очевидним фактом є і те, що такі та подібні “ініціативи” здебільшого нав'язувалися шкільній молоді “згори”, з боку організаторів навчально-виховного процесу в школі.

З іншого боку, реальними фактами, очевидно, треба визнати і ті, що не так уже й рідко в частини учнів виникали ентузіазм, віра в певні ідеї і справи, бажання і готовність зробити свій особистий внесок у розв'язання того чи іншого питання. Ми глибоко переконані в тому, що найвпливовішими чинниками в таких випадках були загальна турбота багатьох людей (батьків, педагогів, представників громадськості) про певні справи, проблеми, віра в успішне досягнення поставлених цілей. У тих випадках, коли учні добровільно брали на себе певні підвищені зобов'язання щодо навчання чи трудової діяльності, досягнення цих цілей сприяло їхньому моральному, інтелектуальному, духовному зростанню. Не можна не брати до уваги і те, що частина молоді вбачала в русі бригад комуністичної праці романтику, символіку, певну привабливість.

Психолого-педагогічний аналіз багатьох явищ і фактів освітнього життя в західних областях України переконує в тому, що значна частина вчителів щиро вірила в певні цілі, ідеї виховання і, багато працюючи з шкільною молоддю, значною мірою в позакласній і позашкільній роботі, на громадських

засадах, за покликом серця, нерідко домагалася і відрадних, хороших, а то й високих успіхів, результатів своєї навчально-виховної діяльності.

Широка і всебічна партійна пропаганда в галузі освіти, необхідність реалізації її завдань створювала видимість всенародної турботи про навчання і виховання підростаючих поколінь. Це, на нашу думку, зміцнювало фактор віри в справедливість і демократичність процесів і явищ у галузі освіти та виховання, хоч насправді це було далеко не так.

Відомо, що в школах України до 1952р. майже зовсім не було робочих кімнат і майстерень. Однак уже через кілька років, після відомих змін в галузі освіти, пов'язаних із підготовкою до XX з'їзду КПРС і виконанням його рішень, у школах України нараховувалося "15 тисяч робочих кімнат, столярних, слюсарних і механічних майстерень, організовано 2590 нових навчальних кабінетів. Велику допомогу школам республіки у зміцненні їх навчально-матеріальної бази подають промислові підприємства, МТС, колгоспи і радгоспи. Так, наприклад Київська фабрика імені Горького і ТЕЦ-3 обладнали в середній школі №136 м.Києва п'ять майстерень (столярну, слюсарну, механічну, електрозварну, швейну) і автоклас. Коксохімічний завод у Кадіївці обладнав при середній школі №28 слюсарну майстерню, забезпечивши її верстатами і інструментами. У школах Дніпропетровської області обладнано 492 майстерні і 156 робочих кімнат" [316]¹.

Історико-педагогічні факти переконливо свідчать про те, що промислові, сільськогосподарські та інші виробничі підприємства західної України продуктивно здійснювали шефство над школами, іншими навчально-виховними закладами, освітніми установами. Такі шефські відносини сприяли

¹ [316] Грищенко М.М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР// Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. - К.:Радянська школа, 1957. - С.118

встановленню зв'язків навчання і виховання з життям, його потребами, реалізації (в певних межах, звичайно) наступності і спадкоємності поколінь, єдності теорії і практики, зміцненню навчально-матеріальної бази системи освіти.

Вивчення архівних матеріалів, наукової літератури, досвіду керівництва партійними і радянськими органами системою освіти свідчить, що одна з найважливіших стратегічних ліній, по якій постійно нарощувався науковий потенціал, посилювалася увага освітян усіх рівнів, - це боротьба за дисципліну учнів і поліпшення трудового навчання і виховання. Так, у звітній доповіді

XVIII з'їздові КП(б)У (березень 1954р.) зазначалося: "Особливу увагу необхідно звернути на дальше поліпшення виховної роботи серед учнів, на зміцнення дисципліни і наведення належного порядку в кожній школі. Школа повинна виховувати у дітей любов до праці, комуністичне ставлення до неї"[317]¹. Подібні за змістом і спрямованістю зусиль педагогів положення про постійне поліпшення дисципліни, порядку серед учнів, їх трудового навчання і виховання характерні для багатьох партійних документів і матеріалів, що стосувалися політики і стратегії партії в галузі освіти. У цьому полягає одна із особливостей, властивих діяльності партійно-радянського тоталітарного режиму. Необхідно взяти до уваги, що так звана "боротьба за дисципліну" означала посилення авторитаризму в шкільному житті, встановлення жорстких форм дисципліни, наведення порядку, якого дотримувалися учні через боязнь, страх бути покараними.

Для того, щоб виховати слухняних, покірних ідейній системі, політичній владі громадян, необхідно було сформувати в кожному з них дисциплінованість і вміння працювати, тобто виконувати волю "згори".

¹ [317] XVIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. - К.: Держполітвидав УРСР, 1954. - С.33.

Сформовані дисциплінованість, виконавська майстерність, працьовитість покликані були підтримувати і зміцнювати соціалістичний лад.

Поряд із цим організовувалася в школах постійна боротьба за підвищення успішності навчання. Серцевиною змісту освіти були комуністичні ідеї, ідеї класової боротьби, безбожництва. Найвища успішність була в тих учнів, які вірили в істинність цих ідей, “глибоко” і “всебічно” їх знали, дотримувалися в своєму житті.

Окремі науковці усвідомлювали такі вкрай негативні результати, реалії радянської освітньо-виховної системи в цьому відношенні. Однак ні в пресі, ні в публічних виступах вони, як правило, не могли назвати речі своїми іменами. Вони не могли відверто сказати, що першопричина такого становища - партійні настанови освітянам. Тому вина нерідко перекладалася на себе, на педагогічну науку: “В значній мірі саме педагогічна теорія винна в тому, каюся той же М.Грищенко, - що складний і багатогранний процес виховання був зведений лише до питань успішності і дисципліни” [316]¹.

Все це свідчило про те, що суть політехнізації школи трактувалася обмежено. Справді, школа давала поповнення кадрів для промислового і сільськогосподарського виробництва. І хоч рівень підготовки таких кадрів бажав багато кращого, головне навантаження політехнізації навчання зосереджувалося не на рівні фахової підготовки випускників школи, а на політичних наслідках. Практична реалізація політехнізації освіти в СРСР спрямовувалась на те, щоб селянська і робітничка молодь після закінчення школи успадковувала професії своїх батьків. Цим самим обдарована селянська і робітничка молодь позбавлялася права вільного вибору своєї

¹ [316] Грищенко М.М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР. // Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. - К.: Радянська школа, 1957. - С.129.

майбутньої професійної діяльності, можливості в повній мірі проявити свою індивідуальність.

У 1962/1963 навчальному році всі 6045 середніх шкіл України здійснювали виробниче навчання. На перший погляд здавалося, що 11-річна школа з успіхом виконувала завдання професійної освіти. Згодом школа знову стала десятирічною. З 1966 року було вирішено, щоб учні середньої школи одержували середню і політехнічну освіту, а при наявності необхідних умов - і професійну підготовку.

Все це свідчить про суперечливість процесів, притаманних радянській школі в сфері здійснення політехнічної і трудової підготовки. Мав рацію дослідник А.Вихрущ, який в докторській дисертації зазначав: "Проголошення радянської школи трудовою і політехнічною залишалося декларативним лозунгом, який в силу об'єктивних причин ніколи не був реалізований в повному об'ємі" [318]¹. Такими об'єктивними причинами були нерозвинутість економіки, однопартійна система, безроздільне панування в суспільному житті ідеології і політики однієї партії, надмірна централізація управління всіма сферами життя, порушення його демократичних засад, відверте нехтування національними традиціями і особливостями.

На активізацію і пробудження суспільної думки, підвищення розвитку науки і освіти не вплинули і результати дискусій, які були дозволені з проблем філософії, літератури, природознавства. При цьому обов'язково вказувалося на необхідність посилення боротьби проти проявів буржуазної ідеології, за поліпшення формування комуністичного світогляду молоді, всього радянського народу. До 40-річчя Жовтневого перевороту більшовиків у Росії вийшла друком праця Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР

¹ [318] Вихрущ А.В.Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (історико-педагогічний аналіз та перспективи). К, 1993. - С.173.

“Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917-1957)” та інші наукові і науково-методичні праці, в яких піддавалися необ’єктивній різкій критиці розвиток школи і педагогіки в умовах відродження Української держави у 1917-1920 роках, фальсифікувалося багато питань з історії вітчизняної школи і педагогіки. У таких працях замовчувалися культурно-історичні, освітні зв’язки України з Західною Європою і штучно роздмухувалися, гіперболізувалися зв’язки з Росією. В свідомості молоді утверджувався культ російської мови, культури, ідеї російського народу як “старшого брата”. В учнів України формувалася національний нігілізм, почуття національної меншовартості, провінційності. Було видано також ряд педагогічних праць, таких як “Дидактика” М.А.Данілова і Б.М.Єсіпова, “Очерки по истории советской педагогики и школы (1917-1920)” Ф.Ф.Корольова, підручники з педагогіки для студентів педагогічних і вчительських інститутів за редакцією А.І.Каїрова, авторів М.К.Гончарова і Б.М.Єсіпова, І.Т.Огороднікова і П.М.Шимбір’ова, підручник з історії педагогіки М.Ф.Даденкова та ін. Такі підручники і посібники певною мірою сприяли поширенню педагогічних знань, однак вони були відірвані від національного ґрунту, утверджували принципи і методи радянської педагогіки, заідеологізованої і заполітизованої.

Відповідно до рішень XX з’їзду КПРС в країні, у тому числі і в західних областях УРСР були створені школи-інтернати, розширено мережу вечірніх і заочних шкіл робітничої і сільської молоді. Зростала кількість технічних училищ, шкіл фабрично-заводського навчання і різних курсів, а також середніх спеціальних навчальних закладів. Школи-інтернати призначалися в основному для навчання дітей-сиріт, інвалідів війни. Однак згодом до них почали приймати і тих дітей, чиї батьки були живі, частина з яких вела аморальний спосіб життя. Крім позитивної, такі школи відігравали і негативну

роль. Частина батьків поступала антигуманно і безвідповідально, віддаючи своїх дітей до шкіл-інтернатів і звільняючи себе від батьківських турбот (матеріальних, виховних, моральних) про своїх дітей. Такі факти свідчать про занепад моралі, гуманізму, послаблення зв'язків між поколіннями.

Посилений контроль за думками і поведінкою людей, зокрема молоді, в масштабах усієї країни, точне виконання великої кількості партійних рішень і постанов, розпоряджень і наказів державних органів освіти, дисциплінованість і організованість, які насаджувалися в шкільному і особистому житті - все це сприяло тому, що певна частина обдарованих учнів досягала високого рівня знань, насамперед із природничо-математичних наук. Цим пояснюються значні успіхи радянських учнів, студентів на міжнародних олімпіадах і конкурсах. Оволодівши певними професіями, такі спеціалісти забезпечували і високий рівень розвитку окремих галузей природничо-математичних і технічних наук. Точні і, частково, природничо-математичні науки прямо не залежали від партійно-комуністичних постулатів, які здебільшого діяли в гуманітарній сфері, що і позначалося відповідно на рівні розвитку цих наук.

У гуманітарних науках, на яких безпосередньо позначалися результати утвердження в радянському суспільстві тоталітарної системи, справи були значно гірші, ніж у цивілізованих країнах. Радянська система освіти і виховання, її партійно-комуністична ідеологізація і політизація, нехтування національно-духовними традиціями спричиняли гальмування творчого потенціалу підростаючих поколінь, формуванню в них байдужості до рідної мови і культури, дворушництва і лицемірства, притуплення гуманних якостей.

Серед кількісних і якісних показників розвитку радянської системи освіти і виховання мали місце і деякі значні, особливо серед кількісних,

зрушення, успіхи. Згідно з даними перепису населення (січень 1959) з 208826650 чоловік усього населення СРСР неписьменних віком від 9 до 49 років було 1929 тисяч осіб, що складало 1,5%. Звичайно, є всі підстави вважати такі дані завищеними, якщо брати до уваги укорінену в радянські часи тенденцію скрізь і в усьому мати “справну цифру”, зовнішню благополучність.

Зазначимо, що велика увага приділялася розширенню мережі позашкільних дитячих закладів. Так, в 1958-1959рр. в Радянському Союзі було 2908 Палаців і Будинків піонерів, 320 станцій юних техніків, 254 станції юних натуралістів, 149 дитячих екскурсійно-туристських станцій, 158 дитячих парків, 33 дитячі залізниці, 105 дитячих театрів, 186 тисяч дитячих бібліотек. Не останніми з причин зростання кількості таких закладів було поряд з прагненням поліпшити позакласну і позашкільну роботу, пробудити і формувати в дітей та молоді задатки, здібності, досягти всебічного і гармонійного розвитку особистості, а й намагання створити умови для контролю за ідейною спрямованістю і світоглядом молоді.

Наростали тенденції “заорганізованості” особистості, затискування її бюрократично-чиновницькими формами роботи, громадського контролю. Піонерів, комсомольців, усіх учнів ділили на кращих і гірших, свідомих і несвідомих, передових і відстаючих, активних і пасивних, що здебільшого негативно позначалося на морально-духовному самопочутті, рівні розвитку особистості.

Атмосфера моральної дворушності, ідейного і духовного застою в суспільному житті спричиняла зниження рівня загальної культури, гуманістичних цінностей, моральних якостей. В учнів цілеспрямовано виховувалися слухняність, підлеглість і підпорядкованість, виконавські

функції. Весь зміст освіти “підганявся” під ідеї марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму, непримиренної класової боротьби. Загальна атмосфера в суспільстві і школі настроювала педагогів застосовувати примусові, авторитарні, зовнішньо прикрашені в шати радянської демократії форми і методи роботи з учнями.

Радянська система освіти в досліджуваний період не використовувала фактично невичерпні дидактичні і виховні можливості народної педагогіки, національної культури в її вищих формах вираження і цілісності. Вона пригнічувала особистість, не створювала можливостей для її вільного, всебічного розвитку. Ця система освіти і виховання виявилася за своєю суттю тією, можливість виникнення якої геніально передбачав І.Франко. Критикуючи в праці “Що таке поступ?” марксистські погляди на майбутню соціалістичну державу, він писав: “Поперед усього всеможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занідіти, бо ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свободних людей, але лише позиточних членів держави, зробилось би мертвою муштрою, казенною. Люди виростали б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліцейських державах немає й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою” [319]¹.

У західноукраїнському регіоні в досліджуваний період загальні для радянської системи освіти та педагогічної науки проблеми ускладнювалися й загострювалися тими загальними факторами, про які в цілому йдеться у попередніх розділах дослідження. У заключному розділі, є потреба розглянути

¹ [319] Франко І.Я. Що таке поступ //Зібрані твори: В 50 т. - К, 1986. - Т.45. - С.34.

їхній вплив на становлення та функціонування всіх складових цієї системи. Визначальним політичним фактором, що накладав свій відбиток і вплив на всі сфери суспільного життя, безперечно, був національно-визвольний рух в краї, особливо в перше повоєнне десятиліття, коли провадила збройну боротьбу УПА. Ця боротьба, як відзначала тогочасна націоналістична преса, виявлялася не лише у «збройно-революційній самооборонній акції українських повстанчих загонів», а «в загальному опорі населення у зв'язку з насильним накидуванням большевицьких експлуатаційних та протинародніх суспільно-державних планів та експериментів» [320]¹. Газета «За самостійність», характеризуючи співвідношення сил в цій боротьбі, відзначала: «По боці большевиків - багатотисячні загони НКВД, різні військові спецвідділи, вишколені й призначені до боротьби з партизанами, цілі дивізії Ч(ервоної) А(рмії) разом з усією їх технікою, керовані досвідченими генералами. По боці українського революційного підпілля - кілька десятків тисяч української найбільш патріотичної молоді, яка ще вчора сиділа по школах, за книжками, кілька десятків тисяч повстанців, озброєних лише крісами, гранатами, пістолями». Однак, їх єдиною перевагою була «фанатична віра у правоту своєї справи, за яку вони борються» [321]². Безпосереднім свідченням того впливу є, на наш погляд, наступні факти. Перший - на кінець 1945-початок 1946 років, як свідчать документи, 40 відсотків учасників національно-визвольного руху в Станіславській області складали неповнолітні, тобто юнаки і дівчата шкільного віку [322]³. Другий -

¹ [320] Становище на Україні //Юнацький шлях (Братислава). - 1946. - Ч.1. - С.20.

² [321] Ю.Микола. Україна в боротьбі //За самостійність (Братислава-Мюнхен). - 1948. - Ч.1-2. - С.24.

³ [322] Мицан К., Роман Є. ОУН-УПА на Прикарпатті в 1944-1950 роках (За матеріалами Станіславського обкому КП(б)У// Галичина (Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис). - Івано-Франківськ, 1997. - №1. - С.74

численні жертви серед учасників братовбивчого протистояння, у тому числі діти, школярі, їх батьки та родичі. Третій - насильницька колективізація сільського господарства. Четвертий - масова депортація населення західних областей України. Протягом 1944-1955 років у східні райони СРСР було депортовано 65 тисяч родин українських націоналістів, у складі яких налічувалося 203 662 особи. Крім того, за вказаний період в сталінські табори було відправлено 103 828 підпільників, заарештованих органами НКВС [323]¹. П'ятий - повернення у 1956р. в західні області 40 тисяч громадян, депортованих раніше, та намагання партійно-радянських органів України заборонити таке повернення до Львівської, Тернопільської, Дрогобицької, Станіславської, Волинської та Ровенської областей, а також перегляд судових справ на колишніх учасників ОУН-УПА, які повернулися з місць ув'язнення, та їх повторне виселення [323]². Шостий - ліквідація Української греко-католицької церкви, переслідування уніатського духовенства та віруючих. Сьомий - згадані вже нами записка Л.Берії до президії ЦК КПРС і постанова ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. "Питання західних областей Української РСР" та постанова пленуму ЦК КПУ від 4 червня того ж року з цього питання. Пленум ЦК КПУ опосередковано визнав факт здійснення в Україні русифікаторської політики, констатувавши "переведення викладання у вузах західних областей на російську мову, а також те, що читання лекцій і доповідей, агітаційна робота і діловодство в багатьох установах переважно ведеться російською мовою, широко використовують ворожі елементи,

¹ [323] Сергійчук В. Повернення учасників національно-визвольного руху та їхніх сімей в Україну// Початок десталінізації в Україні. Матеріали "круглого столу" в Інституті історії НАН України (26 лютого 1996р.) - К, 1997. - С.82.

² [323] Там же. - С. 83-85.

називаючи це політикою русифікації”[300]¹. Восьмий - активне втручання підпільників з ОУН-УПА, особливо в перше десятиріччя після закінчення війни, в освітянські справи.

Усі відзначені нами факти мали безпосереднє відношення до учнів і вчителів, накладали відбиток на їхні взаємовідносини в школі і поза нею, на їхнє світосприйняття та лінію поведінки. Очевидною і для учнів і для вчителів була разюча відмінність між змістом шкільного підручника і реальним життям, між словом і ділом співучасників навчально-виховного процесу.

Політичне протиборство в краї не обминуло і школу. З одного боку, освітянські органи на місцях, керівники шкіл та вчителі зобов'язані були впроваджувати в життя радянську систему освіти, її навчальний зміст та методичне спрямування, а, з іншого боку, учасники національно-визвольного руху рішуче виступали проти радянізації освітньо-виховного процесу. Це протистояння пронизувало шкільні колективи, учительські і учнівські, в їх середовищі мало своїх прихильників. Як свідчать архівні документи, місцеві органи державної безпеки проводили постійну роботу з метою викриття та ізоляції учасників національно-визвольного руху та його прихильників серед учнів та вчителів. У Станіславській області, наприклад, лише протягом першого півріччя 1948/1949 навчального року було заарештовано 522 учні[324]². Крім того, були заарештовані учні Чортовецької школи Обертинського району та Пуківської школи Рогатинського району. 1950 року в Калуській, Тлумацькій, Букачівській та інших школах тієї ж області були виявлені націоналістичні групи та проведені арешти учнів 9-10 класів.

¹ [300] Цит. за: Панчук М., Котигоренко В. Національні аспекти десталінізації режиму // Початок десталінізації в Україні. - С.57.

² [324] ДАІФО, ф.1., оп.1, спр. 834, арк.114.

Одночасно з учнями в тих же школах за націоналістичну діяльність було заарештовано 37 вчителів [322]¹. Такі факти, як показує аналіз, аж до середини 50-х років, коли партійно-радянським органам вдалося подолати організований спротив населення, були масовим явищем у всіх західних областях України. Отже, як робота вчителя, так і навчання та поведінка учня були під постійним контролем відповідних органів радянської влади. Не залишалася школа, як вчителі так і учні, і поза увагою підпільників ОУН-УПА. Вони провадили активну пропагандистську роботу, у тому числі і в школах. Під загрозою смерті націоналісти забороняли вчителям навчати і виховувати школярів за радянськими програмами і підручниками та на засадах радянської педагогіки [303]². Непослушні вчителі знищувались, або ж вимушені були виїжджати з регіону.

У листах, адресованих директорам шкіл або особисто тому чи іншому вчителю, у виступах перед учителями окремих шкіл, коли для цього виникали сприятливі умови, націоналісти висловлювали своє негативне ставлення до радянської системи освіти та своє бачення суті і методики навчання учнів з тих чи інших предметів. Для прикладу наведемо один з таких листів, вилучених органами безпеки у Калуського районного політреферента ОУН у кінці 1945р. Цей лист адресувався директорам шкіл. “Стоїмо за масове навчання молоді в школах, - говорилося в ньому. - Ми, українські повстанці, допоможемо вчителям в охопленні молоді шкільним навчанням, але рівночасно домагаємось, щоб в вихованні української молоді зникло вироб-

¹ [322] Мицан К., Роман Є. ОУН-УПА на Прикарпатті в 1944-1950 роках (За матеріалами Станіславського обкому КП(б)У// Галичина (Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис). - Івано-Франківськ, 1997. - №1. - С.83-85.

² [303] ЦДАГО України, ф.1, оп.73, спр.402, арк.53.

лювання радянського патріотизму та прищеплення любові до “найкращого друга - батька Сталіна” . Не дозволимо українську молодь примушувати співати про радісне життя та славити оскаженілу большевицьку банду з лютим катом Сталіним на чолі, в той час, коли наші батьки і брати голови свої кладуть за знищення большевицького окупанта.

НАКАЗУЄМО:

а) випустити в навчанні всі визначені в навчальному плані читанки та вірші, метою яких є вироблювання радянського патріотизму;

б) відкинути всякі пісні про “Сталіна рідного”, про “широку страну родную” та інші. Вивчати українські народні пісні;

в) не змушувати дітей ходити в релігійні свята до школи і заборонити вести в школі антирелігійну пропаганду;

г) на лекціях з історії, географії, природознавства вистерігатися “виховних моментів” [96]¹. У ряді шкіл Ровенської області тоді ж з розкладів уроків члени ОУН зняли російську мову та історію СРСР, а в листах до завучів шкіл під загрозою кари вимагали припинити викладання цих предметів[325]². Такі ж факти мали місце в школах Колківського, Камінь-Каширського, Маневичського, Любешівського та інших районів Волинської області [325]³.

Особлива увага при цьому приділялася вивченню історії, географії, літератури та мови. З цих предметів інтелектуалами з ОУН для вчителів розроблялися програми, визначалися рекомендовані книги та підручники. Найбільш повною була “рекомендована програма з історії України” [326]⁴, якою передбачалось комплексне вивчення проблем історії, починаючи з часів Київської Русі і завершуючи боротьбою ОУН-УПА проти радянської влади.

¹ [96] ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1716, арк. 3.

² [325] Там же, ф.7, оп.3, спр.1198, арк.322.

³ [325] Там же, арк.238.

⁴ [326] Там же, оп.2, спр.300, арк. 165-166.

Історію України рекомендувалось вивчати за працями М.Грушевського, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, географію - М.Рудницького, літературу - С.Єфремова, М.Возняка, О.Барвінського, мову - І.Огієнка [327]¹. “Відносно мови і правопису, - наголошувалося в одній з директив проводу ОУН вчителям, - то слідкувати як у мові так і в письмі за правильністю у висловлюванні думок і чистотою самої мови, пам'ятаючи на кожному кроці, що мова - то серце народу (підкреслення авторів директиви - *Авт.*), гине мова - гине нарід” [326]². Вимоги ОУН у справі виховання зводились до того, “щоб українська дитина виховувалась у своїй школі, в своїй мові, своїй культурі і релігії; щоб українська дитина всеціло належала до свого народу і працювала для добра свого народу; щоб її душа не роздвоювалась між Києвом і Москвою та щоб не стала вона яничаром” [327]³.

Нерідко, як свідчать архівні джерела, націоналісти проводили спеціальні конференції вчителів. Одна з таких конференцій, наприклад, була проведена в кінці 1945 року з учителями Долинського району Станіславської області. Командуючий 38-ою армією К.Москаленко на зборах партійного активу області 24 грудня 1945 р. так відгукнувся про цю конференцію: “Дві доби йшли збори, і вони говорили про директиви націоналістичні” [322]⁴.

Директиви націоналістів у сфері освіти базувалися на програмних завданнях, схвалених ОУН. “Організація українських націоналістів. - відзначалося в них, - бореться за Українську Самостійну Соборну державу й за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі... За обов'язкове середнє навчання, за підвищення освіти і культури

¹ [327] ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.2968, арк.156.

² [326] Там же, ф.7, оп.2, спр.300, арк.162.

³ [327] Там же, ф.1, оп.23, спр.2968, арк.151.

⁴ [322] Мицан К., Роман Є. ОУН-УПА на Прикарпатті в 1944-1950 роках (За матеріалами Станіславського обкому КП(б)У //Галичина. - 1997. - №1. - С.77.

широкої народної маси шляхом поширення мережі шкіл, видавництв, бібліотек, музеїв, кіно, театрів тощо. За вільний доступ молоді до всіх вищих навчальних закладів, за забезпечення студентів стипендіями, харчами, мешканням та навчальним приладдям... За особливу державну опіку над дітьми і молоддю, за поширення сітки дитячих ясел та садків, санаторіїв, таборів відпочинку та спортивних організацій. За охоплення всієї дітвори та молоді державними закладами опіки та виховання» [328]¹.

В разі перемоги над радянським режимом і здобуття влади ОУН-УПА гарантували “повне право національним меншинам плекати власну по формі і за змістом національну культуру” [329]². Аж до середини 50- років загони ОУН-УПА чинили опір насильницьким діям партійних і державних органів, в тому числі і в галузі освіти і виховання. Ще і на початку 50-х років ідеологічні чинники ОУН-УПА прагнули впливати на всі складові виховного процесу - в родині, дошкільних закладах, школі, поза школою. Значного поширення в регіоні набула, зокрема, машинописна брошура «Вказівки батькам у вихованні дітей», позначена 1950 роком і підписана «Українські повстанці»[24]³. Зазначивши, що «моральні впливи большевизму на український народ, головне на його молодь, ідуть у напрямі виховання улегливості і вислужництва у відношенні до «великого» російського народу, виховання «запалу» до т(ак) зв(аної) соціалістичної праці», автори брошури звертали увагу громадськості, батьків на відповідальність за виховання дітей. Тут йшлося про родинне, морально-релігійне, національно-патріотичне, трудове, фізичне виховання.

¹ [328] За что ведет борьбу Украинская повстанческая армия (УПА) //За свободу народів. Із документів красної боротьби. - Прага-Відень. - Видання Українського представництва в АБН. - 1946. - С.10.

² [329] Бачинський Г. Український шлях у майбутнє // Освіта. - 16-23 квітня 1997. - С.6.

³ [24] Культурне життя в Україні. Західні землі. - Т.1. - С. 647-651.

Враховуючи умови суспільно-політичного життя в краї, автори брошури вказували, що ці умови «не дозволяють українському народові в ділянці опіки над молоддю використовувати фахові кадри наших вчителів і вихователів. Ці люди працюють не за фахом, або змушені виховувати нашу молодь згідно з бажанням большевиків, тобто, не виховувати її, а псувати» [24]¹. Цілком закономірно, що поради батькам несли, насамперед, політичне навантаження. Автори брошури були переконані, що «навчання у большевицькій школі треба засвоювати, большевицьку пропаганду і виховання - відкидати» [24]². Брошура закликала батьків: «При кожній нагоді (вивченні дітьми вірша вдома, читання большевицької книжки і т.п.) спростовуйте дітям большевицьку пропаганду, що міститься у навчанні». Батьки мали роз'яснювати дітям, що Сталін - не вождь, друг, батько і вчитель, а «... кат усіх поневолених народів, у тому числі нашого українського, ... що «піонери», «комсомольці» та інші большевицькі організації є шкідливі для нашого народу. Вони мають на меті збольшевичити наших дітей» [24]³. Тому, радили батькам автори брошури, дітям потрібно заборонити вступ до цих організацій, виконання радянських пісень і читання книжок, вживання російської мови. Батьки покликані були навчити дітей «як вони мають відноситися до українських повстанців-революціонерів». Закінчувалася брошура закликом: «Українські батьки і матері! Не забувайте, що від того, як виховаєте своїх дітей, залежить майбутнє цілого нашого народу» [24]⁴.

Для учасників національно-визвольного руху в краї, як і для українців, що після Другої світової війни виявилися за межами УРСР, а серед тих і тих було немало високоосвічених, національносвідомих людей, були очевидними

¹ [24] Культурне життя в Україні. Західні землі. - Т.1. - С. 647.

² [24] Там же. - С. 649.

³ [24] Там же. - С. 650.

⁴ [24] Культурне життя в Україні. Західні землі. - Т.1. - С. 651.

вади освітньо-виховної системи, яка утверджувалася і в західних областях України. Залучення молоді до цієї системи, яка базувалася на принципах марксизму-ленінізму та пролетарського інтернаціоналізму, неминуче призводило до того, що підлітки, юнаки і дівчата все більшою мірою відчужувалися від моралі, культури, духовності рідного народу. Така освіта багато в чому суперечила науковим здобуткам передових країн. Вона гальмувала розвиток цивілізаційних процесів в царині самобутньої національної життєдіяльності нашого народу, була антиукраїнською за своїм змістом, характером і спрямованістю.

Домінування марксистсько-ленінських ідей в навчально-виховному процесі значною мірою послаблювало формування в молоді моральних якостей. На духовному світі шкільної молоді особливо негативно позначалося нехтування національними аспектами, постійно прогресуюче форсування інтернаціонального виховання, сутністю якого була русифікація українського народу, інших народів СРСР. Радянська освіта спричиняла відчуження молоді від національних традицій, родинних коренів, послаблювала зв'язки між поколіннями. Етнічне середовище, в якому мала перебувати, жити повнокровним духовним життям молодь, стиралося і руйнувалося. Політична верхівка прагнула створити якийсь новий конгломерат із представників різних національностей, провідне становище в якому належало б росіянам. В учнівській молоді падав інтерес до знань, освіта все більшою мірою набувала бюрократично-чиновницьких ознак. Цілеспрямоване і нав'язливе формування в учнів радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму притлумлювало пробудження і розвиток у них природних задатків, потреб відчувати себе часткою рідного народу, нації.

Російський шовінізм, на якому ґрунтувалася політика, стратегія і тактика КПРС та її складової частини - комуністичної партії України, здебільшого діяв за принципом "тихої сапи", підрізаючи життєдайне коріння освіти і виховання української молоді. Вона багатьма освітніми шляхами відчужувалася від рідних національних джерел, їй, часто непомітно для неї самої, нав'язувалися з найбільш раннього віку мова, культура й духовність "старшого брата" - російського народу. Все це робилося ніби-то в ім'я реалізації закономірностей розвитку соціалістичного суспільства, об'єктивних процесів зближення націй, стирання національних відмінностей.

Науково-педагогічна думка обходила такі життєво важливі проблеми, аспекти освітнього життя, навчально-виховного процесу, замовчувала їх. Це була одна з найважливіших причин низького рівня розвитку педагогічної науки, спрощеності, схематизму і однобічності трактування проблем освіти. Реалізація в практиці роботи навчально-виховних закладів України, у тому числі її західних областей, партійних методологічних та теоретичних настанов зумовлювала забуття молоддю традицій рідного народу. В неї не формувалися історична пам'ять, національна свідомість і самосвідомість, національний патріотизм і висока громадянськість. Підростаючі покоління за словами В.Скуратівського, поступово втрачали, "багато з того геніального, що набув за віки свого існування народ" [69]¹.

Параметри мислення педагогів-науковців і практиків задавалися "згори". Орієнтири такого мислення були чітко визначені в матеріалах і рішеннях партійних з'їздів та інших документах КПРС і КПУ. Тому не дивно, що самотійна педагогічна творча думка, можливість її виникнення зводилися до мінімуму.

¹ [69] Цит. за: Ступарик Б. Національна школа: витоки. - Івано-Франківськ, 1992. - С.160.

Справжня освіта створює психолого-педагогічні умови для свободи мислення вчителів і учнів, керівників шкіл та освітніх органів. Коли немає перешкод для педагогічної ініціативи, творчості на національному ґрунті, тоді навчально-виховний процес одухотворюється, стає глибинним пізнанням довілля, культури рідного та інших народів, могутнім джерелом розвитку особистості, її природних задатків, потенцій.

У західних областях України, де були сильні європейські традиції розвитку освіти і виховання, не було місцевих умов для виникнення такої системи освіти, як радянська. Педагоги краю добре знали положення галицької педагогіки 20-30-х років, яка утверджувала принципи природовідповідності, культуровідповідності, народності виховання, демократичні і гуманістичні підходи в розв'язанні освітніх проблем, завдань. До встановлення радянської влади тут культивувалися традиції козацької педагогіки, впроваджувалися форми лицарського виховання молоді. І якщо такою традицією нехтували в офіційних державних освітніх закладах, які були складовою частиною чужої системи освіти, то в лоні народної педагогіки, в родинному національному вихованні така міцна традиція жила і функціонувала віками.

З урахуванням менталітету, традицій історичного досвіду народу й намагалися націоналісти навчати й виховувати молодь у межах можливого в досліджуваний період. На таких засадах розвивали й опозиційну до радянської педагогічну науку українські вчені. У цьому зв'язку не можна обминути увагою праці відомого педагога Г.Ващенка «Сучасні завдання освіти й виховання української молоді» [330]¹, «Ідеал і мета української

¹ [330] Див.: Ващенко Г. Сучасні завдання освіти й виховання української молоді //Шлях молоді (Мюнхен). - 1948. - Ч.1. - С.11-14.

молоді» [331]¹ та особливо працю «Проект системи освіти в самостійній Україні», видану 1957 р. в Мюнхені накладом Центрального Комітету Спілки української молоді. Насамперед, відзначимо вражаючу впевненість автора в розпаді СРСР. «Коли саме розпадеться ССРСР, сказати важко, а що він розпадеться і то в порівняно скорому часі, в цьому не може бути сумнів, - писав автор у вступі до книги, - а тому потрібно бути підготовленим до самостійного державницького життя, найважливішою складовою якого стане турбота про навчання та виховання молоді».

Г.Ващенко поставив перед собою надзвичайно складне завдання. Суть свого дослідження він вбачав ось у чому: «Щоб уникнути помилок в розбудові системи освіти (у майбутній самостійній Україні - *Авт.*), що можуть потім тяжко відбитися на подальшому розвитку нашого народу, треба використати досвід минулого і сучасного. Дуже велике значення для нас має досвід системи освіти на Україні за часів царату і часів большевицького панування.Грунтовна аналіза цього досвіду перш за все покаже нам великі хиби в організації системи освіти, що їх мусимо уникати. Багато позитивного в розв'язанні питань про систему освіти у вільній українській державі може дати короткий, але плодovitий досвід організації української школи в період 1917-1923 рр., коли наш народ з великим ентузіазмом розбудовував свою національну культуру взагалі і свою національну школу зокрема. Крім того, ми мусимо врахувати також досвід систем освіти на Заході. В ньому ми маємо знайти для себе багато позитивного і корисного. А проте ми не можемо просто запозичати цей досід і розвивати свою систему освіти за якимось західнім зразком. Як ми зазначили вище, система освіти має відповідати перш за все соціально-політичному устроєві держави, а також психології народу та

¹ [331] Ващенко Г. Ідеал й мета української молоді // Шлях молоді (Мюнхен). - Ч.2-3. - С.14-16.

його національним традиціям. У всьому цьому український народ має свої відмінності, що відрізняють його від інших народів” [151]¹.

Аналіз усіх розділів праці Г.Ващенко переконливо свідчить, що автор детально, на значному фактичному матеріалі виконав завдання дослідження. У розділах ”Система освіти в царській Росії” (с.5) “Большевицька система освіти в Україні” (с.19), “Система освіти в Західній Європі і Америці” (с.31), “Система освіти в Німеччині” (с.33), “Система освіти в з’єднаних Державах Америки” (с.35) глибоко проаналізовані засади освітніх систем різних країн та зосереджено увагу на тих їх сутнісних та методичних підходах, які могли б бути використані в самостійній Україні. Цій проблемі автор присвячує один з найбільших за обсягом розділ своєї праці - “Засади української освітньої системи” (с.36-48).

Г.Ващенко звертається до тих принципів освіти, які обстоювали свого часу видатні українські педагоги, такі як С.Русова, Я.Чепіга, А.Холодний, М.Дем’яновський, П.Стеблина. Згадуючи другий Всеукраїнський учительський з’їзд (серпень 1917 р.), автор посилається на виступ С.Русової: “Вона доводила, що кожний нарід мусить мати свою національну школу, бо без цього він не зможе нормально розвиватись. Школа мусить бути національною не тільки за мовою викладання, а й за його змістом: вона мусить бути зв’язана з народнім побутом, традиціями, світоглядом. Тому учитель мусить не тільки давати знання учням і виховувати їх у школі, а повинен також тримати зв’язки з місцевим населенням” [151]². Саме стараннями названих відомих педагогів учительський з’їзд ухвалив, що в Україні:

¹ [151] Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. - Мюнхен, 1957. - С.4-5.

² [151] Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. - С.12.

“1) Школа мусить бути національною не тільки за мовою викладання, але й за його змістом; звідси вимога змінити програми шкільного навчання, надавши їм український зміст.

2) Школа мусить бути єдиною і організованою так, щоб усі громадяни мали право на безплатну нижчу, середню і вищу освіту, щоб учні були забезпечені підручниками, щоб школа була світською, але з бажанням батьків може бути уведені викладання релігії.

3) Народня початкова школа має бути загальноосвітньою з семирічним курсом навчання. Вона мусить мати два центри: молодший з чотирирічним курсом і старший з трирічним курсом.

До середніх шкіл відносяться гімназії з чотирирічним курсом навчання, технічні школи, сільсько-господарські, учительські семінарії. Програми їх мусять бути побудовані так, щоб до них безпосередньо можна було вступити після закінчення семирічної загальноосвітньої школи.

4) По всіх селах України організувати “Просвіти” і по всіх повітах закласти “Учительські Спілки”. До цього слід додати, що українське вчительство, вимагаючи українізації школи, разом з тим виявило національну толерантність і поставило вимогу організувати для дітей національних меншин національні школи [151]¹.

Г.Ващенко вважав, що система освіти в Україні має базуватися на християнській ідеології, основні риси якої такі: “1) визнання Бога як Абсолютної Істини, Добра і Краси, як Творця і Промислителя всесвіту, 2) віра в безсмертність душі людини і перевага духа над тілом, вічного над тимчасовим, 3) визнання абсолютної вартості особистості людини як образу

¹ [151] Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. - С.13-14.

і подоби Божої, 4) визнання, як основи моралі, любові до Бога і ближнього, любові до окремих людей до своєї батьківщини” [151]².

Кожну із запропонованих складових змісту та структури освіти Г.Ващенко детально обгрунтовує, посилаючись при цьому як на історичний досвід українського народу, так і на досвід інших країн. Гранично чітко визначає Г.Ващенко національний виховний ідеал: “Служіння Богові і Україні”.

На таких засадах, основними з яких були національний характер навчання і виховання як за формою так і за змістом; єдність школи і родини в навчально-виховному процесі; свобода творчої діяльності вчителя та ініціатива учнів; християнські цінності духовного життя та моралі; творчий пошук вчених-педагогів, й намагалися спрямовувати освітньо-виховний процес в краї учасники національно-визвольного руху, частина прихильних до них вчителів. Такі намагання рішуче поборювались тоталітарним режимом. Однак, протистояння і в сфері освіти в західних областях України продовжувалось аж до середини 50-х років. Лише подолавши організований спротив місцевого населення, партійно-радянські органи оволоділи ситуацією в регіоні та забезпечили повсемісне функціонування радянської системи освіти.

² [151] Там же. - С. 37.

В И С Н О В К И

Розпочате 1939р. утвердження радянської системи освіти в західноукраїнському регіоні було продовжене в географічно розширених межах (приєднання Закарпаття до УРСР - *Авт.*) відразу після звільнення краю від німецько-фашистських загарбників. Однак, якщо в 1939-1941 рр. процес «радянізації» освіти, як і всього суспільно-політичного життя, розпочинався тут в умовах морального й організаційного паралічу українських національно-патріотичних сил, викликаного раптовістю приєднання цих земель до СРСР, то в перші, принаймні, десять років з початку відновлення - встановлення в регіоні радянської влади, ці умови були дещо іншими. На момент вступу в західні області України радянських військових частин тут

діяла багатотисячна Українська повстанська армія, керована впливовими політичними силами та підтримувана значною частиною місцевого населення. Збройна, аж до початку 50-х років, боротьба УПА, діяльність ОУН та Української греко-католицької церкви справляли величезний вплив на всі сфери економічного, політичного і духовного життя в краї. Вони продовжували обстоювати концепцію освіти і виховання, яка базувалася на здобутках вітчизняної педагогіки, національних традиціях і звичаях, враховувала багатющій досвід родинного, релігійного і національно-патріотичного виховання, розглядала учня не як об'єкт, а як суб'єкт навчання й виховання та сприяла успішній реалізації можливостей дитини, формувала всебічно розвинену індивідуальність.

З іншого боку, органи влади, у тому числі й насамперед освітянські, спрямовували всі свої зусилля на утвердження в регіоні уніфікованої, побудованої на інтернаціоналістських, атеїстичних засадах марксистсько-ленінської педагогіки, системи освіти, яка в умовах тоталітарного режиму СРСР перетворилась в ефективне знаряддя для досягнення визначених КПРС та урядом завдань. В умовах західноукраїнських областей повоєнного періоду головними серед таких завдань була реалізація планів індустріалізації, колективізації та культурної революції. Загальноосвітня школа, як інструмент культурної революції, покликана була забезпечити підготовку послушних режимові «політично загартованих» кадрів, здатних до праці у відповідних галузях «єдиного народногосподарського комплексу СРСР» (а це було неможливим без зденационалізованості та зрусифікованості таких кадрів), які не мали б особливих претензій на зміну свого статусу в майбутньому. Тобто, загальноосвітня школа «гарантувала» учням-селянам працю в аграрному секторі господарства, а учням-горожанам - в

промисловому. Так звана профорієнтація шкіл, заходи щодо «удосконалення» якої визначались рішеннями чергових з'їздів КПРС та КПУ досліджуваного періоду, спрямовувалась, насамперед, на вирішення проблеми кадрового забезпечення потреб економічного розвитку країни.

В умовах протистояння політичних чинників (ОУН-УПА, з одного боку, та офіційних органів влади, з другого) щодо спрямованості, змісту і форм освіти і навчання у найдраматичнішій ситуації виявились суб'єкти цього процесу - вчителі та учні. Вчителі вимушені були впроваджувати і зміцнювати офіційну систему освіти, працювати у визначених нею координатах (їх особиста позиція до уваги не бралась, виключаючи зацікавленість органів служби держбезпеки), а учні, за основоположними твердженнями радянської педагогіки, залишались об'єктами виховання й навчання, їх доля наперед визначалась усталеними в суспільстві ціннісними орієнтирами. Міфологізована ідеологема побудови «світлого комуністичного суспільства» визначала й суть та спрямованість навчально-виховного процесу: підготовка «активних будівників комунізму».

Безпосередніми наслідками згаданого протистояння, як в цілому, так і в сфері освіти, в краї стали масові жертви, особливо в сорокові роки, серед прорадянськи настроєних вчителів, та постійні «перетрушування», а то й репресії в середовищі педагогів, які проявляли схильність до системи національно-патріотичного виховання школярів. Більш віддалені наслідки, дія яких продовжувалась аж до розпаду СРСР, проявлялись у все більшому ширенні конформізму в середовищі вчителів та подвійної психології учнів і студентів. Прояви ж чіткої власної позиції як учителів, так і учнів, що виходили за рамки канонізованих ціннісних орієнтацій, рішуче присікались партійними органами та службами держбезпеки.

На кінець 50-х років система освіти в західноукраїнському регіоні набула визначальних рис загальносоюзної. У прагненні довести перед світом переваги цієї системи, партійно-радянські й освітянські органи докладали багато зусиль для зміцнення матеріально-технічної бази шкіл, середніх та вищих навчальних закладів, охоплення дітей та молоді всеобучем. Однак, протягом усього періоду соціалістичного будівництва в регіоні, попри значне кількісне зростання шкіл, технікумів та вузів, їх матеріально-технічна база, з огляду на залишковий принцип фінансування, постійно відставала від вимог часу. Загальноосвітнім школам хронічно не вистачало навчальних приміщень, кабінетів та обладнання. Все це призводило до дво- трьохзмінності у роботі значної кількості шкіл, відбивалося на якості навчання. Закон про загальну семирічну (восьмирічну) освіту, що покликаний був продемонструвати постійну турботу партії й уряду про підростаюче покоління, виконувався незадовільно. Свідченням цьому було зростання кількості шкіл робітничої і сільської молоді, в яких юнаки і дівчата здобували освіту без відриву від виробництва.

Особлива увага органів народної освіти приділялася забезпеченню ідейно-політичного, трудового й морального виховання учнів, поширенню передового педагогічного досвіду, залученню широкої громадськості до вирішення питань всеобучу, профорієнтації молоді та шефської допомоги підприємств, колгоспів і радгоспів навчальним закладам. Прагнучи охопити навчанням усіх дітей шкільного віку, органи освіти в той же час, керуючись рішеннями партії щодо політехнізації школи, посилення її зв'язків із життям, спрямовували профорієнтацію школярів, насамперед через виробниче навчання, таким чином, щоб наперед визначити сферу діяльності випускників шкіл в народному господарстві. При цьому орієнтація випускників шкіл на робітничі професії, насамперед з міркувань політичного характеру, набула в

Україні значно більшого поширення, ніж в інших регіонах СРСР. Якщо у 1957/1958 навчальному році до вузів України було прийнято 32 відсотки абітурієнтів з двохрічним стажем роботи (по Російській Федерації - 29, СРСР - 28), то в 1958/1959 році - 62 відсотки (Російська Федерація - 43, СРСР - 45), у 1959/1960 - 65 відсотків (Російська Федерація - 48, СРСР - 49), а в 1960/1961 - уже 75 відсотків (Російська Федерація - 57, СРСР - 57). В Україні цей показник, соціальні й політичні наслідки якого очевидні, був найвищим в СРСР [332]¹. Найвищим в Україні був і показник кількості абітурієнтів, зарахованих до вузів за рекомендаціями підприємств, будов, колгоспів і радгоспів. Якщо в цілому по СРСР у 1960/1961 навчальному році цей показник дорівнював 8,7 відсотка (РСФСР - 7,3), то в Україні за направленнями підприємств, будов, колгоспів і радгоспів того ж року було зараховано до вузів 19,8 відсотка абітурієнтів [332]².

Безперечно, радянська загальноосвітня школа, у тому числі і в західноукраїнському регіоні досліджуваного періоду, мала значні досягнення у навчанні учнів, особливо в сфері природничих наук, у підготовці їх до виробничої діяльності, виховні ж аспекти діяльності школи, що цілком закономірно, базувались на пануючій в суспільстві марксистсько-ленінській ідеології. Своєрідно трактовані партійними ідеологами, суспільствознавцями, включаючи й педагогів, інтернаціоналізм, колективізм, атеїзм майбутнього комуністичного суспільства призводив до нехтування національною самобутністю, недооцінки ролі і місця індивідуальності в суспільстві та християнської моралі.

¹ [332] Высшее образование в СССР. Статистический сборник. - М.: Госстатиздат, 1961. - С. 158-159.

² [332] Высшее образование в СССР. Статистический сборник. - М.: Госстатиздат, 1961. - С. 160.

Загальноосвітня, як і середня спеціальна та вища школа України, у тому числі й досліджуваного регіону, що покликана була готувати кадри, здатні діяти в рамках «єдиного народногосподарського комплексу», у будь-якому районі СРСР, не могла не бути зрусифікованою і, водночас, не виступати всеохоплюючим інструментом русифікації. На русифікацію всього суспільно-політичного життя країни спрямовувались організація й методологія навчання і виховання, навчальні плани та виховна робота усіх закладів освіти, політика як щодо комплектування шкіл, технікумів та вузів, так і подальшого використання їх випускників. Гуманітарна підготовка учнів та студентів зводилась здебільшого до догматичного вивчення ними історії ВКП(б), а згодом КПРС, суспільствознавства, Конституції СРСР, марксистсько-ленінської філософії, політекономії та наукового комунізму. Україна залишалась чи не єдиною країною в світі, де у навчальних закладах не вивчалася вітчизняна історія, свідомо обмежувалось вивчення української літератури та мови. Вся робота школи, як навчальна, так і виховна, заполітизовувалась і заідеологізовувалась настільки, що зміна партійного керівництва, а, отже, й корекція «генеральної лінії партії» неминуче призводила до запровадження в освітніх структурах нових навчальних дисциплін, програм, підручників та навчальних посібників. Така постійна «лихоманка» в навчально-виховному процесі породжувала пасивність педагогічних кадрів, зневіру в комуністичних цінностях всіх суб'єктів освіти.

На «інтернаціоналізацію» суспільно-політичного життя в рамках всього СРСР спрямовувалась і політика комплектування вузів та розподілу їх випускників. У 1960/1961 навчальному році, наприклад, у вузах УРСР навчалось 260945 студентів-українців, у той же час 67793 українці навчалися у вузах Російської Федерації, а 125464 росіяни - у вузах УРСР. Показовим у

цьому зв'язку є і працевлаштування спеціалістів. На 1 грудня 1960 р. в СРСР мали вищу освіту 517729 українців, проте в УРСР з них працювало лише 399931 чол., а решта - в різних куточках Радянського Союзу, у тому числі 85155 чол. - в Російській Федерації. Водночас в Україні працювало 181489 фахівців-росіян, тобто, вони становили третю частину всіх спеціалістів вищої кваліфікації в УРСР [332]¹. Така міграція фахівців, що офіційними органами розцінювалась не інакше, як добровільна, разом з іншими чинниками (радіо, телебачення, газети і журнали, дислокація військових частина та ін.) об'єктивно створювали відповідний психологічний клімат для подальшої «інтернаціоналізації», тобто русифікації суспільно-політичного життя, у тому числі й через освітньо-виховну систему.

За два повоєнні десятиліття у народну освіту західноукраїнських областей влилося підготовлене у радянських вузах і технікумах нове покоління педагогів, яке, попри масовану ідейно-виховну роботу партійних і комсомольських організацій навчальних закладів, так і не стало надійною опорою партійно-радянських органів у загальноосвітніх школах. Значна частина педагогів пристосовувалась до існуючих умов діяльності, інша - вагалася, чинила активний чи пасивний опір новій радянській школі, новим комуністичним традиціям. Таку позицію вчителів сповна відчували на собі й учні.

Таким чином, у досліджуваний період народна освіта західноукраїнського регіону була інтегрована до єдиної уніфікованої освітньої системи СРСР. Переважно у другому повоєнному десятиріччі тут завершилося формування тогочасної шкільної інфраструктури. У всіх школах були утворені піонерські і комсомольські, а в цілому ряді шкіл - і партійні

¹ [332] Высшее образование в СССР. Статистический сборник. - М.: Госстатиздат, 1961. - С. 70, 128, 130.

організації. Позакласна і позашкільна робота увійшла у звичне для всієї радянської школи життя - збори, зльоти, олімпіади, робота різноманітних гуртків, підвищення кваліфікації педагогів через систему інститутів удосконалення кваліфікації вчителів та ін. Школа навчала й виховувала підрастаючі покоління, дбала про зростання рівня освіти школярів, розширювала свою матеріально-технічну базу, удосконалювала за рішеннями партії зв'язки із життям, поповнювалася педагогічними кадрами. Проте в середині самої цієї освітньої системи впродовж усього досліджуваного періоду тривала не завжди видима, але відчутна боротьба за зміст освіти, її спрямування та ціннісні орієнтації, за душі української молоді, остаточної перемоги в якій партійно-радянський режим так і не здобув.

Разом із загальними висновками дисертаційного дослідження на захист виносяться й конкретні його положення та оцінки:

1) на час приєднання західноукраїнських земель до Української РСР в регіоні діяла система освіти, заснована на національних традиціях і досягненнях української етнопедагогіки. Вона знайшла своє обґрунтування у працях відомих науковців-педагогів П.Біланюка, Г.Ващенка, І.Велигорського, М.Галуцинського, В.Пачовського, С.Русової, І.Ющишина та ін. і була апробована на практиці багатьма вчителями державних та приватних навчальних закладів Західної України, Північної Буковини та Закарпаття. В умовах колонізаторської, асиміляторської політики Польщі, Румунії і Чехословаччини щодо західноукраїнського населення, мережа державних навчальних закладів у регіоні постійно скорегувалась, а відтак українське шкільництво самозберігалось на приватних засадах. На сторожі приватного шкільництва стояли численні політичні і культурно-освітні об'єднання і товариства та Українська греко-католицька церква. Утворення

та постійна підтримка широкою громадськістю приватних навчальних закладів, що складало сутнісну особливість освітньо-виховної системи і водночас свідчило про пошанування українською суспільністю освіченості підростаючих поколінь, виступало важливішим речником збереження національної, культурної та мовної ідентичності українців краю у їх боротьбі за державну самостійність. Національна система освіти в регіоні розвивалась у руслі загальноєвропейської педагогічної думки (теорію виховання, дидактикою, школознавством), у ній шкільне виховання нерозривно поєднувалось з громадським, національно-патріотичним, релігійним та родинним. Така система освіти й виховання розгорталася на національному ґрунті, збагаченому досягненнями світової культури, та забезпечувала формування всебічно розвиненої особистості, яка жила життям свого народу;

2) із звільненням західноукраїнських земель від німецько-фашистських окупантів тут відновлюється (Львівська, Станіславська, Тернопільська, Рівенська, Волинська, Дрогобицька, Ізмаїльська та Чернівецька області) та встановлюється (Закарпатська область) уніфікована радянська освітня система - державні початкові, неповні середні і середні школи. Загальноосвітня школа, як і середні спеціальні та вищі навчальні заклади СРСР, а, отже, й досліджуваного регіону УРСР, керувалася в своїй діяльності марксистсько-ленінською педагогікою, перед якою комуністичною партією, в свою чергу, ставилось завдання обґрунтовувати проблеми комуністичного виховання, освіти і навчання, формування всебічно розвинутої особи. Центром розвитку педагогічної науки в усьому СРСР, в Україні у тому числі, виступала Академія педагогічних наук Російської Федерації з осідком у Москві. Її кращі досягнення на основі

педагогічних ідей класиків марксизму-ленінізму пов'язувались з іменами Н.Крупської, А.Луначарського, М.Калініна та А.Макаренка. Саме в АПН РРФСР розроблялись наукові й методологічні засади освіти і виховання, готувались підручники та посібники, що поширювались на навчальні заклади всього Радянського Союзу. Український науково-дослідний інститут педагогіки і психології, як і кафедри педагогіки вищих навчальних закладів УРСР, в розвитку педагогічної науки, в силу її марксистсько-ленінської заангажованості, відігравали другорядну роль;

3) незаперечним досягненням радянської системи освіти в краї досліджуваного періоду є її структурно-кількісне зростання. Тут була утворена широка мережа початкових, неповних середніх і середніх шкіл з українською, російською, польською, угорською, румунською та іншими мовами навчання, доступ до яких було відкрито для всіх дітей шкільного віку, значна робота провадилась по ліквідації неписьменності дорослого населення. З різних джерел фінансувалось спорудження і ремонт шкільних приміщень, характерною ознакою шкільного будівництва було зростання в загальній мережі середніх загальноосвітніх шкіл, запровадження у досліджуваний період обов'язкового семирічного (восьмирічного) навчання;

4) аналіз численних постанов, рішень та розпоряджень партійно-радянських органів, як республіканських, так і місцевих, якими визначались суть та спрямованість освітньої системи досліджуваного періоду, дає підстави для висновків, що:

а) виконання закону про обов'язкову семирічну (восьмирічну) освіту молоді ускладнювалось причинами матеріально-технічного і політичного характеру, а відтак, значна кількість дітей шкільного віку не навчалась;

б) постійне «удосконалення» політехнічного навчання спричинило підміну його навчанням виробничим, тобто, орієнтацією загальноосвітньої школи на підготовку кадрів для різних сфер народного господарства, що, в свою чергу, призводило до знецінення середньої освіти. Впродовж досліджуваного періоду зменшувалась кількість тих учнів, які прагнули отримати загальну середню освіту у загальноосвітніх школах, натомість зростала кількість шкіл, і учнів у них, робітничої і селянської молоді, та заочних, з 1954 року, шкіл. Рівень знань, добутих учнями у зазначених школах, був надто низьким для продовження навчання у вищих навчальних закладах. Кількість студентів-українців у вузах України в досліджуваний період постійно зменшувалась, а кількість студентів-росіян у тих же вузах зростала;

в) чітко простежується тенденція до русифікації загальноосвітньої школи та, водночас, активізації географічної мобільності росіян у всіх сферах суспільно-політичного життя УРСР;

5) плани будівництва нових та ремонту існуючих шкільних приміщень за рахунок державного бюджету не виконувались, натомість турбота про забезпечення шкільного будівництва перекладалась на місцеві промислові підприємства та колгоспи і радгоспи, які, в свою чергу, у випускниках шкіл вбачали надійне джерело поповнення трудових резервів для цих же промислових та сільськогосподарських виробництв;

б) предметом постійної уваги партійних, радянських і освітянських органів була проблема учительських кадрів. До праці в школах були залучені місцеві вчителі, підготовка кадрів здійснювалась на різних курсах, у відкритих тут педагогічних училищах, учительських і педагогічних інститутах та в університетах, для роботи в закладах освіти західних

областей направлялись десятки тисяч випускників навчальних закладів і вчителів зі східних областей УРСР та з районів Російської Федерації;

7) становлення радянської освітньої системи, як і весь процес соціалістичної перебудови краю, зустріли протидію з боку значної частини населення, у тому числі й місцевих працівників освіти.

Це протистояння обумовлювалось рішучою ломкою традиційних устоїв соціально-економічного, політичного й духовного життя населення краю, несумісністю традиційно усталеної тут освітньо-виховної системи і радянської, що приходила їй на зміну. Протистояння проявлялося, зокрема, в тому що:

а) соціалістична перебудова краю здійснювалась методами жорсткого тиску партійно-радянського тоталітарного режиму і, насамперед, в інтересах держави, під гаслами ошчасливлення місцевого населення в майбутньому. І хоч модернізація виробництва виступала об'єктивною потребою часу, темпи і методи її здійснення не сприймалися значною частиною учасників модернізації, соціально-економічні і політичні наслідки якої знецінювали реальні й конкретні інтереси особи. Насильницька колективізація сільського господарства, трагічні наслідки якої для селян УРСР, особливо з часів голодомору 1932-1933 років, були ще живі і в пам'яті населення західноукраїнського регіону, 1946-1947 років знову проявилися голодом в східних, а частково і в західних областях України, відчужувала землю від селянина, позбавляла його стимулів до раціонального господарювання. Духовне життя кожного громадянина стало підконтрольним режиму, марксистсько-ленінська ідеологія, без будь-яких сутнісних, а не формально декларованих, ознак плюралізму думок та політичних свобод, пронизувала

все суспільне життя, а найменші прояви інакомислення, вільної думки жорстоко присікались широко розгалуженим репресивним апаратом;

б) у традиційну освітньо-виховну систему, одним з головних сутнісних завдань якої впродовж століть було національно-патріотичне виховання підростаючих поколінь, привносились інтернаціоналістичні засади радянської системи. У них національно свідома громадськість справедливо вбачала загрозу національно-патріотичному вихованню. Науковий аналіз досліджуваної проблеми підтверджує слушність побоювань національно-патріотичних сил, під гаслами інтернаціоналізму послідовно здійснювалась русифікація західноукраїнських областей. Причому, зрусифікована школа виступала всеохоплюючим інструментом русифікації всього суспільно-політичного життя краю, яке, в свою чергу, диктувало потребу подальшої русифікації самої школи. Ця взаємообумовленість русифікації освітньо-виховної системи і суспільно-політичного життя, попри відносні спади її динаміки за певних умов становила визначальну тенденцію радянизації регіону;

в) атеїстична спрямованість радянської системи освіти й виховання вступала в конфлікт із засадами виховання підростаючих поколінь у дусі християнської моралі, які обстоювали політичні та культурно-освітні об'єднання, за винятком комуністичних і прокомуністичних з часу їх утворення, а також церква, громадськість в цілому. Ціннісні орієнтири релігійного виховання закріплювались і поглиблювались в родинах, чим забезпечувалась цілісність і послідовність виховного процесу. Войовничий атеїзм радянської школи призводив до розриву шкільного виховання та родинного, до подвійної моралі школярів;

г) політична система західноукраїнського суспільства, що характеризувалася діяльністю різних політичних, економічних, культурно-освітніх та інших об'єднань різних соціальних, національних і вікових категорій громадян, поступалася місцем системі однопартійній. Комуністична партія зосереджувала в своїх руках всю повноту державної влади та необмежений контроль за економічним, ідейно-політичним та культурним життям суспільства. Органи місцевої законодавчої та виконавчої влади - обласні, міські, районні, селищні та сільські ради депутатів трудящих, - обиралися без альтернативного вибору і лише маскували всевладдя партії, уніфіковані профспілкові, комсомольські, кооперативні та інші організації, як «приводні паси» партії до мас, покликані були впроваджувати в життя директиви партії. У системі освіти й виховання своєрідними чистилищами, через які мали пройти, бо іншого вибору не було, всі діти і підлітки, юнаки та дівчата, були організації жовтеньят, піонерів та комсомольців. Їхнє комуністичне виховання, що нерідко вступало в протиріччя з виховним ідеалом старших поколінь, у тому числі й батьків, досягалося не тільки марксистсько-ленінською ідеологічною спрямованістю, а й відповідними атрибутикою та ритуалами, так званими новими радянськими традиціями;

д) у відповідності з мірою сприйняття, або ж несприйняття радянських марксистсько-ленінських ціннісних пріоритетів вирішувалась і проблема кадрів у західноукраїнському регіоні. Визначальною рисою кадрової політики партійно-радянських органів була недовіра до місцевих жителів, як таких, що просякнуті духом приватновласницької буржуазної моралі, буржуазно-націоналістичної ідеології. Ця недовіра була всеохоплюючою, поширювалася на всі сфери суспільно-політичного життя. За таких обставин партійно-радянські органи намагалися вирішувати кадрову проблему за рахунок

направлення в західні області УРСР керівних працівників та спеціалістів з інших районів СРСР (УРСР), для більшості яких умови та історичні традиції краю були чужими або й ворожими. Ця обставина, поруч з необгрунтованою, окрім політичної «доцільності», міграцією населення, включаючи й передислокацію військових частин, обмежувала соціальну мобільність місцевого населення, спричиняла соціальну, національну й політичну напругу в краї. У сфері освіти, зокрема загальноосвітньої школи, систематичні «перетрушування» кадрів на підставі перевірки їх ідейно-політичної «зрілості» призводили до величезної плінності кадрів, як вчителів так і працівників органів народної освіти. У переважній більшості загальноосвітніх шкіл регіону вчительські колективи за досліджуваний період були змінені на всі сто відсотків, а в багатьох з них - і неодноразово. Учителів позбавляли права праці в школі за зв'язки з національно-патріотичним підпіллям та його прихильниками, з «куркульськими» елементами, за прояви релігійності та з інших мотивів. Ці «мотиви» для прийняття рішення про звільнення забезпечували місцеві відділи органів безпеки, які, в свою чергу, користувалися «послугами» широко розгалуженої і всеохоплюючої мережі конфідентів;

- 8) це протистояння знайшло свій вияв: 1) у відкритій збройній боротьбі проти радянської влади багатотисячної Української повстанської армії та підпільної діяльності Організації українських націоналістів до середини 50-х років; 2) у антирадянській діяльності в досліджуваний період, після розгрому підпілля ОУН-УПА, багатьох націоналістичних організацій, утворених у тому числі і в навчальних закладах та за участю вчителів (група «Об'єднання, Український національний комітет, Українська національна партія, Ходорівська група на

Львівщині, Українська робітничо-селянська спілка, Український національний фронт» та ін.); 3) у діяльності шестидесятників, дисидентів, серед яких вчителі становили другу за кількістю всіх учасників окрему групу; 4) у вимушеному переході значної частини самодіяльного населення, насамперед працівників інтелектуальної сфери, у тому числі й вчителів, на позиції конформізму, з яких однаковою мірою був можливий перехід як на прорадянські, так і на антирадянські позиції.

Таким чином, відібраний з різноманітних джерел, критично проаналізований та систематизований у процесі дослідження фактичний матеріал, зроблені на його підставі оцінки і висновки історичного та етнополітичного характеру об'єктивно розкривають процес становлення та розвитку радянської системи освіти й виховання в західноукраїнському регіоні у 1944-1964 роках в контексті суспільно-політичного життя краю, та дають підстави для винесення відповідних уроків з огляду на сучасні процеси у сфері освіти й виховання незалежної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти. - К.: Центр «Магістр-S», 1996. - 256 с.; Клепко С.Ф. Інтегративна освіти а поліформізм знання. - Київ-Полтава-Харків, 1998. - 358 с.; Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії. - К., 1997. - 302 с.; Кононенко П.П. Українознавство. - К.: Заповіт, 1994. - 320 с.
2. Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії. - 302 с.
3. Зиновьев А. Горбачевизм //Согласие. - 1990. - № 5. - С. 3-9.
4. Див.: Сворак С.Д. Развитие народного образования на Украине в период завершения строительства социализма (1956-1961 гг.). Автореферат на соискание ученой степени канд.ист. наук. - К., 1986. - 26 с.
5. Ярошевський М.Г. Сталинизм и судьбы советской науки //Репрессированная наука. - М., 1991. - С. 3-27.

6. Советская историография. Под общей редакцией академика Ю.Н.Афанасьева. - М., 1996. - С. 592.
7. Зашкільняк Л.О. Вступ до методології історії. - Львів: ЛОНМІО, 1996. - 96 с.
8. Яковенко Наталія. До питання про методологію вивчення історії України //Генеза. - 1996. - № 1. - С. 118-123.
9. Котигоренко Віктор. Про цивілізаційне дослідження етнонаціональних процесів //Наукові записки. Інститут національних відносин і політології НАН України. - К., 1997. - Вип. 1. - С. 65-79.
10. Історія Української РСР у восьми томах, десяти книгах. - Т.8. - У 2-х кн. - К.: Наукова думка, 1979. Кн. 1. - 390 с.; Кн. 2. - 700 с.
11. Там же. Кн.1. - 390 с.
12. Там же. - Книга 2. - 700 с.
13. Нариси історії Комуністичної партії України. - К.:Політвидав України, 1977. - 764 с.
14. Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі. - Львів: Вид-во Львівського унів-ту, 1968. - 803 с.
15. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР(1917-1967). - К.: Радянська школа,1967. - 482 с.
16. Маланчук В.Ю. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія - організатор розв'язання національного питання в західних областях України). - Львів: Кн.-журн. Вид-во, 1962. - 696 с.
17. Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. - Мюнхен,1957. - 114 с.
18. Историография истории Украинской ССР. - К.:Наукова думка,1986. - 556 с.
19. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? //Вітчизна. - 1990. - № 5. - С. 95-130; № 6. - С. 128-143; № 7. - С. 87-108; № 8. - С. 89-107.
20. Див.: Висновок комісії ЦК КП України про лист І.Дзюби та доданий до нього матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?», надіслані до ЦК КП України // Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1994.- С. 384-393.
21. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1994.- 560 с.

22. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Довідник. У 2 частинах.- К.: Вища школа, 1997. - Ч.1. - 583 с.; Ч.2. - 704 с.
23. Голод в Україні. 1946-1947. Документи і матеріали. - Київ-Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1996. - 374 с.
24. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали (1939-1953). Т.І - К.: Наукова думка, 1995. - 748 с.
25. Кошарний І.Я. Піднесення культурно-технічного рівня робітників західних областей Української РСР //Український історичний журнал. - 1964. - № 4. - С. 39-49; Кошарний І.Я. Розквіт соціалістичної за змістом і національної за формою культури на західноукраїнських землях. Освіта; Наука; Культурно-освітня робота //Торжество історичної справедливості. - Львів: Вид-во Львівського ун-ту. - 1968. - С. 734-750; 778-784; Кошарний І.Я. Культурне стрительство в западных областях Украинской ССР(1939-1958 гг): Автореферат диссертации д-ра истор.наук. - Львов, 1972. - 73 с.; Кошарний І.Я. Рясні плоди дружби (Економічні і культурні перетворення у західних областях України за роки Радянської влади). - Львів: «Каменярь», 1974. - 280 с.; Кошарний І.Я. У сузір'ї соціалістичної культури. - Львів: Вища школа, 1995. - 239 с.
26. Присяжнюк К.Ф. Новий етап в розвитку радянської школи на Україні. - К.: Радянська школа, 1966. - 256 с.
27. Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма. - К.:Изд-во Киевского университета, 1968. - 266 с.
28. З'їзд учителів Української РСР. 14-16 жовтня 1959 року. - К.:Радянська школа, 1960. - 304 с.
29. Розквіт народної освіти в західних областях України. - К.: Радянська школа, 1979. - 190 с.
30. Школа і життя. - К.: Радянська школа, 1959. - 352 с.
31. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки(1917-1985рр). - К.: Либідь, 1992. - 196 с.; Алексюк А.М. Педагогіка вищої школи. Курс лекцій. - К., 1993. - 217 с.; Ступарик Б.М., Моцюк В.Д. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772-1939). - Коломия: Вік, 1995. - 173 с.; Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчук З.О. Основи національного виховання. - Умань, 1993. - 152 с.; Педагогічні іновації в сучасній школі. - К.: Освіта, 1994. - 88 с.
32. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти. - К. - Магістр-S. -1996. - 255 с.
33. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. - Львів: Інститут українознавства ім.Крип'якевича НАН України, 1996. - 446 с.; Його ж. Україна після Сталіна: нарис історії 1953-1985. - Львів: МП

«Свобода», 1992. - 123 с.; його ж. Десталінізація в Україні: перша спроба //Сучасність. - 1995. - № 11. - С. 106-117 та ін.

34. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). - Луцьк-Надстир'я, 1995. - 171с.
35. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. - Львів: Інститут українознавства ім.Крип'якевича НАН України, 1996. - 446 с.
36. Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнний період: світло і тіні. - К.: Асоціація «Україно», 1995. - 80 с.; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. - К.: Либідь, 1994. - Кн.1. - 420 с.; Кн.2. - 668 с.; Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. - К.: Наукова думка, 1993. - 349 с.; Винниченко І. Україна 1920 -1980-х: депортації, заслання, вислання. - К., 1994. - 126 с.; Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті - перша половина 80-х рр. ХХ ст.) . - К., 1994. - 222 с.
37. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х - початок 1990-х років. - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. - 720 с.
38. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20-50-ті роки ХХ ст. - К.: Наукова думка, 1994. - 348 с.; Касьянов Георгій. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. - К.:Либідь, 1995. - 224 с.
39. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. - Дрогобич: Відродження, 1997. - 360 с.
40. Литянский В.В. Развитие общеобразовательной школы на Дрогобиччине за годы Советской власти (1939-1959). Автореферат диссертации канд.пед.наук. - К., 1959. - 18 с.; Забокрицкий И.Я. Коммунистическая партия в борьбе за развитие социалистической культуры в западных областях УССР за годы Советской власти (1939-1959). (На материалах Тернопольской области). Автореферат диссертации канд.ист.наук. - К., 1961. - 18 с.; Моторнюк Н.М. Партийные организации Украины в борьбе за осуществление ленинских принципов укрепления связи школы с жизнью в период между ХХ и ХХІІ съездами КПСС (1956-1961) Автореферат диссертации канд.ист.наук. - К., 1962. - 31 с.; Игнатенко А.П. Деятельность партийных организаций западных областей Украины по развитию народного образования (1961-1966 гг.). Автореферат диссертации канд.ист.наук. - Львов, 1967. - 28 с.; Раков В.С. Деятельность Коммунистической партии Украины по развитию народного образования в 1956-1961 годах. На материалах западных областей республики. Автореферат диссертации канд.ист.наук. - Львов, 1970. - 32 с.; Сворака С.Д. Развитие народного образования на Украине в период завершения строительства социализма (1956-1961). На материалах западных областей Украинской ССР. Автореферат диссертации канд.ист.наук. - К., 1986. - 26 с.

41. Див. наприклад: Український історичний журнал. - 1959. - № 2. - С. 154-158; 1959. - №3. - С. 164-165; 1961. - № 2. - С. 160; 1964. - № 2. - С. 151-152; 1965. - № 11. - С. 77-78; та інші.
42. Там же. - 1961. - № 2. - С. 160.
43. Там же. - 1959. - № 2. - С. 154.
44. Там же. - 1960. - № 1. - С. 89.
45. Український історичний журнал. - 1965. - № 11. - С. 77-78.
46. Там же. - 1961. - № 3. - С. 140-141.
47. Там же. - 1959. - № 3. - С. 3-13.
48. Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). - К.: Смолоскип, 1995. - 508 с.; Лобай Данило. Непереможна Україна. Факти з совітських видань про боротьбу Москви з українським націоналізмом на культурному фронті по Другій світовій війні. - Вінніпег.: Вид-во Комітету українців Канади, 1950. - 240 с.; Смаль-Стоцький Роман. Українська мова в совітській Україні. Друге поширене видання. - Нью-Йорк-Торонто-Сідней-Париж. Наукове Товариство ім. Шевченка, 1969. - 318 с.; Галамай Степан. Боротьба за визволення України. 1929-1989. - Торонто-Нью-Йорк: Канадське НТШ, 1991. - 344 с.; Коляска Іван. Освіта в Радянській Україні. Переклад з англійської мови з доповненням і додатками. - Торонто: Peter Martin Associates Limited, 1970. - 246 с.; Російщення України. Науково-популярний збірник (гол.редактор Леонід Полтава). - Нью-Йорк: Видання Українського Конгресового Комітету Америки, 1984. - 414 с.
49. Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). - К.: Смолоскип, 1995. - 508 с.
50. Галамай Степан. Боротьба за визволення України. 1929-1989. - Торонто-Нью-Йорк: Канадське НТШ, 1991. - 344 с.
51. Лобай Данило. Непереможна Україна. Факти з совітських видань про боротьбу Москви з українським націоналізмом на культурному фронті по Другій світовій війні. - Вінніпег, 1950. - 246 с.
52. Гришко Василь. Молода Україна пореволюційного сорокаліття під Советами. Загальний огляд і деякі підсумки боротьби за молодь та боротьби молоді в підсовітській Україні за 40 років (1918-1958). - Нью-Йорк-Мюнхен: Вид-во «Україна», 1958. - 224 с.
53. Смаль-Стоцький Роман. Українська мова в Совітській Україні. Друге поширене видання. - Нью-Йорк-Торонто-Сідней-Париж, 1969. - 318 с.
54. Російщення України. Науково-популярний збірник. - Нью-Йорк, 1984. - 414 с.

55. Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. - К.: Основи, 1997. - 424 с.
56. Коляска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. Переклад з англійської мови з доповненням і додатками. - Торонто, 1970. - 246 с.
57. Чапленко В. Великий учинок сина своїх батьків і українського народу //Український самостійник (Мюнхен). - 1968. - № 129. - С.6-12.
58. Добрянський М. Дві книги Івана Коляски про сучасну Україну //Український самостійник (Мюнхен). - 1970. - № 151-152. - С. 40-42.
59. Субтельний Орест. Україна: історія. - К.: Либідь, 1991. - 512 с.; Жуковський Аркадій, Субтельний Орест. Нарис історії України. - Вид-во НТШ у Львові. - Львів, 1992. - 228 с.; Лисяк-Рудницький Іван. Історичне есе. В 2-х томах. Том 2. - К.: Основи, 1994. - 573 с.
60. Див.: Историография истории Украинской ССР. - К.: Наукова думка, 1986. - 556 с.
61. Тойнби А. Дж. Постигание истории. Сборник. - М.: Прогресс, 1991. - 736 с.
62. Прицак Омелян. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) . - Т.1. - К.: Обереги, 1997. - 1074 с.
63. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939-1979. Збірник документів і матеріалів. - К.:Наукова думка, 1980. - 547 с.
64. Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939-1989. Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1989. - 453 с.
65. Радянський Львів. 1939-1955. Документи і матеріали. - Львів, 1956. - 708 с.; Радянське Прикарпаття. 1939-1959. Документи і матеріали.Т.І. - Ужгород: «Карпати», 1964. - 535 с.; Т.ІІ. - Ужгород, 1983. - 213 с.; Соціалістична культура Львівщини. Збірник архівних документів і матеріалів(1939-1962). - Львів: «Каменярь», 1964. - 199 с.; Волинь Радянська (1939-1964). Збірник документів і матеріалів. - Львів: «Каменярь», 1971. - Ч.3. - 374 с.; Радянська Буковина.1946-1970. Документи і матеріали. - Ужгород: «Карпати», 1980. - 272 с.; Радянське Закарпаття.1946-1958. Документи і матеріали. - Ужгород: «Карпати», 1985. - 184 с.
66. Культурне будівництво в Українській РСР. - К.: Держполітвидав УРСР. 1959. - 884 с.; Культурне будівництво в Українській РСР.Червень 1941-1950. Збірник документів і матеріалів. - К.:Наукова думка, 1989. - 572 с.
67. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. - К.: Статистика,1973. - 316 с.

68. Ленін В.І. Про право націй на самовизначення //Повне зібрання творів. - К.: Політвидав, 1972. - Т.25. - С. 243-305.
69. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення. - Івано-Франківськ. - 1992. - 190 с.
70. Франко І.Я. Справи крайові //Зібрання творів в 50-ти томах. - Т. 44, кн. 1. - С. 205-209; Франко І.Я, Бесіда Василя Нагірного виголошена на другім народнім вічі русинів 17 червня 1883 р. // Там же. - С. 188-193; Франко І.Я. Наші народні школи і їх потреби //Там же. - Т.46. - Кн.2. - С. 105-112.
71. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. - К.: Веселка, 1991. - 43 с.
72. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939 рр.). - Івано-Франківськ, 1994. - 142 с.
73. Енциклопедія українознавства. - К., 1995. - Т.3. - 1230 с.
74. Прикарпаття під прапором Рад. - Ужгород: Карпати, 1989. - 206 с.
75. Детальніше про місце і роль освітньо-виховних проблем в діяльності західноукраїнських партій див.: Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. - Івано-Франківськ, 1993. - 200 с.; Грицюк Ф.Ф. Українська школа в контексті етнополітики міжвоєнної Польщі. Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. - К., 1998. - 22 с.
76. Детальніше про діяльність «Просвіти» та «Рідної школи» див.: Названу працю Грицюка Ф.Ф. та автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук Цепенди І.Є. Українська національна освіта в Західній Україні 1919-1939 рр. - К., 1993. - 23 с.
77. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. - Івано-Франківськ, 1993. - 200 с.
78. Рідна школа в 1937-38 рр. //Рідна школа. - 1938. - Ч. 23-24. - С. 383-392.
79. Центральний Державний Архів Громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1 — Центральний Комітет Комуністичної партії України, оп. 73 — відділ шкіл, спр. 311 — стенограма доповіді т.Чавдарова на нараді вчителів західних областей в м.Львові (1946 р.), стор. 17.
80. Серед новітніх видань, в яких аналізується діяльність згаданих товариств, слід назвати: Савчук Борис. Український Пласт. 1911-1939. - Івано-Франківськ: Лілея, 1996. - 268 с.
81. Пастушенко Н. Виховання характеру в педагогічній концепції Юліяна Дзеровича //Рідна школа. - 1998. - № 6. - С. 6-8.
82. Дзерович Ю. Педагогіка. - Львів, 1937. - 240 с.

83. Русова С. Націоналізація школи //Рідна школа. - 1992. - № 2. - С. 59-62.
84. Детальніше про просвітницьку діяльність церкви в західноукраїнському регіоні у 20-30-х рр. ХХ ст. див.: Перевезій В.О. Просвітницька діяльність Української греко-католицької церкви в 20-30-х рр. ХХ ст. Автореферат дис. канд.іст.наук - К., 1998. - 18 с.
85. Культурне життя в Україні. Західні землі (Документи і матеріали) 1939-1953 рр. - К., 1995. - Т.1. - С. 107
86. Єржабкова Блянка. Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріяті України //Визвольний шлях (Лондон). - 1986. - № 11. - С. 1373.
87. Паньківський К. Роки німецької окупації 1941-1944. - Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1983. - 474 с.
88. К.В. Українські школи в Ген.Губернії //Українська дійсність. - 1944. - 20 лютого.
89. Накази Командування Української Повстанської Армії. - Івано-Франківськ, 1992. - 24 с.
90. Си-ий Р. Спроба теоретичної організації українського шкільництва //Час. - 1947. - 2 березня.
91. Літопис УПА. - Торонто, 1980. - Т.8. - 320 с.
92. ЦДАГО України, ф.1, оп. 24 — особий сектор - секретная часть, спр. 4299 — копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, информации, письма, постановления обкомов КП Украины (3.І.1956). - 400 с.
93. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 75 — Постановления СНК УССР, докладные записки, справки о состоянии и работе школ в западных областях УССР (16.ХІ.1944 - 5.ІУ.1946 гг.) - 225 с.
94. Зінкевич. Обличчям до школи в Україні // Смолоскип. - 1952. - Ч.2. - С.1-5.
95. ЦДАГО України, ф.1, оп. 17, спр. 1 — выписки из протоколов заседаний обкомов КП(б)У, политдонесения и переписка (1944-1945 гг.). - 146 с.
96. Там же, оп. 23, спр. 1716 — копии документов украинских националистов (10.ХІ.1945 - 9.ХІІ.1945 гг.). - 17 с.
97. Там же, оп. 16, спр. 29 — про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України (окрема папка) - (10.І.1945 р.). - 295 с.
98. Там же, оп. 23, спр. 2868 — протокол комиссии ЦК КП(б)У по подготовке и проведению XIII съезда ЛКСМУ. Докладные записки о работе

комсомольских организаций западных областей (1.II.1946 - 13.XII.1946 гг.). - 39 с.

99. Там же, оп. 16, спр. 32-б — про хід боротьби з залишками банд та підпілля українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР. Постанови ЦК КП(б)У (17.08.1947 р.). (Окрема папка). - 436 с.
100. Там же, оп. 75, спр. 75 — постановления и проекты постановлений ЦК КП(б)У, протокол совещания секретарей обкомов и начальников облуправлений МГБ западных областей об улучшении политической и хоз.работы в ходе борьбы с остатками банд и подпольем украинско-немецких националистов в западных областях УССР (VII.1946 - 12.V.1947 г.). - 250 с.
101. Там же, ф.7 — ЛКСМУ, Центральный Комитет, оп. 6 — материалы отделов ЦК ЛКСМУ, спр. 1864 — выписки из протоколов бюро и секретариата ЦК ЛКСМУ по отделу школ (4.I.1950 г. 0 3.VI.1950 г.). - 250 с.
102. Там же, ф.1, оп. 16, спр. 72 — протоколи засідань Політбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У (1952 р.). (Окрема папка). - 162 с.
103. Кубійович В. Наукові праці. - Париж-Львів. - Т.1. - 820 с.
104. Історія Українського Війська. - Вінніпег. - 1953. - 864 с.
105. ЦДАГО України, ф.1, оп. 75 — отдел западных, Измаильской, Черновицкой и Закарпатской областей, спр. 62 — информация зам.секретаря ЦК КП(б)У Украины на имя секретаря ЦК КП(б)У тов. Кагановича Л.М., справки инструкторов ЦК КП(б)У и другие материалы о борьбе с бандами ОУН-УПА в западных областях УССР (11.II.1946 - 19.IV.1947 гг.). - 117 с.
106. ЦДАГО України, ф.1, оп.75, спр. 192 — справки заместителя секретаря ЦК КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У тов. Хрущеву Н.С. о фактах нарушения советской законности в Тернопольской области (16.V.1946 - 18.XI.1946 гг.). - 13 с.
107. Там же, спр. 175 — постановления бюро обкома КП(б)У, докладные записки, справки работников ЦК КП(б)У, Прокуратуры, МГБ о состоянии борьбы с нарушителями советской законности, о проявлениях украинско-немецкого национализма в Львовской области (29.IX.1946 - 29.V.1947 гг.). - 25 с.
108. Шанковський Л. УПА та її підпільна література. - Філадельфія, 1952. - 286 с.
109. ЦДАГО України, ф.1, оп. 23 — особый сектор, секретная часть, спр. 5039 — вопросы работы комсомольских организаций и работы среди молодежи (12.I.1947 - 24.XII.1947 гг.). - 353 с.

110. Золоті слова О.Ольжича //Розбудова держави. - 1954. - Ч.2. - С. 3-7.
111. ЦДАГО України, ф.7, оп. 6, спр. 1868 — переписка ЦК ЛКСМУ с КП(б)У и ЦК ВЛКСМ о работе пионерских и комсомольских организаций школ (7.VII.1950 - 23.XII.1950 гг.). - 98 с.
112. Там же, спр. 2228 — протокол собрания студенческого комсомольского актива г.Львова «О состоянии и мерах улучшения работы комсомольских организаций по идейно-политическому воспитанию студентов» (24.X.1949 г.). - 31 с.
113. Там же, ф.1, оп. 24 — особый сектор, секретная часть, спр. 805 - борьба с вооруженными бандами украинско-немецких националистов, выявление и ликвидация оуновского подполья (9.II.1951 - 15.X.1951 г.). - 205 с.
114. Там же, спр. 1131 — вопросы работы комсомольских организаций и работы среди молодежи (8.I.1951 - 17.XII.1951 г.). - 314 с.
115. Там же, спр. 1143 — об антисоветских проявлениях и террористических актах (7.VIII.1951 - 20.X.1951 гг.). - 6 с.
116. Там же, спр. 803 — вопросы работы комсомольских организаций и работы среди молодежи (2.I.1951 - 29.XI.1951 гг.). - 266 с.
117. Там же, спр. 2 — пропагандистско-агитационная работа, проведение праздников, юбилеев, митингов, увековечение памяти (30.I.1950 - 29.XI.1950 гг.). - 460 с.
118. Там же, оп. 17, спр. 55 — докладные записки, справки, сведения и переписка по вопросу борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью (20.VI.1944 - 5.VII.1945 гг.). - 266 с.
- Третій з'їзд учителів Української РСР 18-19 червня 1968 року. - К.: Радянська школа, 1969. - 270 с.
119. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. - К.: Статистика, 1973. - 316 с.
120. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. - Львів, 1991. - 96 с.
121. Копчак С., Романюк М. Депортація населення Польщі і Західної України у повоєнний період (1945-1947 рр.) //Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). - Івано-Франківськ-Плай, 1997. - С. 39-42.
122. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 153 — проєкты постановлений СНК УССР и ЦК КП(б)У, докладные записки, справки о подготовке школ к 1945/46 учебному году. - 333 с.
123. Там же, спр. 207 — отчет об учебно-воспитательной работе школ Ровенской и Тернопольской областей за 1944/1945 учебн.год. - 31 с.

124. Бойко М.Ф. Радянський лад забезпечив розквіт народної освіти в Закарпатті //Радянська школа. - 1955. - № 6. - С. 15-20.
125. Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. - К.: Асоціація «Україно», 1995. - 80 с.
126. ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 824 — докладная записка о состоянии идейно-политического воспитания интеллигенции в Львовской области (1947 г.). - 24 с.
127. Шудря К. Мова в бутті українського народу //Розбудова держави. - К., 1995. - № 7-8. - С. 9-13.
128. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 346 — справка о состоянии преподавания теории и истории педагогики в педагогических и учительских институтах (1947 г.). - 71 с.
129. Підраховано за даними ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 5591 — справки, отчеты и докладные записки о работе школ и педагогических училищ (18.II.1947 - 28.VII.1947 гг.). - 119 с.
130. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. - К., 1997. - С.160.
131. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 716 — информации и докладные записки обкомов КП Украины и Министерства просвещения УССР по вопросу кадров (29.XII.1956 г.). - 50 с.
132. Там же, оп. 31, спр. 1233 — докладные записки и справки отделов ЦК обкомов КП Украины о результатах набора студентов в вузы и техникумы на 1959/60 учебный год. - 183 с.
133. Там же, оп. 73, спр. 729 — информации и докладные записки обкомов КП Украины Министерства просвещения УССР - о мерах по обеспечению перехода школ на односменное обучение (11.XI.1956 г.). - 212 с.
134. Там же, оп. 73, спр. 450 — отчет отдела школ Львовского обкома КП(б)У о работе школ области в 1946/47 учебном году. - 144 с.
135. Там же, спр. 426 — докладные записки, информации обкомов КП(б)У в ЦК КП(б)У о работе средних школ за первое полугодие 1946/47 учебного года. - 172 с.
136. Див.: Герегова С., Марусик Т. Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х - перша половина 50-х рр. ХХ ст.) //Український історичний журнал. - 1997. - № 3. - С. 101-108.
137. Бойко Ю. Книжкова продукція в СРСР 1917-1952 рр. //Розбудова держави. - Ч.ІУ, зима 1954/55 рр. - С. 22-26.
138. Зінкевич О. Обличчям до школи в Україні //Смолоскип.- Ч.2. -1952. -С.1-2.

139. Сенкевич О. Из практики работы детских школьных библиотек //Борьба. - 1949. - № 34. - С.21-23.
140. Там же, ф.1, оп. 75, спр. 79 — проєкты постановлений ЦК КП(б)У, информации по вопросам усиления массово-политической работы в западных областях УССР (1.III.1946 - 19.II.1947 гг.). - 437 с.
141. Чернов П. Про видавничу політику в УРСР //Сучасність (Мюнхен). - 1962. - № 12. - С. 117-120.
142. Соловей Д. Про фальшиву самостійність //Вільна Україна (Нью-Йорк). - 1962. - Ч.35-36. - С.37-60.
143. ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 733 — проєкт постановлення пленума Республіканського комітету і працівників вищої школи, справки о ходе выполнения постановления ЦК КП(б)У об улучшении преподавания и политико-воспитательной работы в вузах УССР (10.IX.1947 - 22.XII.1947 г.). - 125 с.
144. Там же, оп. 16, спр.73 — протоколи засідань Політбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У (окрема папка). - (1953 рік). - 87 с.
145. Життя українців в ССРСР //Календар просвіти на 1954 рік (Буенос-Айрес) . - С. 54-57.
146. ЦДАГО України, ф.1, оп. 16, спр. 32 — протоколи засідань Політбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У (окрема папка) - (1947 рік). - 436 с.
147. Багряний Іван. Публіцистика. Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе. - К.: Смолоскип, 1996. - 856 с.
148. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. -К. - 1996. - 52 с.
149. Мережа та контингенти загальноосвітніх навчально-виховних закладів України на початок 1995/96 навчального року. Статистичний бюлетень. - К.,1996. - 40 с.
150. Ващенко Г. Проєкт системи освіти в самостійній Україні. - Мюнхен: Накладом Центрального Комітету СУМ, 1957. - 48 с.
151. Грицак Я. Нариси історії України. - К.: Генеза, 1996. - 360 с.
152. ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 2904 — стенограма совещания зам. Пред. Облсполкомов по вопросу строительства школ и культурно-просветительных учреждений от 11 февраля 1953 г. - 62 с.
153. Складено на підставі матеріалів ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 2668 — информации обкомов КП Украины о выполнении постановления ЦК КП Украины от 27 марта 1964 года, предложения и информации о

трудоустройстве выпускников общеобразовательных школ (8.УІІ.1964 - 11.ХІІ.1964 г.). - 226 с.

154. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО), ф.Р-18, оп. 2, спр. 222 — звіт Тернопільського облвно за 1959/60 навчальний рік. - 126 с.
155. ДАІФО, ф. Р-295, оп. 6, спр. 869 — звіт Станіславського облвно за 1960/61 навчальний рік. - 132 с.
156. Державний архів Ровенської області (далі ДАРО), ф. Р-2, оп.4, спр. 873 — протоколи сесій, засідань Ровенської обласної ради депутатів трудящих за 1958 рік. - 224 с.
157. Складено на підставі матеріалів ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 1939 — докладные записки, письма и справки отделов ЦК, обкомов, горкомов КП Украины о приеме студентов на дневное обучение в вузы УССР в 1962 году; о переводе всех школ республики на односменное обучение (18.УІ.1962 - 30.ХІІ.1962 г.). - 339 с.
158. Там же, оп. 24, спр. 2907 — стенограмма выступления т.Мельникова на совещании первых секретарей райкомов КП Украины и председателей райисполкомов Дрогобычской области 14 апреля 1953 года - 138 с.
159. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник документів. В 2-х т. - К.: Держполітвидав УРСР, Т.2 (Червень 1941-1960 рр.),1961. - 664 с.
160. Пінчук Г. До завдань учительства західних областей України //Радянська школа. - 1945. - № 1-2. - С. 6-10.
161. Складено на підставі матеріалів ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 1570.
162. ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 1230 — докладные записки, информации, справки отделов ЦК, обкомов, горкомов, райкомов по вопросу ликвидации двухсменного обучения в школах УССР; о приеме студентов в вузы (2.ІІ.1960 - 18.УІ.1960 г.). - 318 с.
163. Національні процеси в Україні у ХХ столітті. Збірник матеріалів і документів. К.: Наукова думка, 1994. - Ч.2. - 704 с.
164. ДАТО, ф.Р-1833, оп.7, спр. 476 — протоколи сесії Тернопільської обласної ради депутатів трудящих за 1961 рік. - 88 с.
165. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2146 — річний звіт про роботу шкіл Ровенської області за 1956-1957 навчальний рік. - 128 с.
166. ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 45 — докладные записки и информации ЦК, обкомов КП Украины, министерств УССР - о подготовке к новому 1955/56 уч.году, обеспечении учебниками (4.УІІІ.1955 - 31.ХІІ.1955 г.). - 275 с.

167. Див.: Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. - К.: Державне статистичне вид-во, 1957. - 264 с.
168. ДАРО, ф.Р-2, оп.4, спр. 734 — протоколи засідань Ровенської обласної ради депутатів трудящих за 1956 рік. - 94 с.
169. ЦДАВО України, ф.166, оп. 15, спр. 2349 — річний звіт Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1957-1958 навчальний рік. - 146 с.
170. ЦДАВО України, ф.166, оп. 15, спр. 2351 — річний звіт про роботу шкіл Дрогобицької області за 1957-1958 навчальний рік. - 98 с.
171. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1949 — річний звіт про роботу шкіл Тернопільської області за 1955-1956 навчальний рік. - 126 с.
172. ДАВО, ф. Р-59, оп. 11, спр. 225; ДАІФО, ф.Р-3, оп. 2, спр. 498 — звіт Волинського облвно за 1958/59 навчальний рік; звіт Станіславського облвно за 1959/60 навчальний рік. - 112 с.
173. Складено на підставі матеріалів ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр. 128,129,130 — постанови Ради Міністрів з питань народної освіти; матеріали (протоколи, стенограми та рішення) засідань колегій Міністерства освіти УРСР. Т.І-ІІ (29 січня - 18 вересня 1946 р.). - 68 с.
174. Складено на підставі матеріалів ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 1468 — докладные записки, информации, письма и справки отделов, ЦК, обкомов, райкомов КП Украины об организации школ с продленным днем, переводных и выпускных экзаменах в школах УССР в 1960/61 уч.году. - 238 с.
175. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2942 — річний звіт про роботу шкіл Тернопільської області на 1959-1960 навчальний рік. - 126 с.
176. ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 2397 — докладные записки, письма, справки обкомов КП Украины, Министерства просвещения УССР о работе партийных и советских органов по повышению роли школы, семьи и общественности в воспитании подрастающего поколения (6.II.1964 - 13.VII.1964 г.). - 249 с.
177. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - К.: Держполітвидав УРСР, 1954. - ч.3. - 652 с.
178. ЦДАГО України, ф.7, оп. 13, спр. 820 — отписка писем, справок, докладных записок секретарей ЦК ЛКСМУ в ЦК КПУ, ЦК ВЛКСМ, министерства по вопросам работы комсомольских организаций вузов, техникумов, школ (18.I.1954 - 26.XI.1954 г.). - 234 с.
179. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967 рр.) . - К., 1967. - 482 с.

180. Див.: Чавдаров С.Х., Грищенко М.М. Невідкладні завдання педагогічної науки //Радянська школа. - 1956. - № 9; Зільберштейн А.І. Цілеспрямовано вивчати і узагальнювати досвід виробничого навчання // Радянська школа. - 1957. - № 5. - С. 37-42.
181. ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 4261 — документ ЦК КПСС, копія вихідного листа ЦК КПСС, справки відділів ЦК КП України, постановлення обкомів, горкомів КП України о роботі вищих і середніх спеціальних закладів (12.XII.1957 г.). - 203 с.
182. На подвиг, юнаки і дівчата! Звернення //Радянська Волинь. - 1958. - 18 листопада.
183. Михайлова Є. Юні крелеводи //Радянська освіта. - 1957. - 5 червня.
184. Касяк С. Трудове виховання учнів //Прикарпатська правда. - 1958. - 16 квітня.
185. Стецько В., Хоменко І. Юність загартовується в праці//Вільне життя. - 1959. - 10 травня.
186. Приходько В. Головне в житті школи//Вільне життя. - 1959. - 12 травня.
187. Славутич М. Допомога учнів //Вільне життя. - 1959. - 11 лютого.
188. Тур А. Шкільні гектари //Вільне життя. - 1959. - 21 лютого.
189. Виховувати дітей в праці. Обласна нарада директорів шкіл //Вільне життя. - 1959. - 3 квітня.
- ДАВО, ф.Р-59, оп. 16, спр. 323 — звіт Волинського облвню за 1958/59 навчальний рік. - 134 с.
190. Грищенко М.М. Народна освіта в західних областях Української РСР. - К.: Радянська школа, 1960. - 144 с.
191. Див., наприклад: Ольбія Дарка. Діти на колгоспній панщині //Шлях перемоги (Мюнхен). - 1954. - Ч.22. - 25 липня; В.А.З. Дитяча праця в СРСР //Український самостійник (Мюнхен). - 1952. - Ч.37. - 7 вересня.
192. Контрольные цифры развития народного хозяйства СССР на 1959-1965 года //Правда Украины. - 1958. - 14 ноября.
193. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. Закон, прийнятий Верховною Радою УРСР 17 квітня 1959 р. //Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник документів. Т.2. - К.: Держполітвидав УРСР, 1961. - 582 с.
194. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр. 4925 — листа ЦК КПСС, копія листів ЦК КПСС, справки секретаря ЦК т.Червоненко С.В. - о работе высших и средних специальных заведений. - 148 с.

195. Кожевников Е. XXVI съезд КПСС и общеобразовательная школа. - М.: Просвещение, 1983. - 175 с.
196. ДАВО, ф.Р-59, оп. 11, спр. 174 — постанови, звіти, вхідна та вихідна кореспонденція Волинської обласної ради депутатів трудящих за 1956 рік. - 86 с.
197. Див.: ДАЛО, ф.Р-163, оп.4, спр. 702 — звіт про роботу Львівського облвно за 1957/58 навчальний рік - 118 с.; Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. - Львів: Каменяр, 1981. - 264 с; ДАІФО, ф.Р-3, оп. 2, спр. 498 — звіт Станіславського облвно за 1959/60 навчальний рік - 102 с.; ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр. 2349 — річний звіт Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1957-1958 навчальний рік. - 184 с.
198. ЦДАВО України, ф.166, оп. 15, спр. 2928 — річний звіт Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1959-1960 навчальний рік. - 168 с.
199. Корчук В. Будівництво нових шкіл - справа всієї громадськості //Радянська Волинь. - 1958. - 18 травня.
200. Про ініціативу Хмельницької області в справі будівництва шкіл-інтернатів на кошти колгоспів //Радянська освіта. - 1959. - 13 червня.
201. Див.: ДАІФО, ф.Р-295, оп.5, спр. 1672 — інформації, листи, постанови Станіславського облвиконкому за 1959 рік. - 184 с.
202. ДАВО, ф.Р-6, оп.6, спр. 412 — протокол 12-ї сесії засідання Волинської обласної ради депутатів трудящих від 29 травня 1959 року. - 44 с.
203. ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр. 1230 — докладные записки, информации, справки отделов ЦК, обкомов, горкомов, райкомов партии о приеме студентов в вузы, о перемещении и реорганизации институтов (2.II.1959 - 18.II.1959 г.). - 318 с.
204. Там же, спр. 1465 — докладные записки, письма и справки отделов ЦК, обкомов, горкомов КП Украины об организации филиалов институтов, факультетов (5.I.1960 - 27.IY.1960 г.). - 238 с.
205. Складено на підставі матеріалів ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 1229 — докладные записки, информации, справки отделов ЦК, обкомов, горкомов КП Украины - о проекте Закона об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного просвещения в УССР; предложения и замечания к проекту Закона о школе (3.I.1959 - 11.IY.1959 г.). - 340 с.
206. Там же, спр. 1469 — докладные записки, письма и справки отделов ЦК, обкомов КП Украины об организации школ с продленным днем, об

- организації факультетів при с/х інститутах (5.I.1959 - 22.II.1959 г.). - 260 с.
207. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр. 2443 — Постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР з питань народної освіти в УРСР (9 січня - 17 грудня 1959 р.). - 94 с.
208. Дроб'язко П.І. Українська національна школа: витоки і сучасність. - К.: видавничий центр «Академія», 1997. - 184 с.
209. Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы УССР в период строительства коммунизма (1959-1960). Автореферат диссерт. на соиск. ученой степени доктора ист.наук. - К., 1971. - 43 с.
210. ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 1467 — докладные записки, информации, письма и справки отделов ЦК о состоянии производственного обучения в школах, о ликвидации двухсменного обучения, о ходе перестройки системы народного образования в свете решений XXI съезда КПСС и Закона о школе (3.I.1959 - 30.II.1959 г.). - 280 с.
211. Народное образование в СССР - М.: Просвещение, 1967. - 544 с.
212. ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 5655 — копии исходящих писем в ЦК КПСС, решения, письма КПК ЦК КПСС, КПК при ЦК КП Украины, копии исходящих писем в КГБ при СМ СССР и Верховный Совет СССР (19.III. - 17.X.1963 г.). - 295 с.
213. ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 2966 — інформації обкомів КП України і республіканських організацій про хід виконання постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Про заходи по розширенню навчання і влаштування на роботу в народне господарство молоді, яка закінчує загальноосвітні школи в 1966 році» (15.II.1966 - 2.II.1967 рр.). - 179 с.
214. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). - К., 1996. - 793 с.
215. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 655 — справки, протоколы парторганизаций и комсомольских организаций пединституты (28.V. - 3.II.1953 г.). - 207 с .
216. Л-н І. Технічний прогрес та політика русифікації і колоніалізму //Вільна Україна (Нью-Йорк). - 1961. - Ч.30. - С. 25-31.
217. Соловей Д. Людність України за сорок років влади ЦК КПСС //Вільна Україна (Нью-Йорк). - 1960. - Ч.26. - С.1-22.
218. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні.1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. - К.: Либідь,1994. - Кн.1. - 420 с.

219. Див.: Історія України. - К.: Альтернатива, 1997. - 422 с.
220. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стилос, 1998. - 276 с.
221. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 80 — переписка ЦК КП(б)У с обкомами КП(б)У о состоянии народного образования в Винницкой и Волынской областях (15.IX. - 29.XII.1945 г.). - 45 с.
222. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 191 — справки, статистические сведения Народного Комиссариата Просвещения УССР в ЦК КП(б)У о состоянии народного образования на Украине (1945 г.). - 106 с.
223. Складено за даними: ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 82 — отчет Управления кадров Народного Комиссариата Просвещения УССР за 1944 год. - 27 с.
224. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 236 — справки, планы и переписка обкомов КП(б)У в ЦК КП(б)У по вопросам итогов работы школ и подготовки к учебному году в Тернопольской, Ровенской и Станиславской областях (I.1945 - XI.1945 г.). - 79 с.
225. Курах М. Інтелігенція в ССРСР //Вільна Україна (Нью-Йорк). - 1959. - Ч.22. - С.27-36.
226. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 283 — докладные записки отдела школ ЦК КП(б)У о состоянии и работе школ и отделов народного образования Ровенской и Николаевской областей (16.IY.1946 - 17.IX.1946 г.). - 106 с.
- Уривки з краєвої Інструкції ОУН з 1946 року // Визвольна політика (Мюнхен), 1948. - Ч.1. - С. 44-46.
227. Лозунги для міст //За свободу народів. Із документів краєвої боротьби. Видання Українського представництва в АБН. - Прага - Відень. - 1946. - С.18-21.
228. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 81 — отчеты Народного Комиссариата просвещения Украинской ССРСР об учреждении системы Наркомата просвещения в западных областях УССР (март 1944 - март 1945 г.). - 58 с.
229. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 136 — отчет Управления кадров Народного Комиссариата Просвещения УССР за 1945 год. - 40 с.
230. Там же, спр. 390 — докладная записка зав. Отделом школ ЦК КП(б)У о состоянии народного образования в УССР (25.III.1947 .). - 73 с.
231. Там же, спр. 249 — отчет отдела школ ЦК КП(б)У о работе педагогических и учительских институтов УССР за 1945/46 учебный год. - 64 с.

232. Там же, спр. 52 — докладные записки, сведения по вопросу организации курсов для подготовки учителей по Тернопольской области (30.IY.1944 - 26.II.1945 гг.). - 30 с.
233. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 298 — стенограмма совещания руководящих работников народного образования УССР (10.III.1946 г.). - 449 с.
234. Складено за даними: ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 195 — отчеты об итогах учебно-воспитательной работы школ Винницкой, Волынской и Дрогобычской областей за 1944/45 учебный год. - 66 с.
235. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 83 — отчет и переписка обкомов КП(б)У по вопросам работы школ в 1943-1944 году и подготовка к новому учебному году в Волынской области (5.Y.1944 - 14.YII.1944 г.). - 26 с.
236. ЦДАГО України, ф.1, оп. 70 — відділ пропаганди і агітації ЦК КП України, спр. 570 — докладная записка о кадрах профессорско-преподавательского состава кафедр общественных наук г.Львова (28.III.1946 г.). - 64 с.
237. Там же, оп. 16, спр. 32(а) — протоколы засідань Політбюро і секретаріату ЦК КП(б)У (окрема папка) (1947 рік). - 436 с.
238. Там же, оп. 24, спр. 1044 — материалы к выступлению т.Мельникова Л.Г. на X пленуме Львовского обкома КП(б)У (1.XI.1951 г.). - 233 с.
239. ДАІФО, ф.1, оп.1, спр. 376 — постанови Станіславського обкому КП(б)У, звіти, доповідні записки за 20.I. - 30.YI.1945 р. - 232 с; ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 256 — черновые материалы к отчету о работе педагогических учебных заведений УССР за 1945/46 учебный год - 67 с.
240. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 145 — отчеты обкома КП(б)У об итогах работы педагогического и учительского институтов Львовской области (1945 г.) - 99 с.; спр. 256 — черновые материалы к отчету о работе педагогических учебных завдений УССР за 1945/46 учебный год. - 67 с.
241. ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 887 — докладная записка о состоянии Львовского Госуниверситета им. Ив.Франко о мерах укрепления его (13.XII.1944 г.). - 8 с.
242. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.). - К.: Либідь, 1992. - 196 с.
243. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 50 — справки и ведомости о подготовке учительских институтов к новому учебному году в Тернопольской и Черновицкой областях (9.XI.1944 - 25.XIII.1945 гг.). - 19 с.
244. Ленін В.І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. //Повне зібрання творів. - Т.41. - С. 379-388.

245. ЦДАГО України, ф.1, оп. 75, спр. 66 — справки інструкторів управління кадрів ЦК КП(б)У о підготовці, укомплектуванні, расстановці партійних і радянських кадрів і їх вихованні по західним областям УРСР (19.IV.1946 г.). - 147 с.
246. Там же, оп. 70, спр. 1838 — справка ЦК ЛКСМУ і інші матеріали по питанням роботи вузів г.Львова (7.VII.1949 - 3.XII.1949 гг.). - 34 с.
247. ЦДАГО України, ф.1, оп.70, спр. 1423 — докладна записка Міністерства просвіти УРСР в ЦК КП(б)У от удосконалення викладання і політико-виховальної роботи в вищих навчальних закладах УРСР (30.I.1948 г.). - 9 с.
248. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 495 — інформація, дані, листи обкомів КП(б)У і інші матеріали в ЦК КП(б)У о роботі вчительських інститутів педагогічних училищ в областях України (12.I.1948 - 10.VIII.1948 г.). - 7 с.
249. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 366 — звіти, справки обкомів КП(б)У, Міністрів УРСР в ЦК КП(б)У о наборі і роботі педагогічних училищ (7.II.1947 - 10.XII.1947 гг.). - 201 с.
250. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 508 — докладні записки, справки, інформація обкомів КП(б)У в ЦК КП(б)У о ході екзаменів і перекладних іспитів в педагогічних училищах, вчительських інститутах і середніх школах (17.II.1948 - 5.VIII.1948 гг.). - 219 с.
251. ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 1842 — справки Управління МГБ Львівської області в ЦК КП(б)У о засоренності і о кількості арештованих по вищим і середнім навч. закладам г.Львова і Львівської області (28.XI.1949 - 29.XI.1949 г.). - 19 с.
252. Див.: Марусик Т.В. Репресії серед студентської молоді Чернівців у 40-х рр. ХХ ст. //Науковий вісник Чернівецького університету. - Вип. 6-7. - Історія. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - С. 113-120.
253. Сталін Й.В. Питання лєнінізму. Вид. XI. - К.: Держполітвидав України, 1940. - 572 с.
254. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 145 — звіти обкома КП(б)У об ітогах роботи педагогічного і вчительського інститутів Львівської області (1945 г.). - 49 с.
255. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 59 — накази Народного Комісаріату освіти УРСР з питань основної діяльності з № 2336 по № 5160 (2 липня - 31 грудня 1945 року). - 69 с.
256. Цит. за: Гуленко І.С. Завдання органів народної освіти в справі добору, розстановки і виховання кадрів //Радянська школа. - 1947. - №. 4. - С. 7-16.

257. ЦДАГО України, ф. 1, по. 70, спр. 1746 — проєкти постановлений ЦК КП(б)У о состоянии и мерах улучшения массово-политической работы на селе в западных областях Украины (25.IY.1949 - 27.YII.1949 г.). - 101 с.
258. Там же, спр. 2037 — докладные записки обкомов КП(б)У Министерства просвещения УССР по вопросам работы школ (19.I.1950 - 26.YIII.1950 г.). - 362 с.
259. Там же, спр. 1393 — приказы Министерства высшего образования СССР о стипендиях в высших учебных заведениях. Докладные записки обкомов КП(б)У о работе кафедр общественных наук вузов (22.XI.1948 - 25.XII.1948 г.), - 273 с.
260. Соловей Д. Людність України за сорок років влади ЦК КПСС //Вільна Україна (Нью-Йорк). - 1960. - Ч.27. - С. 19-45.
261. ДАІФО, ф.1, оп. 1, спр. 834 — інформації, звіти, протоколи зборів трудових колективів, плани та звіти гуртків політичної освіти, протоколи районних зборів інтелігенції Станіславської області за I півріччя 1948/49 навчального року. - 184 с.
262. ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 1933 — докладные записки, справки отдела обкома КП(б)У о проделанной работе по идеологическим вопросам и недостатках в работе Львовской партийной организации с интеллигенцией (1950 г.). - 122 с.
263. Там же, спр. 1797 — докладная записка по вопросу организации и проведения экскурсии студентов и профессорско-преподав. Составы вузов западных областей Украины (1949 г.). - 74 с.
264. Там же, спр. 2036 — информации обкомов КП (б)У об учебно-воспитательной работе школ, укреплении школ кадрами. Т. II. (26.IX.1950 - 30.XII.1950 г.). - 292 с.
265. ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 2037 — докладные записки обкомов КП(б)У по вопросам работы школ - проведению совещаний, отчетов (19.I.1950 - 26.YIII.1950 г.). - 362 с.
266. Крах московської пропаганди //Український самостійник (Мюнхен). - 1951. - 9 вересня; Терен Ю. Психологія підсоветської інтелігенції. - Український самостійник (Мюнхен). - 1953. - 7 січня; 1953. - 25 січня; 1953. - 1 лютого.
267. ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 1881 — отчеты, докладные записки, информации обкомов КП(б)У о работе школ в 1948/1949 учебном году - 263 с.

268. Там же, ф.7, оп. 6, спр. 1876 — справки отдела ЦК ЛКСМУ, обкомов ЛКСМУ о работе учительских комсомольских организаций (26.I.1950 - 5.XI.1950 г.). - 56 с.
269. Там же, ф.1, оп. 24, спр. 225 — вопросы количественного состава партии, рост партии, регулирование роста партии, порядок приема в ВКП(б) (24.XI.1950 г.). - 266 с.
270. ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 15 — информации о политическом настроении отдельных групп населения (27.IY.1950 - 15.XI.1950 г.). - 18 с.
271. Там же, спр. 199 — стенограмма совещания первичных парторганизаций городов Дрогобыча и Борислава от 9.I.1950 года и материалы к совещанию. - 226 с.
272. ЦДАГО України, ф.7, оп. 6, спр. 2247 — докладные записки, справки, информации отдела секретарям ЦК ЛКСМУ о работе комсомольских организаций (18.II.1948 - 2.YIII.1948 г.). - 274 с.
273. Погляди ОУН(з) і ОУН(м) на актуальні завдання української політики //Український самостійник (Мюнхен). - 1970. - № 155-156. - С.2-5.
274. ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 1854 — отчеты, справки, планы и другие материалы Ровенского обкома, горкома и директора Ровенского учительского института (24.YI.1949 - 28.XII.1949 г.). - 118 с.
275. Там же, оп. 24, спр. 341 — борьба с вооруженными бандами украинско-немецких националистов, выявление и ликвидация оуновского подполья (27.I.1949 - 4.X.1949 г.). - 88 с.
276. ЦДАГО України, ф.7, оп. 6, спр. 3347 — отчеты, доклады, записки, информации, справки и телеграммы Черновицкого обкома ЛКСМУ по военно-физкультурной работе (12.I.1950 - 14.XII.1950 г.). - 212 с.
277. Там же, ф.1, оп. 24, спр. 2742 — постановление Киевского горкома КП Украины от 10.IY.1953 г. о работе партийной организации Союза сов.писателей Украины. - 8 с.
278. Там же, оп. 71, спр. 50 — протокол общего закрытого партсоборания парторганизации Львовского госуниверситета. Т.III. (1952 г.). - 132 с.
279. Там же, ф.1, оп. 24, спр. 1044 — материалы к выступлению т.Мельникова Л.Г. на Киевской обласной партконференции (1951 год). - 233 с.
280. Там же, ф.7, оп. 6, спр. 1882 — приказы по Министерству Просвещения УССР (18.Y.1950 - 11.X.1950 г.). - 352 с.
281. Там же, оп. 24, спр. 213 — стенограмма совещания секретарей райкомов КП(б)У западных областей УССР 8 июня 1950 года. - 143 с.

282. Вольний К. Інтелігенція і демократичний рух //Український самостійник (Мюнхен). - 1971. - № 167-168. - С. 50-54.
283. Таблиця складена на основі ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 631 — інформації и справки отдела и обкомов КП(б)У об идейно-воспитательной работе среди учителей, о строительстве школ (X.1951 - XII.1951 г.). - 314 с.
284. Там же, оп. 24, спр. 1571 — работа высших учебных заведений, техникумов, средних и неполных средних школ, спецшкол и детдомов (5.УІ.1952 - 22.ХІІ.1952 г.). - 256 с.
285. Там же, оп. 73, спр. 661 — справки отдела школ, обкомов КП Украины, Министерства просвещения УССР, районо о работе органов народного просвещения и института по повышению квалификации учителей (22.І.1952 - 1.ХІІ.1-52 г.). - 212 с.
286. Там же, спр. 680 — справки обкомов КП Украины о работе школ рабочей и сельской молодежи (1.І.1942 - 8.У.1952 г.). - 218 с.
287. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 670 — отчеты, справки обкомов КП Украины, Министерства просвещения УССР, обкомов, райкомов ЛКСМУ - работе партийных, комсомольских и пионерских организаций в школах (30.І.1953 - 21.ХІІ.1953 г.). - 237 с.
288. Там же, оп. 24, спр. 2774 — докладная записка секретаря ЦК КП Украины т.Мельникова - некоторые вопросы касающиеся западных областей (24.ІУ.1953 г.). - 119 с.
289. Нові листи з підпілля України //Шлях перемоги (Мюнхен). - 1954. - 7 листопада.
290. Таблиця складена на основі матеріалів ЦДАВО України, ф.166, оп. 15, спр. 65 — зведений звіт педагогічних вузів на початок 1945-1946 навчального року. Ф-79-к. - 25 с.; 793 — зведений звіт педагогічних вузів на початок 1950-1951 навчального року, форма 79-кв. - 18 с.; 1621 — зведений звіт педагогічних інститутів на початок 1954-1955 навч.року. Ф. 79-кв. - 21 с.; 1623 — зведений звіт заочних відділів педагогічних інститутів на початок 1954-1955 навч.року, ф. 79-кв. - 34 с.; 1625 — зведений звіт педагогічних училищ на початок 1954-1955 навч.року. Форми №79-КТ. - 16 с.; 1627 — зведений звіт заочних відділів педагогічних училищ на початок 1954-1955 навч.року, ф.№79-КТ. - 22 с.; 2722 — зведений звіт заочних відділів педагогічних училищ на початок 1959-1960 навч.року. Форма 2-НК. - 28 с.; 3055 — зведені звіти педагогічних інститутів на початок 1960-1961 навч.року. Форма 3-НК. - 14 с.; 3057 — зведені звіти педагогічних інститутів на кінець 1960-1961 навч.року. Ф. 4-НК. - 16 с.; 3058 — зведений звіт педагогічних училищ на початок 1960-1961 навч.року. Форма 2-НК. - 20 с.; 4089 — зведений звіт педагогічних інститутів на початок 1963-1964 навч.року. Форма 3-НК. - 18

с.; 4091 — зведений звіт заочних відділів педагогічних інститутів на початок 1963-1964 навч.року. Форма 3-НК. Т.І. - 24 с.; 4094 — зведений звіт педагогічних училищ на початок 1963-64 навч.року. Форма 2-НК. - 16 с.; 4096 — звіти заочних відділів педагогічних училищ за 1963-1964 н.рік. Ф. 2-НК та 4-НК. - 32 с.

291. ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 43 — докладные записки и информации отделов ЦК, обкомов КП Украины - о проведении учительских совещаний, обеспечении учебниками, создании специальных классов и о других организационных вопросах средних школ. Т.ІІІ. (11.І.1955 - 21.У.1955 г.). - 223 с.
292. Лебедь М. Сучасна Україна і українська визвольна політика //Сучасність (Мюнхен). - 1965. - № 10. - С. 77-93.
293. Русначенко А.М. Український національний фронт - підпільна група 1960-х рр. //Український історичний журнал. - 1997. - № 4. - С. 81-94.
294. ЦДАГО України, ф.1, оп. 73, спр. 419 — стенограмма и политинформация о закрытом партийном собрании парторганизации Министерства Просвещения УССР по вопросу состояния и работы средних школ (11.ХІ - 12.ХІ.1947 г.). - 178 с.
295. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стен. отчет. - Т.2. - М.,1956. - 559 с.
296. Шинкарук В. Духовні виміри “відлиги”// Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М.Хрущова на XX з’їзді КПРС). Матеріали “круглого столу” в Інституті історії України НАН України (26 лютого 1996р.), - К.,1997. - С. 5-11.
297. Панчук М., Котигоренко В. Національні аспекти десталінізації режиму // Початок десталінізації в Україні. - С. 54-66.
298. ЦДАГО України, ф.1, оп.73, спр. 379.
299. Чавдаров С.Х. Російсько-українські зв’язки у розвитку вітчизняної педагогіки. К.,1954. - 60 с.
300. ЦДАГО України, ф.1, оп.73, спр. 402 — информации о состоянии преподавания истории, украинской литературы и языков в школах Каменец-Подольской, Днепропетровской и Дрогобычской областей (18.ІІІ.1947 - 29.ХІІ.1947 г.). - 65 с.
301. Поліпшити викладання історії в середніх школах УРСР //Радянська школа. - 1947. - № 5. - С. 69-73.
302. Уховська П.А. Праці Й.В.Сталіна з питань мовознавства і завдання вчителів історії // Радянська школа. - 1951. - № 1. - С.48-53.

303. Астряб О.М. З історії викладання математики в радянській школі //Радянська школа. - 1947. - № 5. - С. 73-78.
304. Патріотичний обов'язок працівників педагогічної науки //Радянська школа. - 1955. - № 7. - С. 3-14.
305. Чавдаров С.Х. Найдемократичніша в світі освіта //Радянська школа. - 1947. - № 5. - С.29-49.
306. Див.: Зязюн І.А. Універсальні цінності спадщини А.С.Макаренка і сучасність //Постметодика. - Полтава, 1998. - № 1. - С. 2-12.
307. Ващенко Г. А.Макаренко і зміни у советській педагогіці //Шлях перемоги (Мюнхен). - 1955. - 30 жовтня.
308. Там же. - 6 листопада.
309. Русова С. Дещо з філософії виховання// Вільна українська школа. - 1918. - №10. - С.313-335.
310. Сухомлинский В.А. Идти вперед!// Народное образование. - 1989. - № 8. - С. 70-78.
311. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - К.: Держполітвидав, 1954. - Ч. 3. - 652 с.
312. Хрестоматія по історії КПСС. - М.: Изд-во Политической литературы, 1965. - Т.2. - 775 с.
313. Грищенко М.М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР// Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. - К.:Радянська школа, 1957. - С. 5-135.
314. XVIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. - К.: Держполітвидав УРСР, 1954. - 215 с.
315. Вихрущ А.В.Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (історико-педагогічний аналіз та перспективи). К, 1993. -174 с.
316. Франко І.Я. Що таке поступ //Зібрані твори: В 50 т. - К., 1986. - Т.45. - С.27-43.
317. Становище на Україні //Юнацький шлях (Братислава). - 1946. - Ч.1. - С.20-22.
318. Ю.Микола. Україна в боротьбі //За самостійність (Братислава-Мюнхен). - 1948. - Ч.1-2. - С.24-26.
319. Мицан К., Роман Є. ОУН-УПА на Прикарпатті в 1944-1950 роках (За матеріалами Станіславського обкому КП(б)У// Галичина (Науковий і

культурно-просвітній краєзнавчий часопис). - Івано-Франківськ, 1997. - №1. - С.69-88.

320. Сергійчук В. Повернення учасників національно-визвольного руху та їхніх сімей в Україну// Початок десталінізації в Україні. Матеріали “круглого столу” в Інституті історії НАН України (26 лютого 1996р.) - К, 1997. - С.82-85.
321. ДАІФО, ф.1., оп.1, спр. 834 — інформації, звіти, протоколи зборів трудових колективів, плани та звіти гуртків політичної освіти, протоколи районних зборів інтелігенції Станіславської області за I півріччя 1948/49 навчального року. - 224 с.
322. Там же, ф.7, оп.3 — материалы Оргинструкторского отдела, Отдела кадров, Отдела школ, Отдела рабочей молодежи, Отдела студенческой молодежи, спр.1198 — докладные записки, информации, справки об участии комсомольских организаций в восстановлении школ и организации учебно-воспитательной работы в них (5.I.1944 - 16.XII.1944 г.). - 341 с.
323. Там же, оп.2 — особый сектор ЦК ЛКСМУ, спр.300 — копии докладных записок, справок, переписка с ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Советом Министров УССР об улучшении политико-воспитательной работы среди молодежи, состоянии комсомольских организаций западных областей (14.I.1946 - 30.XII.1946 г.). - 201 с.
324. Там же, ф.1, оп.23, спр.2968 — инструкции, листовки и другие контрреволюционные материалы ОУНовского подполья (22.I.1946 - 26.XII.1946 г.). - 160 с.
325. За что ведет борьбу Украинская повстанческая армия (УПА) //За свободу народів. Із документів краєвої боротьби. - Прага-Відень. - Видання Українського представництва в АБН. - 1946. - 90 с.
326. Бачинський Г. Український шлях у майбутнє // Освіта. - 16-23 квітня 1997. - С.6.
327. Див.: Ващенко Г. Сучасні завдання освіти й виховання української молоді //Шлях молоді (Мюнхен). - 1948. - Ч.1. - С.11-14.
328. Ващенко Г. Ідеал й мета української молоді // Шлях молоді (Мюнхен). - Ч.2-3. - С.14-16.
- Высшее образование в СССР. Статистический сборник. - М.: Госстатиздат ЦСЦ СССР, 1961. - 256 с.

ДОДАТОК А

Таблиця 2.1

ВІДОМОСТІ

про ліквідацію молодіжних націоналістичних груп в УРСР з 1 липня 1951 по 20 квітня 1952 року

Області	Викрито і ліквідовано груп		Віковий склад учасників				Тих, що навчалися		Членів ВЛКСМ	Соціальний склад учасників				
	кількість	кількість учасників у них	до 17 років	17-20 років	21-25 років	більше 25 років	у вузах	СШ, НСШ, технікумах		з куркулів	з середняків	з бідняків	з службовців	інші
Волинська	5	32	—	11	10	11	—	1	3	—	29	3	—	—
Дрогобицька	12	35	—	21	14	—	—	8	3	1	22	12	—	—
Львівська	8	32	—	12	17	3	15	—	5	2	20	8	2	—
Рівненська	1	3	—	2	1	—	—	3	2	—	3	—	—	—
Станіславська	3	19	3	10	6	—	1	7	7	1	9	5	1	3
Тернопільська	6	34	5	23	5	1	—	9	10	2	11	21	—	—
Всього по західних областях	35	155	8	79	53	15	16	19	36	6	94	49	3	3
Київська	1	2	—	—	1	1	—	—	—	—	2	—	—	—
К.-Подільська	2	13	3	5	5	—	3	10	12	—	8	4	1	—
Сталінська	2	7	—	2	2	3	—	—	—	1	5	1	—	—
Харківська	1	2	—	2	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—
Ворошиловградська	1	3	—	—	3	—	—	—	1	1	2	—	—	—
Всього по східних областях	7	27	3	9	11	4	3	10	13	2	19	5	1	—
по УРСР	42	181	11	88	64	19	19	38	49	8	113	54	4	3

Таблиця 3.1

Відомості про кількість шкіл системи Міністерства освіти УРСР,
які не мають електричного освітлення на початок 1965/1966 навчального року¹

¹ ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 2668, арк. 84.

Назва областей	Загальна кількість шкіл						В тому числі середніх					
	Місто		Село		Разом		Місто		Село		Разом	
	Всього шкіл	З них не мають електр.о світл.	Всього шкіл	З них не мають електр. освітл.	Всього шкіл	З них не мають електр.о світл.	Всього шкіл	З них не мають електр. освітл.	Всього шкіл	З них не мають електр.о світл.	Всього шкіл	З них не мають електр. освітл.
Волинська	84	-	881	188	965	188	51	-	78	-	129	-
Закарпатська	13	-	615	138	745	138	56	-	71	-	127	-
Івано-Франківська	119	-	689	131	808	131	62	-	74	-	136	-
Львівська	255	2	1452	243	1707	245	162	1	131	3	239	4
Ровенська	93	6	853	248	946	254	53	-	76	3	129	3
Тернопільська	106	12	960	165	1066	177	52	-	94	1	146	1
Чернівецька	89	6	401	4	490	10	45	-	66	1	111	1
Всього по західних областях УРСР	876	26	5851	1117	6727	1143	481	1	590	8	1017	9
Всього по УРСР	6166	121	22870	3841	29036	3962	2885	2	3210	37	6095	39

Таблиця 4.1

Склад завідуючих міськими і районними відділами освіти західних областей УРСР станом на 15 лютого 1945 р.

№ п/п	Назва області	Штат	Працює	Вакансії	З тих, що працюють							
					Кому-ністів	Жінок	Україн-ців	Росіян	З ви-щою осві-тою	З неза-кінч. вищою освітою	Були на окуп. тери-торії	Вперше на цій посаді
1	Волинська	33	30	3	18	8	27	3	18	10	8	27
2	Дрогобицька	34	34	-	16	8	32	2	21	10	14	20
3	Львівська	37	37	-	18	6	35	2	25	12	14	37
4	Ровенська	31	31	-	11	6	27	3	16	8	16	29
5	Станіславська	38	33	5	24	3	30	3	23	10	7	29
6	Тернопільська	41	38	3	17	7	34	4	25	12	12	2
	Всього	214	203	11	104	38	185	17	128	62	71	163

Таблиця 4.2

Дані про забезпечення вчителями шкіл західних областей УРСР
станом на 15 лютого 1945 р. та їх потребу на 1945/1946 навчальний рік

Область	Було вчителів 1940/1941 н.р.	Є вчителів на 1 січня 1945 р.	Відряджено вчителів зі східних областей УРСР	Відряджено випускників ВУЗів	Відряджено випускників педшкіл	Відряджено з інших областей СРСР	Закінчило курси підготовки вчителів	Разом	Не вистачатиме на 1945/1946 н.р.			Заходи на 1945/1946 н.р.
									1-4 класів	5-10 класів	Разом	
Волинська	5025	2761	1203	93	156	212	330	1994	1327	334	1661	1)Буде призначено випускників вищих шкіл 3900 2) Випускників педшкіл 3000 3) Випускників педкурсів 1440
Дрогобицька	5805	4034	1060	52	141	102	300	1655	702	542	1244	
Львівська	7681	3872	1036	58	139	183	600	2016	1264	970	2234	
Ровенська	4726	2069	995	62	154	94	-	1305	1327	334	1661	
Станіславська	5745	3078	1058	103	161	141	300	1763	1056	774	1830	

Таблиця 4.8*

Дані про контингенти студентів педагогічних навчальних закладів західних областей України
станом на початок 1945/1946, 1954/1955, 1960/1961 та 1963/1964 навчальних років

Навчальні заклади	на початок 1945/1946 н.р.			на початок 1954/1955 н.р.			на початок 1960/1961 н.р.			на початок 1963/1964 н.р.		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Педінститути (стаціонар)	995	1674	27	2004	6233	1515	1039	4385	953	1666	5928	774
Педінститути (заочн.відділ)	1892	2660	26	2546	10801	2039	909	7859	2328	705	5607	1043
Педінститути (всього)	2887	4334	53	4550	17034	3554	1948	12244	3281	2371	11535	1817
Педучилища (стаціонар)	2023	3775	201	2231	8663	1923	1123	2607	969	1314	3768	1564
Педучилища (заочн.відділ)	1763	3811	172	273	2685	333	60	192	270	142	504	86
Педучилища (всього)	3786	7586	373	2504	11348	2256	1183	2799	1239	1456	4332	1650
Разом	6673	11920	426	7054	28382	5810	3131	15043	4520	3827	15867	3467

* Графа 1 - набрано студентів на перший курс, 2 - всього студентів, 3 - випущено студентів.